

2011



**СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖНОГО
ПОДНІПРОВ'Я**

Інститут археології Національної Академії наук України
Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я

2011

Збірник наукових праць

Київ-Полтава
2011

УДК 902.2.94 (477)
ББК 63.4 (4 УКР) 46
С 77

Друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (протокол № 3 від 05 квітня 2011 р.), Плану роботи управління культури Полтавської облдержадміністрації на 2011 р.

Редколегія:

Івакін Г.Ю., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор; **Ковальова І.Ф.**, доктор історичних наук, професор, заслужений професор Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара; **Кулатова І.М.**; **Михайлина Л.П.**, доктор історичних наук; **Моргунов Ю.Ю.**, доктор історичних наук; **Мурзін В.Ю.**, доктор історичних наук, професор; **Обломський А.М.**, доктор історичних наук; **Скорий С.А.**, доктор історичних наук, професор; **Супруненко О.Б.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України, *наук. редактор*; **Терпиловський Р.В.**, доктор історичних наук, професор; **Титова О.М.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України; **Фасій Г.І.**, начальник управління культури Полтавської облдержадміністрації; **Шрамко Б.А.**, доктор історичних наук, професор, почесний професор Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, заслужений діяч науки і техніки України.

Рецензенти:

Козак Д.Н., доктор історичних наук, професор;
Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України.

При передруку та іншому використанні матеріалів збірника посилання на джерело обов'язкове.

С 77 СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я - 2011 : збірник наукових праць / Наук. ред. Супруненко О.Б.; редкол. : Івакін Г.Ю., Ковальова І.Ф., Кулатова І.М. та ін. — Київ-Полтава, 2011. — 224 с. + VIII вкл. — (Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШК. Інститут археології НАН України. ЦОДПА).

ISBN 978-966-8999-35-2

До уваги читачів пропонуються статті та публікації археологів — дослідників старожитностей Дніпровського Лівобережжя і Подніпров'я, укладені за результатами роботи XI регіонального науково-практичного семінару "Охорона та дослідження пам'яток археології" (м. Полтава, 14-15 квітня 2011 р.). Видання включає наукові праці з археології бронзового і раннього залізного віків, доби середньовіччя та козацької епохи, роботи з розробки пам'яткознавчих проблем, антропології. Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, працівників музеїв та краєзнавців.

ББК 63.4 (4 УКР) 46

ISBN 978-966-8999-35-2

© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШК, 2011.
© Інститут археології НАН України, 2011.
© Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 2011.
© Автори статей, 2011.

Основи грошової оцінки пам'яток археології

В статті розглядається комплексний підхід до визначення грошової оцінки пам'яток археології на прикладі пам'яток давньоруської епохи.

Збереження археологічної спадщини для прийдешніх поколінь розглядається в сучасному світі як один з найважливіших напрямків глобальної культурної політики, як невід'ємна норма вирішення ряду завдань сучасного розвитку. В Україні археологічна спадщина є однією з найважливіших складових історико-культурної спадщини, свідомством її культурного багатства і глибини національної історичної пам'яті.

У Конституції України зазначено, що культурна спадщина охороняється законом і Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, які становлять культурну цінність [11, абз. 4, 5, ст. 54].

Відповідно до Закону України "Про місцеві державні адміністрації", державний контроль за охороною пам'яток історії та культури в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць здійснюють місцеві державні адміністрації [3, абз. 4, ст. 16]. Згідно із Законом України "Про місцеве самоврядування в Україні" [2, п. 6 абз.5 ст.31; п. 6 абз. 10 ст. 32], до делегованих повноважень сільських, се-

лищних, міських рад належать організація охорони, реставрація та використання пам'яток історії та культури, а також забезпечення охорони пам'яток, збереження і використання культурних надбань.

Законами України "Про охорону культурної спадщини" [6], "Про охорону археологічної спадщини" [5] визначені широкі повноваження органів охорони культурної спадщини щодо забезпечення збереженості пам'яток археології. Проте, незважаючи на те, що в українському законодавстві закріплені достатні норми, які можуть забезпечити збереження археологічної спадщини, загроза безконтрольного руйнування пам'яток, знищення земель історико-культурного призначення за останні роки значно зросла внаслідок роздержавлення, приватизації, будівництва та господарської діяльності.

Пам'ятки археології руйнуються швидше, порівняно з їх виявленням та постановкою на державний облік.

Комплексна програма паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003-2010 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 1330 від 09.09.2002 [10], що мала на меті проведення на сучасному інформаційному рівні паспортизації об'єктів культурної спадщини, в т.ч. археологічної, не була виконана. До цього часу невідомо: скільки пам'яток археології перебуває на державному обліку і скільки їх потрібно поставити на облік. У різних джерелах, в т.ч. офіційних, — різні цифри. Вертикаль контролю за обліком пам'яток археології відсутня. Можна констатувати, що пам'ятки археології не мають суттєвого правового захисту в юридичному розумінні.

І тому, щоб кожен державний чиновник, якій відповідає за охорону культурної спадщини, в т.ч. археологічної, відчув відповідальність, покладену на нього державою, головним чинником у збереженості пам'яток археології, має стати їх майнова цінність. Лише коли на бухгалтерському обліку сільських, селищних, міських рад будуть взяті на баланс землі історико-культурного призначення (вартість пам'ят-

ки та землі, на якій вона розташована), а на балансах органів охорони культурної спадщини буде вказана вартість пам'яток, тоді пам'ятки археології будуть збережені від руйнування, а в разі завдання їм шкоди — це дасть змогу визначити конкретну суму збитків [1, с. 74–76]. Поки в охоронних договорах не буде зазначена вартість археологічної пам'ятки (об'єкта) та матеріальна відповідальність за завдання їй шкоди, в т.ч. збитки держави (бо пам'ятка археології є державною власністю) [6, абз. 2 ст. 17], суттєвих змін у вирішенні проблеми збереженості пам'яток археології не відбудеться.

На законодавчому рівні відбулася спроба урегулювати це питання. Згідно Закону України "Про охорону культурної спадщини" [6, ст. 19], кожна пам'ятка має майнову цінність, що обчислюється в грошових одиницях України, відповідно до Методики грошової оцінки пам'яток [12], затвердженої постановою Кабінету Міністрів України №1447 від 26.09.2002 р.

Оцінка майна, в т.ч. пам'яток археології, регулюється Законом України "Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні" [7] й іншими нормативними актами, в т.ч. Національним стандартом № 1 "Загальні засади оцінки майна і майнових прав", затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 1440 від 10.09.2003 р. [15, с. 64]. Здійснювати оцінку пам'ятки має оцінювач, який склав кваліфікаційний іспит та одержав кваліфікаційне свідоцтво оцінювача [7, ст. 6].

Проведенню оцінки археологічної пам'ятки передуює підготовчий етап, на якому здійснюється аналіз всіх інформаційних джерел про пам'ятку, зазначається мета оцінки; аналіз можливих обмежень та застережень, які можуть супроводжувати процедуру проведення оцінки та використання її результатів. По закінченню оцінки складається звіт про оцінку та висновок про вартість пам'ятки на дату оцінки. У зв'язку з цим, незважаючи на наявність паспорта на пам'ятку або ін. облікових документів, оцінювач повинен мати повну картину сучасного стану пам'ятки на дату оцінки.

Відповідно до Закону України "Про наукову і науково-технічну експертизу" [4, абз. 1 ст. 1], експертиза — це перевірка, аналіз та оцінка об'єкту експертизи, в даному випадку — пам'ятки археології, тому основою для визначення вартості археологічної пам'ятки має бути Висновок наукової археологічної експертизи, який є юридичним документом. Висновок — складова звіту про оцінку, в ньому має бути зазначене місцезнаходження, площа пам'ятки, потужність культурного шару, насиченість знахідками, час її існування, культурна належність, стан збереженості, коли відкрита, ким і коли досліджувалась; якщо досліджувалась, має бути подана аналітична детальна інформація про знахідки.

Грошова оцінка пам'ятки археології залежить від якості проведеної наукової археологічної експертизи, яка потребує спеціальних знань фахівця — археолога.

Кожна пам'ятка археології є унікальною. Не існує однакових пам'яток, є тільки деякі структурні елементи схожості. Отже, якщо на разі відомо близько 65 тис. пам'яток археології [9, с. 1], то, в юридичному розумінні, таку ж кількість звітів про їх оцінку потрібно підготувати.

Розглянемо тільки комплексний підхід до визначення грошової вартості, на прикладі пам'яток археології давньоруської доби.

Згідно з Методикою грошової оцінки пам'яток [12, п. 9], в основу грошової оцінки пам'яток археології покладено витрати на роботи з їх археологічних досліджень за цінами, що встановлюються Держбудом і Мінкультури України. Саме стільки коштує наукова інформація, яку можна отримати під час дослідження пам'ятки археології, а, отже, — це основна складова майнової цінності пам'ятки. Проте, у зв'язку з недосконалістю Методики, неможливе у повній мірі її застосування на практиці під час оцінки пам'яток. В цій Методиці щодо оцінювання пам'яток археології відсутній науковий підхід в деяких визначеннях коефіцієнтів та не врахована складність оцінювання знахідок до проведення розкопок всієї пам'ятки, коли вона вже не буде пам'яткою,

і саме поняття оцінки пам'ятки не матиме сенсу.

Іноді затрати на реставрацію, хімічні й інші аналізи важко передбачити, а їх результати суттєво впливають на наукові висновки щодо реконструкції життя стародавнього населення, його побуту тощо. У методиці для грошової оцінки археологічних пам'яток застосовується витратний підхід. Такий підхід можна було б розглядати при визначенні штрафних санкцій. Коли, щоб не руйнувалася пам'ятка будівництвом чи іншими земляними роботами, замовнику цих робіт краще було б профінансувати археологічні розкопки чи інші дослідження, ніж зруйнувати пам'ятку. В наш час, коли археологічна спадщина визнана одним із найцінніших надбань нашого народу, такий підхід уже неможливий. Необхідно встановити такі штрафні санкції, щоб ніхто не прагнув руйнувати "свідків далекого минулого" (пам'ятки археології) [14], щоб головною метою було збереження пам'яток археології, а не їх дослідження. Такого підходу вимагає й "Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини", ратифікована Україною 2003 р.

Для майнової оцінки пам'яток археології потрібний інший підхід. Необхідно проводити порівняльний аналіз з подібними, вже дослідженими, пам'ятками. До запропонованих коефіцієнтів треба підійти з науковим обґрунтуванням. Наприклад, одним із коефіцієнтів врахування вартості кургану вважається насип. Так, при запропонованій Методиці вартість кургану, якщо він задернований, збільшується, а в разі його часткового розорювання — зменшуються. Це дає привід для розорювання та руйнування стародавніх поховальних насипів. Хоча наукова та історична цінність будь-якого розораного кургану може значно перевищувати значимість нерозораного. Потрібно брати до розрахунку умовний історичний насип (первинний).

Коефіцієнт, який визначає культурну цінність археологічної пам'ятки, переплутаний з історичною цінністю, а історичний коефіцієнт — зі ступенем вивченості пам'ятки. В першу чергу, культурну цінність пам'ятки складає сукуп-

ність її історичної, наукової, архітектурної значимості тощо. Коефіцієнт, що враховує належність археологічної пам'ятки до певної хронологічної групи, переплутаний з коефіцієнтом, що враховує історичну цінність пам'ятки археології. Саме поняття, яке закладене в коефіцієнт, що враховує історичну цінність пам'ятки археології, визначає ступінь наявності відомостей про пам'ятку з літописних або інших писемних наукових джерел. Але більшість пам'яток археології не потрапила до описів літописів, адже раніше XVII ст. пам'ятки археології ще не вивчалися. В той час ще не могло існувати методики їх вивчення, зовсім не велися дослідження. Історична цінність щойно виявлених пам'яток не нижча від тих, які вже були описані і вивчені, наприклад у XIX–XX ст. Необхідно ввести коефіцієнт наукової значимості пам'ятки, що буде враховувати відомості про цю пам'ятку та ступінь її дослідженості. Досить важливу групу серед пам'яток складають об'єкти пізнього середньовіччя, але в Методиці вони визначаються на рівні пам'яток давньоруського часу, як "створені після XII ст. н.е. ".

Для визначення вартості давньоруських пам'яток або комплексів, як і пам'яток іншого часу, потрібно мати уявлення про саму пам'ятку та знати методику дослідження кожного об'єкта. Давньоруські пам'ятки складають значну частину відомих пам'яток археології і представлені всіма типами: містами, городищами, поселеннями, хуторами, курганними і ґрунтовими могильниками.

Давньоруські городища складаються з трьох частин: безпосередньо городища-укріплення, посаду, де мешкало населення, та могильників (курганних чи ґрунтових). Відомі давньоруські городища поділяються на два типи: 1) городища-сховища; 2) городища, які були князівськими чи боярськими замками або великими укріпленими садибами. Останні найчастіше розташовувалися поблизу великих міст. Городища-сховища, як правило, мають незначний культурний шар і займають досить невелику площу, порівняно із загальною площею посадів. Можна зробити припущен-

ня, що площа городища-сховища залежала від урахування чисельності мешканців посаду. З часу прийняття християнства на всіх городищах могли будуватися церкви. Городища, які були князівськими чи боярськими замками, великими укріпленими садибами, звичайно мають досить потужний культурний шар. Городища, на яких існували князівські резиденції, були дуже добре укріплені і більшість з них мала кілька смуг оборони (ровів та валів).

Треба зазначити, що, крім потужності культурного шару, велике значення для визначення вартості його досліджень має насиченість культурних нашарувань культурними рештками — археологічними матеріалами.

Окремим видом досліджень є розкопки ровів та валів городищ. Рови, якщо це можливо, досліджуються по всій площі, яка збереглася, з метою отримання археологічних матеріалів, що знаходяться в їх заповненні, та з'ясування конструктивних й ін. особливостей. Здійснюються повні перетини ровів, з ретельною фіксацією глибини залягання археологічних знахідок, графічною і фотофіксацією на всіх етапах досліджень. Вивчення валів проводиться на всій площі їх розташування. За мінімумом можливостей, виконуються лише розрізи комплексу фортифікаційних споруд (рову та валу). Тому при розрахунках вартості дослідження ровів враховуються об'єми вийнятого ґрунту, зачистка внутрішніх конструкцій, якщо вони є, з врахуванням графічної та фотофіксації. При дослідженні валів також рахується об'єм вийнятого ґрунту з перетинів, необхідних для їх дослідження, зачисток внутрішніх конструкцій, якщо вони є, та ретельна графічна і фотофіксація на всіх етапах досліджень.

Як правило, біля городищ знаходяться неукріплені частини поселень, так звані посади. Окремим видом пам'яток є поселення. В деяких випадках поселення, як і посади городищ, мали незначні оборонні споруди у вигляді невисокого валу і неглибокого рову [8, с. 152]. В давнину на валу розташовувався дерев'яний частокіл. У деяких випадках

посад чи поселення огороджували тільки ним. При розрахунках вартості дослідження посаду чи поселення також необхідно враховувати вартість пошуку і досліджень різноманітних ремісничих майстерень, які виносилися поза межі стародавніх поселень. В першу чергу, це відносилось до пожежонебезпечних виробництв, пов'язаних із виплавленням і первинною обробкою металів (заліза, бронзи). Як правило, такі майстерні розташовувалися за кількесот метрів поза межею посаду чи поселення. Їх розташування, в першу чергу, було пов'язане з існуванням постійних джерел води, необхідної для виробництва металів. Так, під час дослідження Києва залишки однієї з таких майстерень були відкриті на відстані бл. 500 м від крайніх будівель посаду. Треба зазначити, що знахідок подібних майстерень давньоруського часу відомо дуже мало.

Могильники давньоруського часу поділяються, за часом їх існування, на язичницькі і християнські. Перші представлені, головним чином, курганными могильниками, де поряд із рештками похованих інколи знаходився досить коштовний поховальний інвентар. Другі, — здебільшого, ґрунтові поховання, містять досить нечисленні знахідки. Давньоруські кургани у більшості, за розмірами, мають висоту від 0,5 до 2,0 м, діаметр — не більше 10-15 м. Їх розкопки проводяться тільки вручну, без застосування техніки. При розрахунках вартості досліджень курганів враховується об'єм курганного насипу та поховальної камери, розбір та фіксація (фото і графічна) поховальних споруд, якщо вони є, а також ретельні графічна, фотофіксація на всіх етапах дослідження.

При визначенні вартості дослідження ґрунтових могильників враховуються об'єми ґрунту, зняття яких необхідне для виявлення поховань по всій площі пам'ятки, об'єми ґрунту, вийнятого з поховань, зачистка поховань, з урахуванням їх конструктивних деталей, графічна і фотофіксація на всіх етапах досліджень.

Вартість археологічних досліджень визначається на підставі "Тимчасового збірника цін на науково-проектні ро-

боти по нерухомих пам'ятках історії та культури Української РСР (ТЗЦНПР-91)", затвердженого наказом Державного комітету будівництва та архітектури УРСР № 75 від 24.06.1991 р. [16], який на даний час залишається чинним, відповідно до постанови Верховної Ради України від 12.09.1991 р. № 1545-ХІІ "Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР". ТЗЦНПР-91 визначено "діючим збірником цін" у додатку 2 до "Правил визначення вартості проектно-вишукувальних робіт для будівництва, що здійснюється на території України" (ДБН Д.1.1-7-2000), що затверджені наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України № 285 від 14.12.2000 р. (зі змінами). Додатком А ДСТУ-Н Б Д.1.1-8:2008 "Правила визначення вартості наукових та науково-технічних робіт у будівництві", в переліку відомчих збірників нормативів на наукові і науково-технічні роботи, що діють на території України, є збірник ТЗЦНПР-91 та зазначено, що вартість робіт визначається нормативним методом, виходячи з вартості робіт зі врахуванням індексів на поточний час.

Лише у ТЗЦНПР-91 зазначені всі роботи, які, відповідно до методики проведення археологічних досліджень, необхідно здійснювати при розкопках пам'яток. До таблиць ТЗЦНПР-91 додатком 2 ДБН Д.1.1-7-2000 застосовується коефіцієнт 1,25, який регулює співвідношення між вказаними в збірнику цінами у карбованцях (на момент введення в дію ТЗЦНПР-91) та національною грошовою одиницею України, а також застосовується інфляційний індекс визначення кошторисної вартості проектно-вишукувальних робіт та показники цієї вартості, в розрахунку на один людино-день, який періодично вводиться наказами Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України.

Грошова оцінка археологічної пам'ятки проводиться шляхом застосування до витрат на роботи з археологічних досліджень (у цінах на дату оцінки) коефіцієнтів, що залежать від археологічної, культурної цінності, ступеня збереження,

раритетності пам'ятки, її місця у стародавній історії, розміру земельної ділянки, на якій вона розташована, за такою формулою:

$$В_а = В_ад (К_х + К_к + К_с + К_і + К_п) + В_рап + В_з, де$$

В_а — вартість археологічної пам'ятки у гривнях;

В_{ад} — витрати на роботи з археологічних досліджень пам'ятки;

К_х — коефіцієнт, що враховує віднесення пам'ятки до певної археологічної хронологічної групи. К_х давньоруських пам'яток дорівнює 1 або 1,1.

К_к — коефіцієнт, що характеризує культурну цінність археологічної пам'ятки. На даний час городищ відомо кільккасот, проте ніхто остаточно не перерахував їх, адже суцільного археологічного обстеження території України ще не здійснено.

Виникає також питання, що брати для визначення цього коефіцієнта за одиницю в курганному могильнику. Є курганні могильники, які налічують кілька курганних насипів, а є такі, що складаються від кількох сотень до кількох тисяч. Прикладом можуть бути давньоруські курганні могильники у с. Липове Чернігівської обл. (кол. Полтавська губ.) або поблизу с. Снігин Лубенського р-ну на Полтавщині, котрі налічує понад 500 курганів, що збереглися, а також курганний некрополь у с. Зелений Гай Сумської обл., на якому залишилося більше 2500 насипів, а кілька тисяч курганів зруйновано під час насаджуванні лісу.

Отже, цей коефіцієнт, що характеризує культурну цінність археологічної пам'ятки, не повністю враховує специфіку та розмаїття типів археологічних об'єктів. При визначенні даного коефіцієнта необхідні інші підходи, а не врахування ступеню раритетності.

К_с — коефіцієнт, що враховує ступінь схоронності археологічної пам'ятки. Відомо, що схоронність городища здебільшого оцінюється за станом збереження валів і ровів, проте, цей коефіцієнт можна визначити лише після ретельного обстеження пам'ятки за допомогою шурфування.

Кі — коефіцієнт, що враховує історичну цінність археологічної пам'ятки і визначається на підставі відомостей про неї в історичних джерелах. Чіткого визначення, що відноситься до оціночного змісту історичних джерел, в методиці не визначено. Наприклад, для м. Києва в літописах є згадки про закладання і будівництво значно більшої кількості від на разі відомих та існуючих християнських храмів. В той же час у літописах немає жодної згадки про будівництво світських кам'яних будівель, наприклад, палаців, яких на цей час відомо не менше десяти. Вони мають таку ж історичну цінність, як і вище згадані культові споруди.

Кп — коефіцієнт, що враховує цінність археологічної пам'ятки залежно від її площі. За допомогою сучасних GPS-приладів можна чітко визначити межі пам'ятки. Давньоруські пам'ятки займають площу від 0,2 до 20 га і витрати на роботи з їх археологічних досліджень визначаються в залежності від їх площі. Отже, якщо площа пам'ятки вже врахована, то незрозуміло, чому береться коефіцієнт, що враховує площу пам'ятки, як він впливає на саму її цінність. З точки зору археології, іноді поселення давньоруського часу більшої площі можуть дати значно цікавіші матеріали для історії, ніж поселення того ж часу, що займають меншу площу (а інколи — навпаки). Крім того, великі поселення потребують значно більших трудозатрат з переміщення відвалів розкопів, що має враховуватися у визначенні вартості дослідження пам'яток.

Врап — вартість рухомих археологічних предметів, які не можна відокремити від пам'ятки без завдання їй шкоди. Визначається на підставі результатів відповідної наукової, історичної та мистецтвознавчої експертизи. Оцінка окремих рухомих предметів ускладнюється необхідністю визначення вартості тієї чи ін. деталі предмета, бо матеріальна вартість предмета знаходиться в прямій залежності від його художньої, наукової, історичної та культурної цінності, зумовлених багатьма факторами, зокрема, часом створення, ступенем збереженості, значимості для культурної спадщини і т. ін.

Проблемою у визначенні вартості рухомих археологічних предметів є той факт, що невідомо, які речі можуть бути знайдені під час розкопок. Щоб вийти з цієї ситуації, потрібно здійснити наступне.

1. Розглянути кілька однотипних пам'яток одного часу, близької площі, з однаковою потужністю культурного шару, які вже досліджені не менше, ніж на 25 % від загальної площі пам'ятки.

2. Здійснити аналіз виявлених речей та ймовірності їх знаходження на наявній для оцінки площі і за існуючої товщини культурного шару.

3. Серед них відокремити характерні масові матеріали та врахувати ймовірну кількість "ексклюзивних" знахідок.

4. Визначити вартість масового матеріалу, знайденого на визначеній площі, на підставі існуючих виставкових каталогів, зі врахуванням вартості на ринку на момент оцінки. Також необхідно визначити вартість "ексклюзивних" матеріалів.

При визначенні вартості знахідок в основу розрахунків частіше закладають страхову оцінку музейних предметів, які вивозять на виставки у держави Західної Європи і США. Реальну вартість предметів, на думку фахівців, визначити неможливо, з огляду на їх унікальність.

5. Вивести закономірність на середньостатистичну вартість для 1-10 куб. метрів площі пам'ятки даного типу, часу її існування та культурної належності.

Вз — ринкова вартість прав, пов'язаних із земельною ділянкою відповідної категорії, на якій розташована археологічна пам'ятка. Оцінка земель відповідної категорії проводиться із застосуванням витратного, дохідного та порівняльного підходів, згідно з нормативно-правовими актами з оцінки майна, що затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Вз визначається, згідно з Методикою експертної грошової оцінки земельних ділянок, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України № 1531 від 11.10.2002 р. [13,

с. 144]. Під час проведення експертної грошової оцінки земельної ділянки, на якій розташована пам'ятка, використовується методичний підхід, що базується на капіталізації чистого операційного або рентного доходу і передбачає визначення розміру вартості земельної ділянки від найбільш ефективного її використання, зі врахуванням установлених обтяжень та обмежень.

На нашу думку, при визначенні збитків, нанесених пам'ятці, потрібно відокремлювати вартість землі, бо, за проведення земляних робіт, знищується (руйнується) сама пам'ятка, а земля — залишається. А до грошової вартості пам'ятки, як складової земель історико-культурного значення, має враховуватися і вартість земельної ділянки.

З цього аналізу визначення вартості давньоруських пам'яток випливає, що для грошової оцінки конкретної пам'ятки археології в розрахунках потрібен індивідуальний підхід. Тому, до детального звіту грошової оцінки пам'ятки, відповідно до вимог законодавства з охорони пам'яток археології, необхідно визначити середню вартість 1 кв. м площі пам'ятки одного типу, часу та культурної належності з кількох затверджених звітів грошової оцінки, та, залежно від площі пам'яток, розраховувати цю вартість і зазначити її в паспортах й охоронних договорах.

Для збереженості пам'яток археології необхідно розробити і затвердити державну програму грошової оцінки пам'яток, з чітким зазначенням термінів виконання етапів цієї програми, адже зволікання цього процесу загрожує знищенню більшості пам'яток археології.

Джерела та література

1. Беляєва С.О. Про балансову вартість нерухомих пам'яток археології / С.О. Беляєва // Праці центру пам'ятокознавства. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 1993. — Вип. 2. — С. 74 — 76.

2. Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" // Офіційний вісник України. — Київ, 1997. — № 25. — С. 20.
3. Закон України "Про місцеві державні адміністрації" // Офіційний вісник України. — Київ, 1999. — № 18. — С. 3.
4. Закон України "Про наукову і науково-технічну експертизу" // ВВР. — Київ, 1995. — № 9.
5. Закон України "Про охорону археологічної спадщини" // ВВР. — Київ, 2004. — № 26. — С. 1080.
6. Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Офіційний вісник України. — Київ, 2000. — № 27. — С. 32 та сл.
7. Закон України "Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні" // Офіційний вісник України. — Київ, 2001. — № 34. — С. 1-9.
8. Титова О.М. Критерії класифікації та поцінування пам'яток археології / Г.Ю. Івакін, О.М. Титова // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — Київ: вид. ЦП НАН і УТОПІК, 2007. — 336 с.
9. Козак Д.Н. Стан та перспективи охорони і дослідження археологічної спадщини в Україні / Д.Н. Козак // Матеріали спільного засідання Головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і Вченої ради Інституту археології НАН України. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2009. — 40 с.
10. Комплексна програма паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003-2010 роки // Офіційний Вісник України. — Київ, 2002. — № 37. — С. 16-20.
11. Конституція України // Офіційний вісник України. — Київ, 2010. — № 72/1: Спеціальний випуск. — 15 с.
12. Методика грошової оцінки пам'яток // Офіційний вісник України. — Київ, 2002. — № 39. — С. 82-86.
13. Методика експертної грошової оцінки земельних ділянок // Офіційний вісник України. — Київ, 2002. — № 42. — С. 144-148.
14. Мінаєва Н.І. Правові аспекти проблеми збереження археологічної спадщини / Н.І. Мінаєва // Археологія. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2004. — № 2. — С. 154-158.

15. Національний стандарт № 1 "Загальні засади оцінки майна і майнових прав" // Офіційний вісник України. — Київ, 2003. — № 37. — 26 вересня. — С. 64-72.
16. Тимчасовий збірник цін на науково-проектні роботи по нерухомих пам'ятках історії та культури Української РСР (ТЗЦНПР-91). — Київ: вид. НДІ "Укрреставрація", 1991. — 159 с.

Ключові слова: Пам'ятка археології, грошова оцінка, збереженість археологічної спадщини, пам'ятки давньоруської доби.

Key Words: Archaeological monument, estimated assessed value, preservation of archaeological heritage, Ancient Russia monuments.

Минаева Н.И.

Основы денежной оценки памятников археологии

Резюме

Одной из первоочередных задач, которые обеспечивают сохранение памятников археологии, является их денежная оценка. В статье показана вся сложность в определении оценочной стоимости памятников археологии и рассматривается комплексный подход к решению этой проблемы на примере археологических памятников древнерусского времени.

Minayeva N.I.

Foundations of Archaeological Monuments Pecuniary valuation

Summary

In the matter of archaeological sites preservation, one of the primary tasks is their evaluation. The article deals with the complications connected with determination of archaeological sites assessed value. It is also proposed a complex approach to resolve the problem on example of the archaeological sites of the Old Russian Time..

© Шерстюк В.В.
(м.Полтава)

Курган епохи бронзи — доби середньовіччя поблизу с. Хоружі Решетилівського району на Полтавщині

У публікації вводяться до наукового обігу результати науково-рятивних досліджень кургану з похованнями і культовими комплексами епохи бронзи та розвинутого середньовіччя поблизу с. Хоружі Решетилівського району Полтавської області.

У травні 2007 р. загоном Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ "ОАСУ" ІА НАН України здійснені науково-рятивні дослідження кургану поблизу с. Хоружі та с-ща Решетилівка Полтавської обл., на місці будівництва виробничого цеху "УВК "Полагросервіс".

Досліджений курган (№ 1) входив до складу невеликої групи IV в околицях с. Хоружі Решетилівської селищної ради, обстеженої 2003 р. Р.М. Рейдою [7, арк. 10, рис. 6: 45]. Поруч, за межею ділянки землевідведення, розміщувався ще один насип (№ 2), що не досліджувався. Розкопаний курган знаходився на південь від промислових баз і самого села, поруч з об'їзною дорогою та автотрасою на м. Дніпропетровськ, за 2,0 км на південь-південний захід від околиці старого с. Хоружі, за 1,3 км на північний схід від районного центру, неподалік компресорної станції, біля краю схилу лівого корінного берега р. Говтва в басейні Псла (рис. 1).

Курган мав збережену висоту від рівня давнього горизонту 0,75 м, а його діаметр, в результаті розорювання, на

час проведення робіт становив 23 x 25 м. У процесі стратиграфічних спостережень вдалося встановити, що насип було споруджено, принаймні, в два прийоми (рис. 2).

Первинний насип I, з доволі достовірно реконструйованим діаметром 12 м та висотою від рівня похованого горизонту 0,4 м, був зведений над основним культовим комплексом ямного часу, що отримав назви в польовій документації "поховання" 3 та яма 2.

Пізніше до північної поли цього кургану було впущене ранньокатакомбне пох. 7. Материковий викид з нього частково встилав поверхню північного краю первинного насипу. До цього ж часу слід віднести і глибоку яму 1 поблизу північно-східної поли насипу I.

Через певний час майже в центр кургану було впущене поховання представника середньодніпровської культури епохи ранньої бронзи (пох. 1). Дно його ями досягало лише передматерика, а тому викид з нього на масиві насипу I мав відмінний сірий колір. Він вкривав центральну частину первинного кургану, частково — материковий викид з катакомбного пох. 7. Саме у зв'язку з пох. 1 було значно досипано курган, що збільшило його розміри, щонайменше, — до сучасних. Реконструйований первинний діаметр насипу II — бл. 17 м, висота, відповідно, не менше збереженої на сьогодні (більше 0,75 м).

Далі, за часом, до насипу здійснювалися лише впускні поховання, пов'язані з якими ймовірні досипки не збереглися чи не були простежені. Вірогідно, незадовго після влаштування пох. 1, поруч було здійснене ще одне неглибоке се-



Рис. 1. Хоружі, с.
Схема місцезнаходження дослідженого кургану.

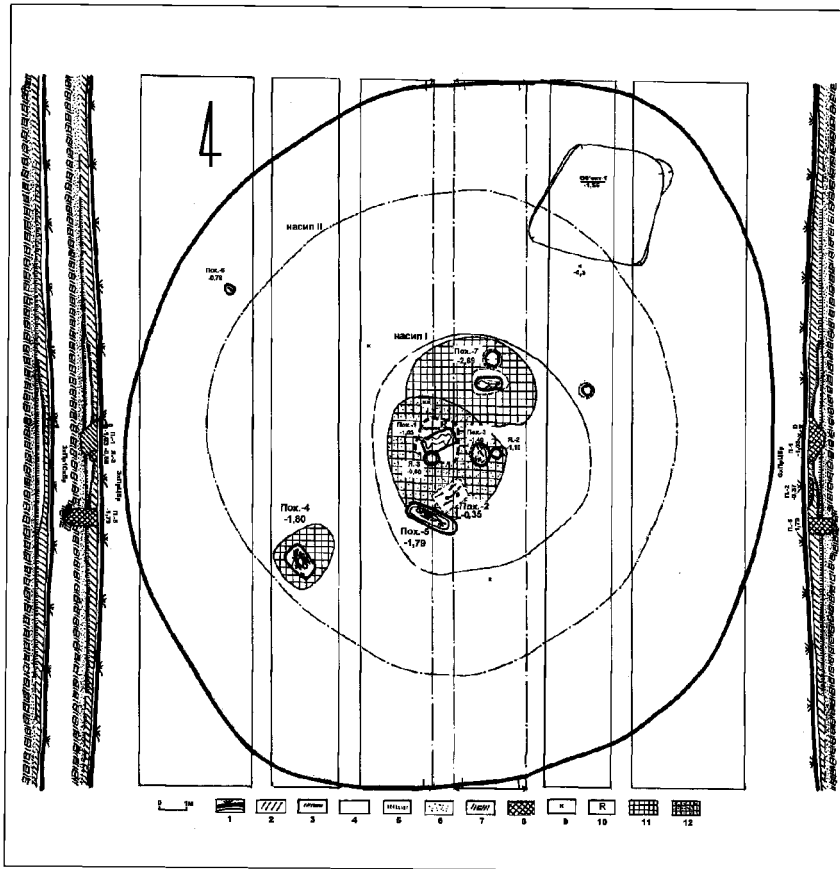


Рис. 2. Хоружі, с. Група курганів IV. Курган № 1. План та профілі бровок.

Умовні позначення: 1 – дерновий шар; 2 – насип II, мішаний суглинистий чорнозем; 3 – суглинкові викиди; 4 – насип I, щільний мішаний чорнозем; 5 – похований чорнозем; 6 – передматерик, сірий суглинок; 7 – материк, жовто-сірий суглинок; 8 – мішані заповнення ям та перекопів; 9 – кераміка; 10 – позначка УЦ; 11 – материковий суглинковий викид на поверхні насипу I; 12 – суглинковий передматериковий викид на поверхні насипу I.

редньодніпровське поховання (пох. 2), на час досліджень — більшою мірою зруйноване.

Пізніше у південно-західну полу насипу II була вміщена могила носія культури багатоваликової кераміки (пох. 4), поряд із яким простежувалися сліди материкового викиду. Швид-

ше за все, зрубній кремації належав комплекс пох. 6 у північно-західній полі насипу.

Останнім поховальним комплексом, влаштованим в кургані, стало впускне золотоординське пох. 5, здійснене поблизу центру насипу. Також в кургані виявлені об'єкти кін. XVIII-XIX ст. — рештки землянки-бурдюка (об. 1, детально не вивчалася) та яма 3 над пох. 1. Таким чином, в кургані виявлено і досліджено 11 комплексів: 6 різночасових поховань, 3 ями культового характеру, 2 комплекси нового часу. Надалі в тексті для їх опису буде дотриманий хронологічний принцип.

"Поховання" 3 і яма 2 (ямний час, епоха ранньої бронзи, основні для насипу I). Цікавий комплекс досліджений під первісним насипом I. Він складався з двох розміщених поруч об'єктів. Виявлений за 1,00 м на південь та 1,45-2,00 м на схід від умовного центру (далі — УЦ) (рис. 2: пох.3, яма 2), простежувався майже з рівня впуску (дещо нижче рівня похованого горизонту), в передматерику з глибини 0,98 м від УЦ.

"Пох." 3 виділялося за інтенсивною мішаною чорноземною плямою, в плані мало округло-овальну форму, розміри: по верху на рівні виявлення — 0,90 x 1,00 м, по дну — 0,84 x 1,08 м. Стінки з трьох боків легко розширювалися до дна, зі сходу (від ями 2), простежений невеликий уступ, з максимальним розширенням до 0,10 м, розміщений на 0,24 м вище споду. Рівне дно знаходилося на глибині 1,40 м УЦ (рис. 3: "пох." 3).

Приблизно з рівня уступу яма "пох." 3 була всуціль заповнена рештками туші бика свійського*, зокрема, двома кінцівками та частиною ребер. Від струхлих органічних решток і сам ґрунт в цій частині заповнення мав більшу "жирність" та гумусованість. Місцями траплялися сліди струхлого дере-

* Всі остеологічні визначення здійснені старшим науковим співробітником ІА НАН України, кандидатом історичних наук О.П. Журавльовим

ва і вуглин. На дні, поблизу південної стінки, знаходилися рештки двох дерев'яних колод, частково обпалених у вогні (рис. 3: 2).

Другий об'єкт цього комплексу — яма 2. Вона виявилася овальною (яйцеподібною) в плані, з розмірами 0,52 x 0,62 м. Структура заповнення — запливчата, щільна мішана чорноземна. Яма була неглибокою (1,10 м) і майже пустою: на рівні 0,98 м УЦ в її заповненні знайдена велика стулка мушлі беззубки звичайної (рис. 3: яма 2).

Саме над цим комплексом з двох ям і було насипано первісний невеликий курган І. Об'єкти — "пох." 3 та яма 2, без сумніву, є одночасовими й односкладовими. Відсутність поховання і наявність своєрідної жертви у "пох." 3 нашттовують на думку про її культовий характер. Підтверджують це й сліди горіння.

За рештками дерева у заповненні "пох." 3 Київською радіовуглецевою лабораторією виконані аналізи за C^{14} (Кі — 15153), за каліброваними результатами яких (2460-2280 рр. до н.е. та 2500-2130 рр. до н.е.) цей комплекс може бути віднесений до часу розселення у Припсіллі племен ямної культурно-історичної спільноти.

Подібна ситуація спостерігалася в мегалітичній споруді на острові Хортиця у Запоріжжі. Тут, в основному комплексі, що був перекритий насипом з кромлехом, також містилося дві ями, що з'єднувалися невеличкою перемичкою. Одна з них, округла й більша, була пустою, а друга овальна, до речі, — також західна, мала в заповненні ранньоямний горщик [11, с.76, рис.4]. У плані інтерпретації можна здогадно отожднити даний комплекс з відомою індоарійською легендою про "дві бадді".

Поховання 7 (ранньокатакомбний час, впускне для насипу І). На наявність глибокого поховання вказував інтенсивний материковий викид на північному схилі насипу І. Він вкривав масив первинного кургану, а в південній частині поширення підстилав передматериковий викид з пох. 1.

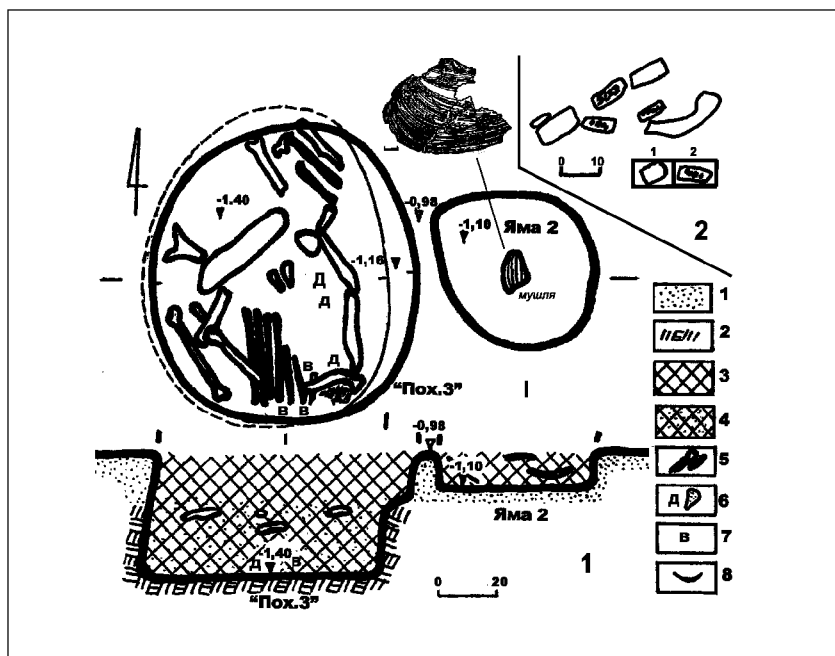


Рис. 3. Культурний комплекс "поховання" 3 та яма 2.

1 — плани та перетини.

Умовні позначення: 1 — передматерик; 2 — материк; 3 — мішане чорноземне заповнення; 4 — гумусоване тліне мішане чорноземне заповнення; 5 — кістки тварин; 6 — дерево і його тлін; 7 — вуглини; 8 — запливи.

2 — "Поховання" 3. Деталь. Рештки дерева у заповненні.

Умовні позначення: 1 — струхлі рештки дерева; 2 — обвуглене дерево.

Пох. 7 спочатку було простежене за прямою вхідною камери, а потім — за виразним слідом провалу склепіння катакомби. Центральна частина поховальної камери розташовувалася за 2,3 м на північ та 2,5 м на схід від УЦ. Вловити плями ям достовірно вдалося лише з рівня 0,97 м, до цього материкова "пробка" вхідної камери зливалася з масивом материкового викиду. Вхід було влаштовано на краю північної поли первісного насипу, камера катакомби була закономірно звернена до центральної частини кургану (рис. 2: пох. 7).

Зверху вхідний колодязь мав чіткі округлі обриси, до дна частково розширювався й мав округлий у плані перетин.

Розміри вхідної камери: по верху — 0,78 x 0,82 м, на дні (рівень 2,23 м УЦ) — 0,96 x 0,96 м (рис. 4).

Вхідний колодязь від катакомби відділяла сходинка, що мала чіткий вертикальний уступ та відносну висоту 0,46 м. Висота склепіння входу — 0,40 м. Дно поховальної камери мало незначну покатість, із пониженням в бік входу на 3–4 см. Розміри овальної в плані, ближче до підтрапецієподібної форми, катакомби: довжина — 2,07 м, ширина ("в головах") — 0,58 м, по центру — 1,30 м, "в ногах" — 1,18 м. Завдяки збереженій південній стінці та частині склепіння вдалося реконструювати форму катакомби. Так, аркове склепіння поховальної камери розміщувалося на висоті близько 1,00 м від дна (рис. 4).

На дно катакомби, ближче до її південної стінки, було вкрито похованого — чоловіка похилого віку (50–60 років, зростом 170,0–174,0 см).** Положення похованого: за довгою віссю камери на спині, з прямими, злегка розкинутими від тулуба руками, ноги розпалися ромбом, певно, з первісного положення "зігнуті в колінах і підняті догори". Просторова орієнтація — головою на схід.

Дно могили було рясно вкрите рештками тліну органічної, вірогідніше за все, — шкіряної підстилки, що займала ділянку дна під небіжчиком та незначно навколо нього (близько двох третин дна камери). Пляма підстилки мала овальний контур. На кістках похованого та поза межами кістяка простежувалися інтенсивні сліди яскраво-червоної вохри. Поруч із правим плечем чоловіка знаходилися дві вуглини, у північно-західному кутку катакомби — дві дерев'яні струхлі скалки невеликих розмірів, можливо, занесені кротою.

Безінвентарне поховання є комплексом часу складання

** Антропологічні визначення здійснені старшим науковим співробітником ЦОДПА, асистентом Української медичної стоматологічної академії А.В. Артем'євим.

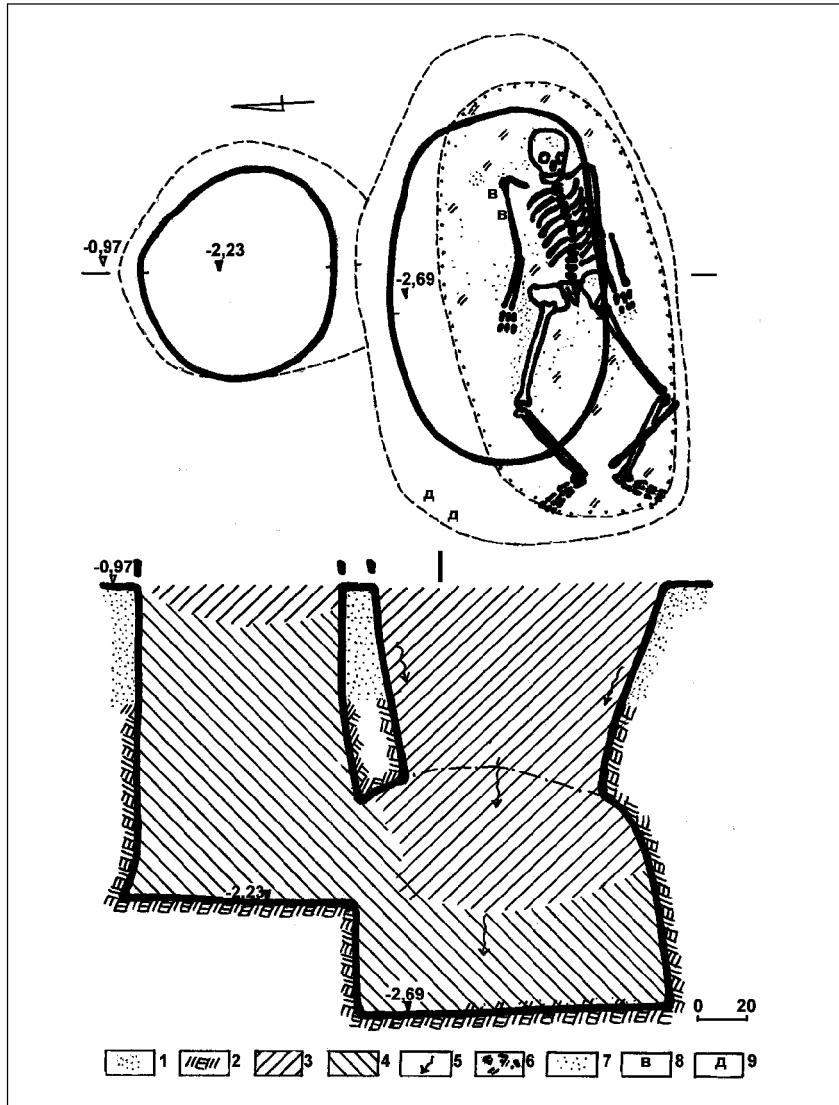


Рис. 4. Поховання 7. План та перетин.

- Умовні позначення: 1 – передматерик, сірий суглинок; 2 – материк, сіро-жовтий суглинок; 3 – чорноземно-передматериковий мішаний завал; 4 – материковий завал склепіння і вхідної ями; 5 – напрямки зсувів та обвалів; 6 – органічна підстилка та її контури; 7 – вохра; 8 – вуглини; 9 – дерево.

катакомбної історико-культурної спільноти, що підтверджується ранньою хронологічною позицією за стратиграфією (між ямним часом та раннім етапом у розвитку середньодніпровської культури), та наявністю пізньоямних поховальних ремінісценцій (в позиції розміщення ніг та відсутності інвентаря).

Яма 1 (ранньокатакомбний час, впускна у насип І). До часу влаштування катакомбного пох. 7 віднесена й яма 1. Досліджена вона у північно-східній полі первісного кургану І, за 1,5 м на північ та 5,25 м на схід від УЦ. Простежена з рівня 0,85 м (рис. 2: яма 2). Вирита у передматерику та материку. Форма її кругла у перетині, стінки злегка розширювалися до дна: розміри по верху — 0,70 x 0,72 м, по дну — 0,83 x 0,84 м. Дно нерівне, східчасто понижувалося від 1,75 до 1,86 м на схід від УЦ. Заповнення однорідне, чорноземно-суглинкове мішане. Стінки зберігали сліди обмазування мулом (рис. 5).

Поруч із ямою, за 0,2 м на південний схід від краю, на рівні 0,85 м від УЦ досліджене скупчення кераміки. Всі уламки належать одній посудині, частково вкритій кіптявою, що віднесена до катакомбного часу. Серед більше ніж десятка дрібних фрагментів — вінце з коротким, плавно відігнутим краєм, та горизонтальним зрізом, а також стінки, зі збереженими ділянками орнаменту, що нанесений п'яти-шестизубчастим штампом у вигляді ялинки, неорнаментовані уламки (рис. 5).

Яма 1, певно, є рештками тризної відправи чи культовим комплексом часу влаштування в полі кургану І катакомбного пох. 7. На це наштовхують численні аналогії спорудження подібних ямок поруч із катакомбними могильниками, а також кераміка зі скупчення 1, більш характерна саме для цього часу і культури.

Поховання 1 (середньодніпровська культура, основне для насипу ІІ, впускне в насип І). Виявлене безпосередньо під УЦ. Заповнення ями та перекопу над та в ньому простежувалося відразу ж під орним шаром, у вигляді значної, дуже

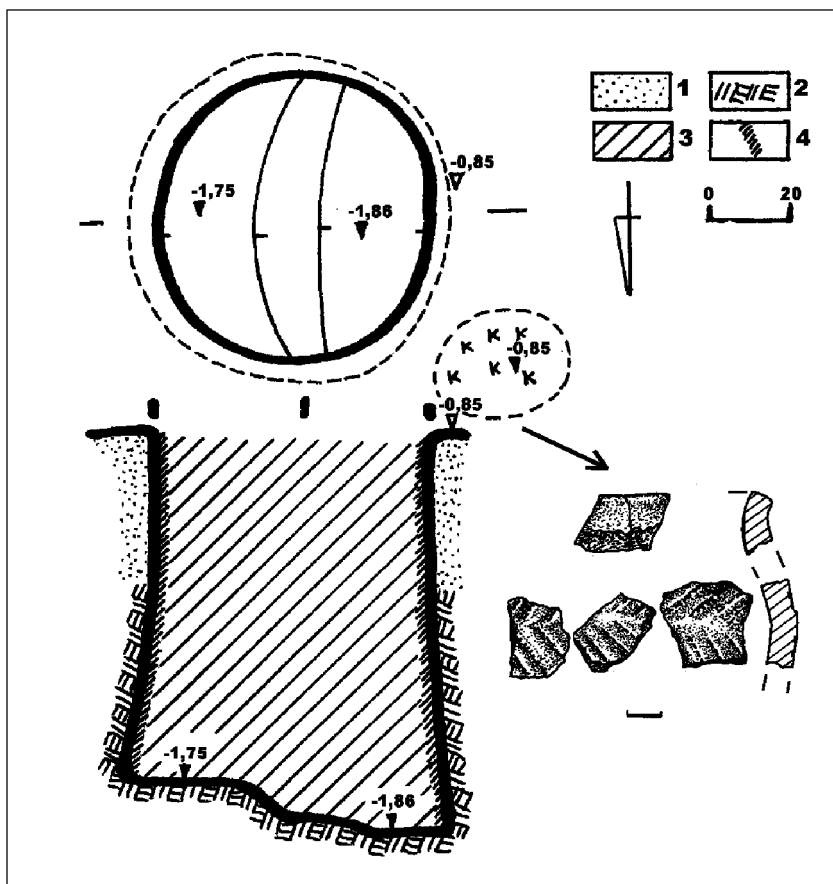


Рис. 5. Яма 1. План та перетин.

Кераміка зі скупчення біля ями.

Умовні позначення: 1 — передматерик; 2 — материк; 3 — мішане чорноземно-суглинкове заповнення; 4 — обмазка мулом.

перемішаної чорноземної плями (рис. 2: пох. 1). Як виявилося, над пох. 1 та навіть у ньому, ссавцем родини собачих (певно, борсуком) було влаштоване кубло. Склалося враження про локальні обвали нори чи зумисне її розкопування з мисливською метою, адже пухкість ґрунту перекопу була значною. Внаслідок цього у верхній частині заповнення контури ями чітко простежити не вдалося. Та й у нижній частині її кра-

їв читалися лише за скупченнями органічного і деревного тліну підстилки.

З південного боку перекопу над похованням 1 були помітні чіткі контури невеликої господарської ями 3 нової епохи, що ретельно не досліджувалася (рис. 2: яма 3). Таким чином, чіткі межі поховальної споруди не могли бути встановлені достовірно, а надана нижче реконструкція базується на даних вивчення нижньої частини поховання.

У заповненні перекопу, переважно, з північного боку, на глибинах 0,40-0,60 м від УЦ, крім решток трави і зерен з кубла ссавця, трапилася значна кількість перемішаних кісток небіжчика з пох. 1: залишки кінцівок, хребці, уламки ребер, черепа і т.д. Вони виявилися винесеними з могили земляними тваринами. Належність цих кісток саме індивіду з розташованого нижче поховання підтвердила антропологічна ідентифікація.

Крім того, у цьому ж "місиві" перекопу знайдені кілька уламків горщиків, зокрема, три фрагменти верхньої частини однієї посудини (рис. 6: 3). За графічною реконструкцією його верхньої частини, зрозуміло, що це горщик із майже вертикальним вінцем, пласким горизонтальним зрізом, потовщенням-закраїною зсередини та невеликим комірцем із зовні. Орнамент на поверхні технологічний, у вигляді легких слідів розчосів по легко лискованій, добре заглаженій зовнішній поверхні; внутрішня поверхня вкрита більш глибокими різноспрямованими гребінцевими розчосами. Верхня частина посудини реконструйована; діаметри: вінця — 13,6 см, тулуба — 15,7 см. У тісті — невеликі домішки піску.

Інший фрагмент з перекопу — стінка горщика зі збереженою ділянкою орнаменту у вигляді різноспрямованих відбитків перевитого шнура (рис. 6: 4). Найвірогідніше, що походить вона від другого горщика. Тут же виявлені і сліди деревного тліну від знищеного перекриття (?) поховання.

Зрозуміло, що знайдені уламки горщиків є, найвірогідніше, залишками супутнього інвентаря пох. 1, винесеного бор-

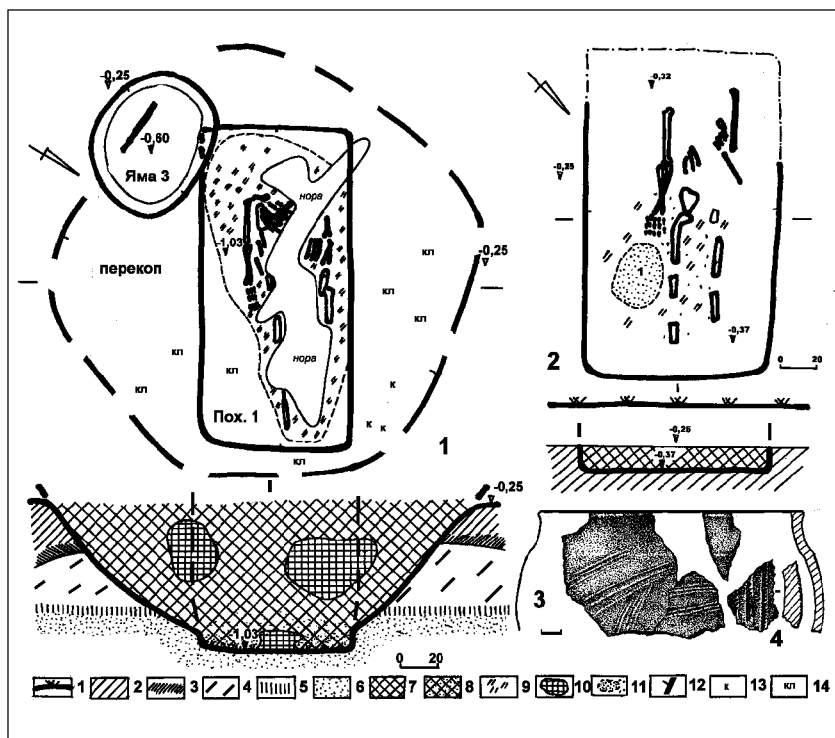


Рис. 6. Поховання 1 (1) та 2 (2). Плани і перетини.
Кераміка із заповнення ями над пох. 1 (3-4).

Умовні позначення: 1 — дерен та орний шар; 2 — насип II, мішаний суглинковий чорнозем; 3 — суглинковий передматериковий викид з пох. 1 на поверхні насипу I; 4 — масив насипу I; 5 — похований чорнозем; 6 — передматерик, сірий суглинок; 7 — заповнення перекопу і пох. 1; 8 — мішане заповнення придення пох. 1; 9 — рештки дерева й органічної підстилки; 10 — нори; 11 — вохра та її скупчення; 12 — межа перекопу; 13 — кераміка; 14 — кістки людини.

Цифрою 1 на поз. 2 позначена пляма вохри

суком, хоча, за своєю формою, посудина є нетиповою для середньодніпровських старожитностей.

Викинутий передматериковий суглинок з dna могили тонкою широкою лінзою лежав зі всіх боків від неї на поверхні ямного насипу I, на площі 4,2 x 4,4 м. Викиди з пох. 1 та 7 на незначній ділянці накладалися: більш світлий і жовтіший

материковий викид з катакомби підстилав сіро-коричневий, передматериковий ґрунт з могили середньодніпровської культури (рис. 2; б: 1).

Розміри ями поховання 1 встановлені лише за приденною частиною. Могила мала розміри 0,80 x 1,70 м, довгою віссю спрямована по лінії південний захід — північний схід, з невеликим відхиленням; заглиблена від УЦ на 1,03 м, тобто, на реальну глибину 0,60 м (від поверхні насипу I). Її стінки збереглися тільки в основі на 10 см, а в деяких місцях — були майже повністю знищені (рис. б: 1).

На дні знаходилися рештки кістяка чоловіка віком 20-40 років, покладеного випростано на спині, з витягнутими вздовж тулуба руками і прямими ногами. Похований був зорієнтований головою на південний захід. *In situ* збереглися лише права рука та грудина з лопаткою, частини лівої руки, обох ніг, правого крила тазу. Всі інші — зібрані у перекопах над пох. 1.

Під скелетом простежувався слабкий світло-коричневий, але доволі виразний тлін органічної підстилки, відзначений під похованням та поруч із ним. Про наявність дерев'яного накатника могли свідчити малоінтенсивні плями решток на дні, а більше — залишки струхлого дерева в заповненні перекопу. Отже, констатувати достеменно факт наявності дерев'яного перекриття неможливо.

Таким чином, досліджене пох. 1, основне для насипу II та впускне у насип I, за всіма ознаками, належить представнику середньодніпровської культури епохи раннього бронзового віку, та є доволі рідкісним комплексом для межиріччя Псла і Ворскли. За періодизацією І.І. Артеменка, випростані середньодніпровські поховання характерні для раннього етапу розвитку культури [1, с. 61].

Поховання 2 (середньодніпровська культура, впускне у насип II). Знаходилося за 3,5 м на південь та 0,3 м на схід від УЦ, виявлене під орним шаром (рис. 2: пох. 2). Яма майже не читалася, лише у приденній частині її контури до певної міри встановлені.

Дно ями було влаштоване на рівні 0,37 м УЦ. Ширина могили визначена точно — 1,00 м, довжина лише реконструйована — не менше 1,80 м. Поховання, фактично, зруйноване. Від небіжчика залишилися в анатомічному порядку лише окремі кістки: лівої руки, частини обох ніг, крило тазу. У перемішаному стані виявлені кілька ребер, кістки лівої руки та кілька ін. уламків скелету. За ними все ж вдалося простежити позу похованого: на спині, з витягнутими вздовж тулуба прямими руками та спрямленими ногами, головою на південний захід (рис. 6: 2).

Кістки належали людині у віці 20-30 років. Місцями під останками похованого, переважно під тазом та ногами, простежувалися слабкі сліди шкіряної (?) підстилки та червоної вохри. Лише справа від ніг містилася інтенсивна пляма вохри у формі овалу (рис. 6: 2: 1). Інвентарних решток не виявлено.

У пох. 2 досліджене аналогічне попередньому комплексові трупопокладення носія середньодніпровської культури епохи раннього бронзового віку, що займало дещо пізнішу стратиграфічну позицію.

Поховання 4 (культура багатоваликівкової кераміки, впускне до насипу II). Виявлене за плямою заповнення та слідами суглинистого викиду в південно-західній полі насипу II, за 7,35 м на захід та 6,90 м на північ від УЦ (рис. 2: пох. 4).

Викид було більшою мірою вміщено назад до ями після здійснення поховання, не засипана порівняно незначна частина його залишилася на поверхні насипу II тонкою, але виразною лінзою, на площі 2,5 x 3,3 м (рис. 2). Рівень виявлення — 0,60 м від УЦ. Яма була заповнена мішаним суглинком. Глибина поховання — 1,80 м. Могила мала майже прямокутні обриси, із закругленими кутами. Стінки прямовисні, розміри ями 1,04 x 1,58 м, дно рівне. Зорієнтована по вісі — південний схід — північний захід (рис. 7: 1).

У похованні містився кістяк чоловіка 45-50 років, зростом 172,0-176,0 см, викладений скорчено на лівому боці, головою на південний схід, із легким розворотом на південь та

на спину у верхній ділянці тулуба. Ліва рука дуже зігнута, кистю підведена до обличчя, права — лежала на тулубі, кистю до підборіддя. Ноги підігнуті (кут між стегнами та тулубом гострий), права викладена зверху на ліву.

Під небіжчиком та на його кістках простежено значну кількість крейдово-попелястої посипки, у вигляді струхлого органічного порошку й окремих шматочків вапна. Здається, вони були слідами посипання небіжчика після його вміщення до могили, а не підстилкою, про що свідчить відсутність вказаної суміші під великими кістками (ніг, черепа, тазу), а також їх виявлення поверх цих кісток.

На кістяку та в північно-західному кутку ями простежені слабкі рештки струхлої деревини, можливо, залишки перекриття, хоча їх локальність та слабка інтенсивність не дозволяє стверджувати це достовірно.

У південно-східному кутку розміщувалися рештки напутньої їжі, з якої залишилася кістка дорослої особини вівці свійської. Поблизу лівого коліна похованого знайдена кістяна поясна пряжка в двох уламках. Подібні пряжки — один з етновизначальних артефактів чоловічих поховань культури багатоваликової кераміки. Остання має звичну і типову випуклу форму із двома отворами — великим центральним та малим по обідку (рис. 7: 2). Її розміри — 4,0 x 5,3 см, висота випуклості — 1,4 см, діаметри отворів — 1,5 x 1,6 та 0,30 x 0,45 см.

Таким чином, поховання належить представнику культури багатоваликової кераміки початку пізньобронзової епохи, й є першим подібним поховальним комплексом в Решетилівському мікрореєоні.

Під час дослідження пізнішого пох. 5 кургану, в його заповненні на глибині 1,05 м УЦ, виявлений фрагмент верхньої частини горщика доби бронзового віку, ймовірно, саме часу існування населення культури багатоваликової кераміки. За уламком верхня частина посудини була реконструйована. Це — фрагмент верху підгострореберного горщика-ча-

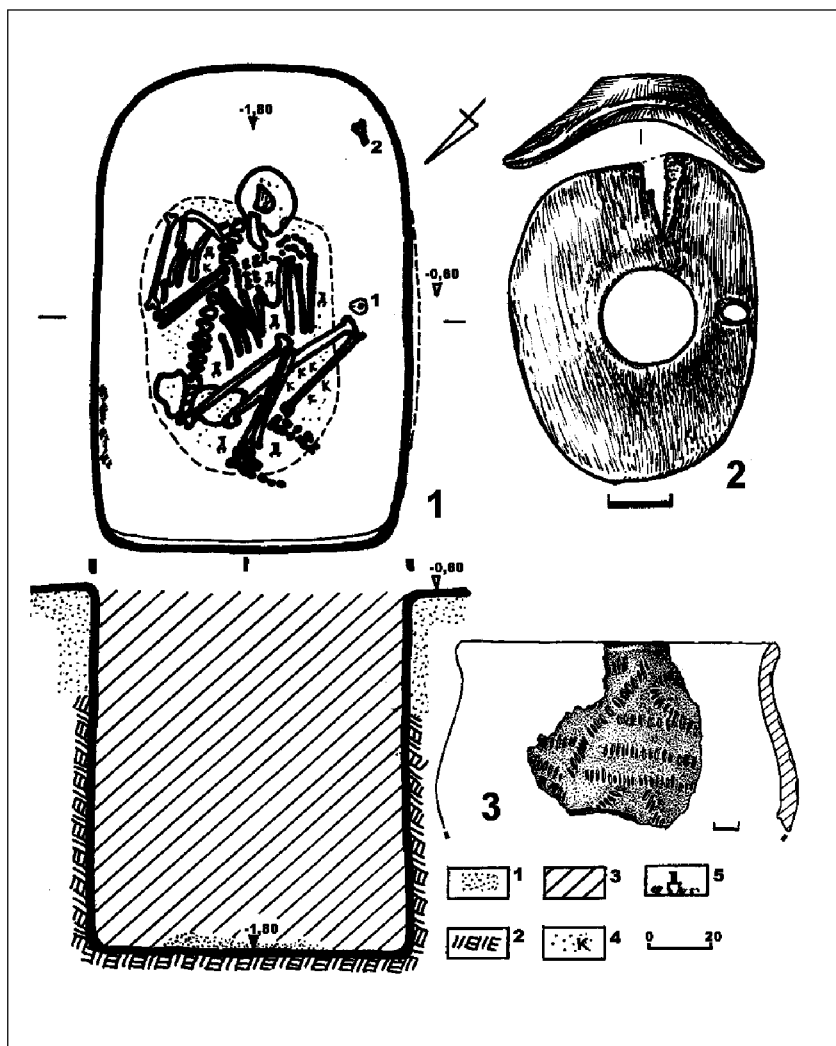


Рис. 7. Поховання 4. План та перетин (1), знахідка з нього (2), уламок горщика із заповнення пох. 5 (3).

Умовні позначення: 1 — передматерик; 2 — материк; 3 — заповнення поховання, мішане хороземно-суглинкове; 4 — сліди крейданої і попелястої посипки; 5 — тлін дерева.

Цифрами позначені: 1 — кістяна пряжка; 2 — кістка вівці.

ші з відігнутим вінцем, округлим зрізом. Орнамент, що зберігся, нанесений перевитою товстою мотузкою: це, щонайменше, 2 ряди трикутників вершинами догори, в які і між якими вписано 2-3 горизонтальні лінії. Реконструйовані розміри: діаметри вінця — 12,5 см, тулуба — 14,1 см. Внутрішній бік легко заглажений жмутком трави. У тісті наявні домішки шамоту, зовнішній бік від випалу набув червоного кольору, середина — чорна (рис. 7: 3). За формою та орнаментальною композицією, посудину можна віднести до початку пізньобронзової епохи, та співвіднести з часом влаштування пох. 4 чи пох. 6, ідентифікованого як зрубне (див. нижче).

Поховання 6 (зрубна культура, впускне у насип II). Досліджене в північно-західній полі кургану, за 4,8 м на північ та 7,7 м на захід від УЦ. Виявлене відразу ж під орним шаром, на рівні 0,6 м від УЦ, за скупченням кісток тварини та кальцинованих людини. Яма у передматерику читалася невиразно, краще в центральній частині. Глибина та контури встановлювалися з певною умовністю, як за заповненням, так і за поширенням кальцинованих кісток (рис. 2: пох. 6).

Таким чином, встановлена глибина поховальної ями — лише 0,18 м (0,78 м від УЦ), приблизні розміри округлої ямки — 0,56 x 0,51 м.

До могили були зсіпані кальциновані кістки людини, спаленої на стороні, сконцентровані переважно в центрі ямки. До неї ж було покладено напутню їжу — три трубчасті кістки дорослої особини коня свійського (рис. 8: 1).

Подібний обряд більш характерний для зрубно́ї культури, тим паче, що це поховання здійснене в полі кургану. Отже, воно належить до групи кремацій представників зрубно́ї культурно-історичної групи. В значній кількості такі комплекси виявлені за новобудівних досліджень у Нижньому Прип'їллі, на берегах Говтви — це лише перше подібне, поряд з відомими в невеликій кількості, інгумаціями.

Поховання 5 (золотоординська доба, впускне у насип II). Досліджене за 3,4 м на південь та 0,5 м на захід від УЦ. Яма,

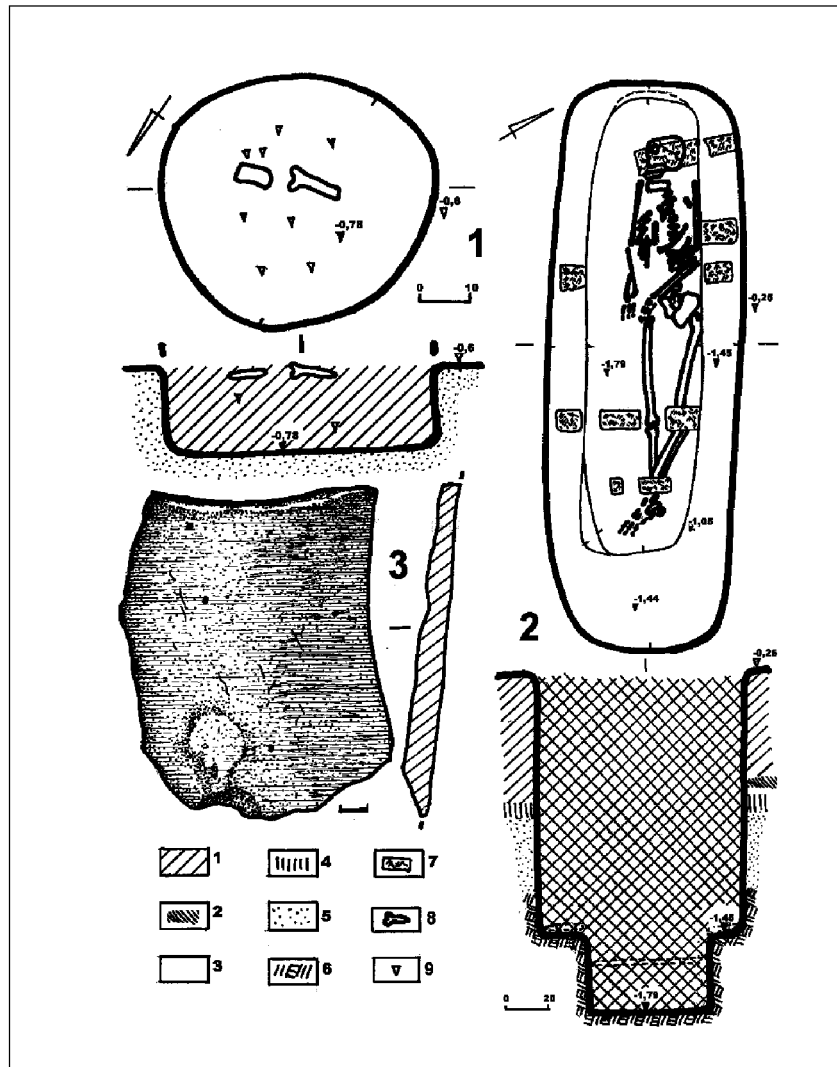


Рис. 8. Поховання 6 (1) та 5 (2). Плани та перетини, уламок середньовічної амфори з насипу (3).

Умовні позначення: 1 — насип II, мішаний суглинок; 2 — суглинковий викид з пох. 1; 3 — насип I, щільний чорноземний мішаний; 4 — похований чорнозем; 5 — передматерик, сірий суглинок; 6 — материк, сіро-жовтий суглинок; 7 — дерево; 8 — кістки тварин; 9 — кальциновані кістки людини

заповнена мішаним материково-чорноземним ґрунтом, читалася досить добре відразу ж після зняття орного шару, з рівня 0,25 м (рис. 2: пох. 5).

Заповнення одноманітне. Поховальна споруда — глибока яма розмірами 0,88 x 2,60 м, зорієнтована довгою віссю по лінії захід — північний захід — схід — північний схід (сезонне літнє (північне) відхилення західної обрядності). Стінки ями прямовисні, з рівня 1,45 м її розміри зменшувалися, особливо з південно-східного боку. Наявні заплічки, шириною 0,16-0,17 м вздовж довгих, та 0,07-0,44 м — коротших стінок. На виступи заплічків укладалися дошки, що над ямою провалилися. Частина з них читалася як на заплічках, так і в заповненні ями, над скелетом. Ширина дощок — 7-10 см; простежені рештки щонайменше 5 таких деталей перекриття.

Розміри поховальної ями по дну — 0,52 x 2,11 м, при глибині 1,79 м від УЦ. Ближче до північної стінки на спині покладено небіжчика — чоловіка 45-50 років, зростом 180,0-184,0 см. Голова його була розвернута у південному напрямку, руки зведені докупи кистями, як і стопи ніг (рис. 8: 2). Цілком вірогідне підв'язування кінцівок померлого за його вміщення до могили. Жодних супутніх речей не виявлено.

Поховання належить до відділу А, типу IV (наближено), за Г.О. Федоровим-Давидовим [12, с.124], що, переважно, влаштовувалися кочівниками у золотоординський час (друга половина XIII - XIV ст.) [12, с.150-151], про що опосередковано свідчить безінвентарність могили — явище, котре набуло поширення у мусульманському середовищі.

Поховання належить представнику вже омусульманеного населення кочівницького походження Степу України XIII - XIV ст. Комплекси кочівників часу розвинутого середньовіччя на сьогодні добре відомі за матеріалами досліджень в пониззях Сули, Псла, Ворскли та їх межиріччях, хоча поки що невідомі в долині Говтви.

З часом здійснення пох. 5 можна співвіднести і знайдений в полі насипу кургана фрагмент середньовічної червоноглиняної амфори (рис. 8: 3) з гладкою зовнішньою та рифленою внутрішньою поверхнями. Поверхня її мастка, у тісті наявні дрібні блискітки піску.

У контексті результатів досліджень Хоружівського кургану черговий раз звернемося до питання про зону та час контактів представників катакомбного і середньодніпровського населення епохи раннього бронзового віку.

Так, О.Г. Шапошниковою в першому томі україномовної "Археології УРСР" Правобережжя Дніпра від Кременчука до Києва розглядалося як територія взаємних контактів ямно-катакомбного і середньодніпровського контингентів населення [13, с.330]. На порівняно численні в Лісостепу поховання середньодніпровської культури припадає кілька відомих катакомбних комплексів, зокрема, на Черкащині та в Кіровоградській обл. неподалік Кременчука [4, с.60-61], чотири поховання поблизу с. Вільшани Черкаської та с. Росава Київської обл. [4; 8, с.148].

У наступному виданні тритомника "Археология УССР" межа між ранньосередньодніпровськими племенами й ареалом розселення катакомбного населення проведена через межиріччя Сули і Трубежу, на Правобережжі — по Тясмину [2, карта 9]. Навіть на початок ХХІ ст. кількість відомих старожитностей вказаних племен у центральних і північних районах Полтавщини не може вважатися значною [3, карта 8:1].

У Лісостеповому Лівобережжі і Передстеповій зоні на сьогодні відома незначна кількість пам'яток цих культур. Так, поховання з типовими середньодніпровськими горщиками на теренах сучасної Полтавщини досліджені братами Горвіцями поблизу с. Городища в сучасному Чорнухинському районі на початку ХХ ст. [9, с. 40, табл. III: 3-4], неординарне парне захоронення пізньої фази середнього етапу розвитку культури виявлене неподалік с. Василівка в Диканському районі, також, до речі, в долині р. Говтви [5; 10]; певно, середньо-

дніпровськими є поховання з-під Пирятина (розвідки І.В. Головка). З Нижнього Посулля (Онішки, Градизьк) походить добірка бронзових сокир [6, с.14, №№ 43–44], гіпотетично співвіднесених зі старожитностями середньодніпровської культури. Всі інші знахідки мають переважно випадкове походження і не можуть достовірно асоціюватися з пам'ятками середньодніпровської культури.

Така ж ситуація спостерігається і відносно катакомбних старожитностей лісостепової частини Полтавщини: досить численні матеріали раннього бронзового віку з поселень басейнів Сули і Псла не мають зазвичай встановленої культурної атрибуції. Чітко пов'язати з носіями катакомбної спільноти поки-що можна лише поховальні комплекси, та й ті, значною мірою, ще не отримали свого "друкованого" життя, й є на сьогодні, на жаль, надбаннями архівів. Так, 1984 р. М.М. Чередниченком в кургані № 5 неподалік с. Воронинці Оржицького району досліджене дитяче катакомбне поховання [4, с.65]. Кілька катакомбних поховальних комплексів виявлені Л.М. Луговою поблизу сс. Ярохівка та Баранівка у Псільсько-Ворсклинському межиріччі.

У 2007 р. цікаві результати дало вивчення кургану в м. Гребінці, де виявлено шість катакомбних поховань, як ранніх донецьких, так і пізніх — інгульського типу [14], серед яких, до речі, — соціально неординарне [15]. Вартим уваги в цьому плані є горщик з поховання з Гребінківського кургану, що має відчутні риси середньодніпровських впливів в орнаменталі. Серед випадкових знахідок назвемо й катакомбний горщик з околиць Миргорода (фонди Миргородського ІКМ).

У вирішенні піднятого питання ми натикаємося на проблему малої джерельної бази для підбиття опорних висновків. Безсумнівно є те, що контактна зона зазначених вище племен, як на лівому, так і на правому берегах Дніпра лежала в зоні Лісостепу, певно, майже не вклинюючись до степових коридорів. Принаймні, у степовій зоні, та навіть на межі Сте-

пу і Лісостепу, чітко діагностованих пам'яток середньодніпровської культури не виявлено, тоді як за останній час катакомбних старожитностей тут вивчено чимало.

У руслі вирішення питання необхідним є вирізнення серед поселенських матеріалів катакомбної чи середньодніпровської культур старожитностей типу Перун, що, як вважають дослідники, є результатом культурно-асиміляційних процесів для племен вищевказаних спільнот і ямного суспільства, його пізнього етапу розвитку.

Навіть такі "скупі" відомості вказують на величезну територію череззсмужної зони контактів племен катакомбної і середньодніпровської спільнот, що займає територію, принаймні, від середніх течій лівих приток Сули (Оржиці, Сніпороду) на заході до Ворскли на сході. Цікавим в даному аспекті є й те, що на разі крайніми маркерами меж поширення середньодніпровських племен на схід та катакомбних на захід є соціально неординарні комплекси, з похованнями воїнів-вождів чи служителів культу. Також варто відмітити й те, що й ця навіть незначна кількість згаданих поховань, характеризує кілька етапів чи, можливо, постійність такого проникнення на різних стадіях існування культур.

Джерела та література

1. Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы / И.И. Артеменко // МИА. — Москва : Наука, 1967. — № 148. — 138 с.
2. Археология Украинской ССР / В 3-х т. [ред. : И.И. Артеменко, глав. ред., В.Д. Баран, В.М. Зубарь и др.] — Т. I: Первобытная археология [ред.: Д.Я. Телегин, отв. ред., С.С. Березанская, Ю.Г. Колосов и др.]. — Киев: Наукова думка, 1986. — 568 с.
3. Білоусько О.А., Супруненко О.Б. Давня історія Полтавщини: XX тисячоліття до н. е. — V століття / Підручник для 6-го класу / О.А. Білоусько, О.Б. Супруненко. — Полтава: Оріяна, 2004. — 168, 4 с.

4. Ключко В.І. Нові поховання катакомбної культури в Середньому Подніпров'ї / В.І. Ключко, М.О. Ричков // Археологія. — Київ: Наукова думка, 1989. — № 3. — С. 60-65.
5. Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Погребение среднеднепровской культуры у с. Васильевка / Л.Н. Луговая, А.Б. Супруненко // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: [Первый] Обл науч.-практ. семинар: ТДС. — Полтава: Изд-во "Полтава", 1988. — С. 23-25.
6. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Авт.: Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава: изд. ПКМ, 1985. — 56 с.
7. Рейда Р.М. Звіт про археологічні розвідки на території Решетилівського району Полтавської області. — Полтава, 2003 / Р.М. Рейда // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 359. — 51 арк.
8. Ричков М.О. Нові поховання раннього етапу середньодніпровської культури / М.О. Ричков // Археологія. — Київ : вид. ІА НАН України, 1995. — № 3. — С. 147-151.
9. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. Полтав. держ. музею, 1928. — Т. I. — С.29-62.
10. Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворскля / А.Б. Супруненко. — Москва-Полтава: Крыныця, 1994. — 104 с.
11. Тесленко Д.А. Мегалітичне культове спорудження доби бронзи на о. Хортиця / Д.А. Тесленко, М.А. Остапенко // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 2000. — С. 73-95.
12. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: археологические памятники / Г.А. Федоров-Давыдов. — Москва: Изд-во МГУ, 1966. — 276 с.
13. Шапошникова О.Г. Катакомбна культура / О.Г. Шапошникова // Археологія Української РСР: У 3-х т. [ред.: С.М. Бібіков, гол. ред., Л.М. Славін, О.І. Тереножкін та ін.]. — Т. I. — Київ: Наукова думка, 1971. — С.317-334.
14. Шерстюк В.В. Звіт про науково-рятівні археологічні дослідження кургану в м. Гребінка Полтавської області навесні 2007 р. — Полтава, 2007 / В.В. Шерстюк, за участі А.В. Артем'єва //

- НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 483. — 158 арк.
15. Шерстюк В.В. Катакомбне поховання шаманки з Гребінки / В.В. Шерстюк // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 2008. — № 1-2 (23-24). — С. 12-21.

Ключові слова: курган, поховання, ямна культура, катакомбна культура, середньодніпровська культура, культура багатоваликової кераміки, зрубна культура, золотоординський час, культові комплекси, Хоружі, Говтва, Решетилівка.

Key Words: burial, cult complexes, Hovtva, Khoruzhi, mound, Reshetylivka, the Catacomb culture, the Culture of Multi-Roller Ceramics, the Framework culture, the Golden Horde Time, the Middle-Dnieper culture, the Pit culture.

Шерстюк В.В.

Курган эпохи бронзы — средневековья вблизи с. Хоружы Решетилевского района на Полтавщине

Резюме

В результате исследований кургана у с. Хоружы Решетилевского района Полтавской обл. изучено 11 комплексов: 6 погребений и 3 ямы культового характера, объекты Нового времени. Среди них выделяется ритуальный комплекс ямного времени, перекрытый небольшой насыпью, для которого получены радиоуглеродные анализы. Отмечено также выявление в микрорегионе четко стратифицированных погребений ранних этапов развития катакомбной и среднеднепровской культур, что, вместе с известными данными, очередной раз подтверждает наличие широкого ареала межкультурного и территориального взаимопроникновения двух культур в пределах Полтавской Лесостепи.

Sherstuk V.V.

Mound near to village Khoruzhy in the Reshetylivka District in the Poltava Region: from the Bronze Age to the Middle Ages

Summary

In course of examinations of a mound near to village Khoruzhy in the Reshetylivka district in the Poltava Region were examined 11 complexes: 6 burials and 3 pits of a cult character, objects of the Modern epoch. For one of the complexes of the Pit Time, covered with a little earth-deposit, is made radiocarbon dating. It is also necessary to mention discovery in the micro-region clearly stratified necropolises of earlier stages of development of the Catacomb and Middle-Dnieper cultures. This fact, along with the stated data, proves once again existence of a wide area of cross-cultural and territorial mutual penetration of two cultures within the forest-steppe area in the Poltava Region

УДК 903.531 (477.53) "-10/-09"

© Супруненко О.Б., Кулатова І.М.
(м.Полтава)

Чорноліський поховальний комплекс в кургані у лівобережному Припсіллі

*Публікація репрезентує комплекс поховання доби початку
раннього залізного віку, виявленого в насипу кургана поблизу
колишнього с. Новоселівка, неподалік с. Пришиб
Кременчуцького району Полтавської обл.*

У межах розширення відвалів кар'єрів Полтавського гірничо-збагачувального комбінату в околицях м. Комсомольськ, у Кременчуцькому р-ні Полтавської обл., на місці колишнього с. Новоселівка (Шевченки), у складі групи курганів II влітку 2010 р. досліджений невеликий насип № 3, що містив поховання катакомбної та чорноліської культур, жертвну яму і залишки п'яти вогнищ [13, арк. 18-19; 14, арк. 11-15].

Курган знаходився за 2,1 км на північний захід від сучасного с. Пришиб, займав мисоподібне підвищення другої тераси лівого берега р. Лизька — лівої притоки р. Сухий Кобелячок (ліва притока р. Дніпро). Його насип розорювався, мав діаметр 15 x 18 м, висоту — 0,55 м. Курган споруджений катакомбними племенами доби раннього бронзового віку.

У центрі насипу знаходилася овальна в плані, меридіонально зорієнтована яма, з похилими стінками, розміром 0,9 x 1,4 м (вогнище I), з видовжено-овальним вирівняним

дном, влаштованим на рівні залягання материкового піску (0,50 x 0,95 м), яка була заповнена перепаленим супіском, вуглинами, попелом, кількома ліпними черепками зі слідами вторинного випалу, поодинокими цілими і висоленими рештками кальцинованих кісток тварин. Ця неглибока яма, цілком вірогідно, була місцем здійснення кремації і споруджувалася з вершини насипу (рис. 1: 1).

За 5,5 м від вогнища 1 у південно-західну полу кургана була впушена ще одна яма (*поховання 2*). Це була неглибока прямокутна, також меридіонально зорієнтована заглибина, з дещо закругленими кутами, доведена до глибини 0,65 м від рівня умовного центру насипу (далі — УЦ), дно якої лежало в шарі похованого ґрунту. Вона мала розміри — 0,90 x 0,95 м. У північній частині цієї ями, відкопаної свого часу в дерні, лежав розвал розбитого у давнину ліпного горщика, по центру — стояла ліпна посудинка, а навколо містилося кілька вуглин і сіро-білі сліди ймовірного попелу (рис.1: 3).

За 0,5 м на північний схід знаходилися рештки ще одного *вогнища 3*, влаштованого в майже круглій у плані ямці, діаметром близько 0,55 м, заглибленій до рівня 0,70 м від УЦ кургану. В її заповненні містилися перепалений супісок, попіл та кілька вуглинок (рис. 1: 2).

Отже, в кургані виявлений досить не звичний для мікрорегіону поховальний комплекс, що складався з місця безпосереднього здійснення трупоспалення (вогнище 1), поминального вогнища 3 та поховальної ями для решток кремації і вміщення супутнього інвентаря (поховання 2). Виявлені знахідки саме і дозволяють атрибутувати цей комплекс в культурно-хронологічному плані.

Передусім, це ліпний, добре заглажений тонкостінний горщик з розхиленими до верху, майже прямими вінцями, невисокою звуженою шийкою, кулястим тулубом і завуженим рівним дном, ледь позначеним уступом утору (рис. 1: 4). Основа шийки оперізнана горизонтальним ряд-

ком дрібноямкових наколів. Поверхня старанно заглажена, коричнево-сірого кольору, випал черепка рівномірний. З домішок наявні поодинокі рештки товченого шамоту та блискітки кварцового піску і слюди. Висота горщика — 19,2 см; діаметри: вінця — 10,6 см, шийки — 8,4 см, тулуба — 16,7 см, денця — 8,0 см; товщина: стінок — 0,4-0,5 см, денця — до 1,0 см.

Доволі рідкісною формою є невеличкий келишок — мініатюрна посудинка близької до циліндричної форми, зі стягнутими до середини потоншеними вінцями. Вони мають неохайно оформлений округлений край. Денце масивне потовщене і рівне, з трохи наміченим утором (рис. 1: 5). Висота посудинки — 4,7-5,2 см; діаметри: вінця — 3,1 x 3,4 см, тулуба — 4,5 x 4,7 см, денця — 4,1 x 4,7 см; товщина: стінок — 0,5-0,6 см, денця — 1,2 см. Поверхня і тісто аналогічні горщику, хіба що, менш старанно заглажені.

Подібні форми посуду досить близькі до кераміки чорноліської культури Правобережжя Дніпра [1, с. 31, рис.], хоча мають значно більше відповідників серед керамічного комплексу поорільських пам'яток, зокрема могильника в с. Залінійному [4, с. 41-43, рис. 19].

Досліджений поховальний комплекс може бути віднесений до кола старожитностей пізньочорноліських племен початкової доби раннього залізного віку і, вірогідно, належить до числа дитячих захоронень X — IX ст. до н.е. [5, с. 29], з огляду на невеликі розміри ям. Поховання влаштоване край поли кургану і з ним, напевне, була пов'язана невелика локальна досипка.

Обряд кремації є переважаючим серед поховальних старожитностей пізньочорноліської культури на Правобережжі Дніпра, де відомі поховання-трупоспалення з посудом та прикрасами — як дорослих, так і маленьких дітей [1, с. 33]. Трупоспалення у супроводі подібних зразків кераміки виявлені на ґрунтовому могильнику у Залінійному в Пооріллі та в Нижньому Присамар'ї [4, с. 47].

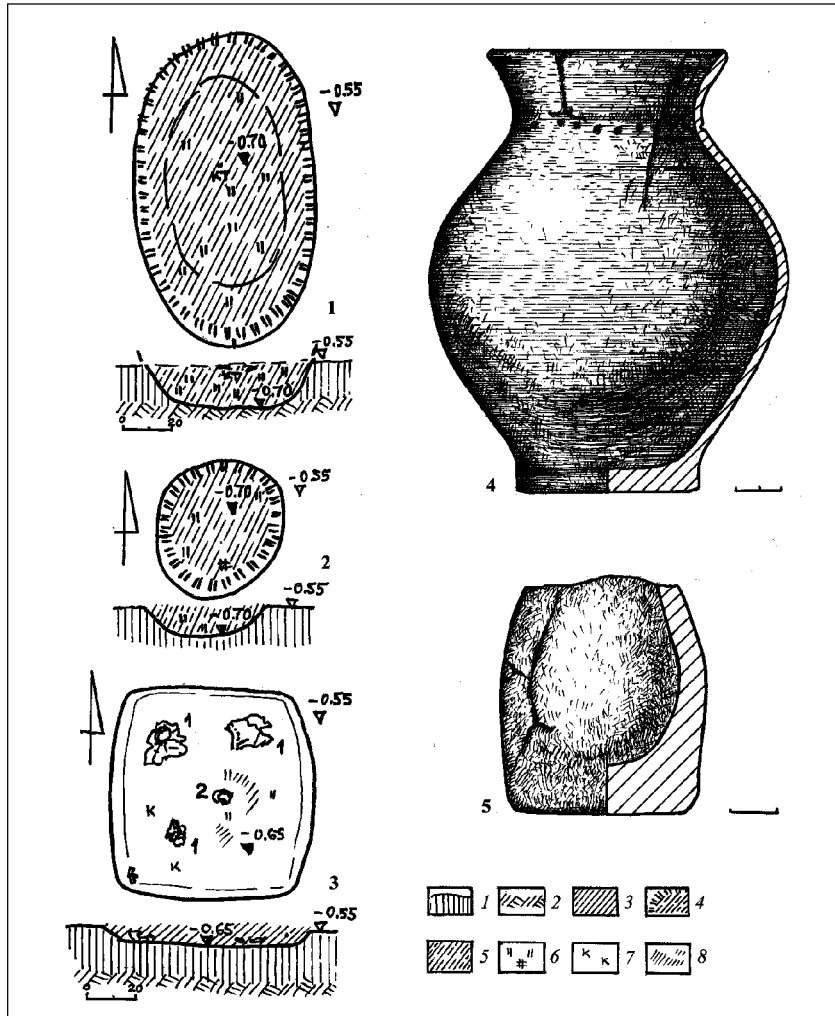


Рис.1. Новоселівка, колишне с., курган № 3 групи III.
Поховальний комплекс чорноліської культури: вогнище 1 (1),
 вогнище 3 (2), поховання 2 (3), знахідки (4-5).
 Умовні позначення: 1 – дерен; 2 – материковий пісок; 3 – сушіране
 заповнення; 4 – рештки вогнищ; 5 – вуглисто-попелясте сушіране
 заповнення; 6 – вуглини і перепалений ґрунт; 7 – уламки кераміки;
 8 – сліди попелу.

До речі, кількість на сьогодні відомих за публікаціями чорноліських поховань на Лівобережжі Дніпра не надто велика. Дослідники оперують відомостями про близько два десятки подібних захоронень, більш детальне вивчення яких потребує істотного збільшення джерельної бази [4, с. 47-54; 5].

Належність поховання носіям чорноліської культури підтверджується й наявністю чималої групи синхронних старожитностей в межиріччі Псла та Сухого Кобелячка, виявлених і досліджених за останні роки. На відстані 1,3-2,0 км на північ та південь від кургана відкриті залишки селищ чорноліських переселенців на Лівобережжя Дніпра, розташовані поблизу сс. Єристівка (Єристівка II) [13; 15] та Пришиб Кременчуцького р-ну [10, с. 114; 11, с. 13]. На північний захід від колишнього с. Лавриківка 2008 р. вивчалися рештки чорноліського культового комплексу, що займав курганоподібне підвищення [9, с. 401-403]. В окрузі Комсомольська відомо також кілька поселень з виразними матеріалами чорноліської культури та чимало знахідок керамічних матеріалів, окремі поховання в курганах [2, с. 47-52; 3, с. 131-132, 134-135; 6, с. 27-28; 7, с. 58; 8, с. 16, 19; 9; 10, с. 125-127, 139; 11, с. 13, 77-78; 12, арк. 31-34, 61-70; 13, арк. 22-23; 15]. Таким чином, відкриття чорноліського поховального комплексу стало, швидше, закономірним наслідком комплексних науково-рятивних досліджень на території майбутньої ділянки розміщення Східних відвалів кар'єрів ВАТ "Полтавський ГЗК" та ТОВ "Єристівський ГЗК" [6, с. 20-21].

Джерела та література

1. Ильинская В.А. Чернолесская культура / В.А. Ильинская, А.И. Тереножкин // Археология Украинской ССР. — Киев: Наукова думка, 1986. — Т. 2: Скифо-сарматская и античная археология. — С. 29-36.

2. Кулатова І.М. Ранньочорноліське поселення у пониззі Псла / І.М. Кулатова, В.В. Лямкін // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2007. — № 1-2 (21-22). — С. 47-52.
3. Кулатова І.М. Кургани поблизу с. Волошине в пониззі Псла / І.М. Кулатова, С.А. Скорий, О.Б. Супруненко. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ІА НАНУ, ЦОДПА, 2010. — 161, VI с.
4. Ромашко В.А. Поздний бронзовий век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины (XII — X вв. до н.э.) / В.А. Ромашко. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. — 92 с.
5. Скорий С.А. Населення Лісостепу України за кіммерійської доби (X — початок VII ст. до н.е.) / С.А. Скорий // Давня історія України. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1998. — Т. 2: Скіфо-антична доба. — С. 21-33.
6. Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки на території Комсомольської міської ради / О.Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Комсомольська міська рада. — Київ-Полтава: Полтавський літератор, 2008. — С. 16-40.
7. Супруненко О.Б. Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі / О.Б. Супруненко. — Київ-Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. — 142 с. — (Старожитності околиць Комсомольська: част. V).
8. Супруненко О.Б. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / О.Б. Супруненко, за участю І.М. Кулатової, С.В. Маєвської, В.В. Шерстюка. — Київ-Полтава: вид. Гротеск, Археологія, 2007. — 108, 2 с. — (Старожитності околиць Комсомольська: част. VI).
9. Супруненко О.Б., Скорий С.А. Культурний комплекс пізньочорноліської культури на півдні Полтавщини / О.Б. Супруненко, С.А. Скорий // АДУ 2009 р. — Київ-Луцьк: вид. ІА НАНУ, 2010. — С. 401-403.
10. Супруненко О.Б. Нові археологічні дослідження на Кременчуччині / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк. — Київ-Полтава: Археологія, Техсервіс, 2006. — 146 с.

11. Супруненко О.Б. Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк. — Київ-Полтава: вид. ІА НАНУ, ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 2009. — 104 с. — (Старожитності околиць Комсомольська: част. VII).
12. Супруненко О.Б. Звіт про науково-рятивні дослідження поблизу кол. с.Лавриківка та с.Єристівка на території Комсомольської міськради та Кременчуцького району Полтавської обл. у 2008 р. / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк, Ю.О. Пуголов, за участю С.А. Скорого, І.М. Кулатової // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 2008; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 564. — 240 арк.
13. Супруненко О.Б. Звіт про археологічні обстеження ділянки під розміщення Східних відвалів ВАТ "Полтавський ГЗК" на території Кременчуцького району та Комсомольської міської ради Полтавської області у 2008 р. / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 532. — 111 арк.
14. Супруненко О.Б. Звіт про науково-рятивні дослідження кургану в межах землевідводу під Східні відвали ВАТ "Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат" на території Пришибської сільської ради Кременчуцького району та вивчення окремих знахідок з території Полтавської обл. у 2010 р. / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 2010; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 626. — 53 арк.
15. Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Дослідження чорноліського селища Єристівка II на Кременчуччині у 2008 р. / О.Б. Супруненко., В.В. Шерстюк // АДУ 2009 р. — Київ-Луцьк: вид. ІА НАНУ, 2010. — С. 408-411.

Ключові слова: Вогнище, кремація, курган, Новоселівка, посуд, Припсілля, поховальний комплекс, чорноліська культура.

Key Words: A fire, burial complex, cremation, mound, Novoselivka, pottery, Psel area, Tchernolisska culture.

Супруненко А.Б., Кулатова И.Н.
**Чернолесский погребальный комплекс в кургане
в левобережном Припсёлье**

Резюме

Публикация посвящена комплексу погребения начала раннего железного века в насыпи кургана № 3 группы III у с. Новосёлвка (Шевченки), вблизи с. Пришиб Кременчугского района Полтавської обл.

В кургане с распаханной насыпью, диаметром 15 x 18 м и высотой 0,55 м, обнаружена овальная в плане, меридионально ориентированная яма, размером 0,9 x 1,4 м (кострище 1), заполненная пережженной супесью, углями, пеплом, фрагментами керамики, целыми и остатками кальцинированных костей животных.

К северо-западу в полу кургана впущена еще одна яма (погребение 2) — прямоугольное меридионально ориентированное углубление с закругленными углами, глубиной около 0,1 м от уровня погребенного грунта и размером 0,90 x 0,95 м. В нём лежал развал лепного горшка, в центре стоял лепной сосудик, вокруг находились угли и следы пепла. К северо-востоку располагались остатки ещё одного кострища 3, разожжённого в круглой ямке диаметром 0,55 м.

Погребальный комплекс состоял из места непосредственного осуществления трупосожжения, поминального кострища и погребальной ямы для остатков кремации и помещения сопутствующего инвентаря. Находками являлись лепной заглаженный тонкостенный горшок с отогнутым венчиком, невысокой шейкой, округлым корпусом и ровным дном. Основа шейки сосуда была покрыта рядом мелких ямочных наколов. Второй миниатюрный сосудик имел близкую к цилиндрической форму.

Сосуды близки керамике чернолесской культуры Правобережья Днепра и находят аналогии в керамическом комплексе поорельских памятников, в особенности могильника у с. Залинейное. Погребальный комплекс отнесен к кругу древностей позднечернолесских племён X-IX вв. до н.э.

Suprunenko A.B., Kulatova I.N.

Tchornolisska Burial Complex in Mound in the Left Bank Area of Psel

Summary

The publication deals with burial complex of the early Iron Age in mound 3, group III near to village Novoselivka (Shevchenki), not far from village Pryshyb in the Kremenchuk area in the Poltava Region. The burial complex includes a place for cremation, for remembrance fire and burial pit for remains of cremation and associated inventory. It is also given information about the discovered pottery: a moulded, smoothed thin-shelled vessel with bent inward rim, short, narrowed mouth, round body and plane bottom with an insignificant flange. The base of the vessel is covered with shallow dimples. Second miniature vessel is likely a cylindrical form, with the rim, narrowed to its centre, massive bottom, with scarcely marked flange. The forms of both vessels are related to ones of the Tchornolisska culture of the right bank area of Dnieper, and find their analogies among ceramic complex of the Oril area artifacts, especially in necropolis near to village Zalyinyne. The burial complex is referred to antiquities of tribes of the late Tchornolisska culture, back to tenth or ninth cent. B.C.

УДК 903.5 (477,53) “-07/-06”

© Гейко А.В., Сапегін С.В.
(с-ще Опішня, с.Ковалівка Полтавського р-ну)

Нові дослідження Малотростянецького могильника в Поворсклі

У публікації подані результати розкопок експедиції Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні кургану №30/4 Тростянецького могильника в Полтавському р-ні Полтавської обл. Поховання відносяться до VII — першої половини VI ст. до н.е.

Пам'ятки скіфського часу, а саме курганні могильники у Нижньому Поворсклі, зокрема, в Полтавському районі, вивчені досить добре. У 1920-х рр. та в 1946 р. М.Я. Рудинський проводив розкопки 38 курганів Тараноярського могильника [5, с. 146-170; 8, с. 29-62; 9, с. 53-69]. О.С. Федоровський 1925 р. досліджував курган біля с.Гора [6, с. 20-24]. Пізніше В.П. Андрієнко розкопав 11 курганів скіфського часу біля с.Пожарна Балка [1, с.43-44]. А.В. Гейко у 2008 р. провів охоронні розкопки кургану Тараноярського некрополя [4, с. 13-20].

У липні 2009 р. експедицією Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні здійснювалися рятивні розкопки кургану на території Малотростянецького могильника скіфського часу в Полтавському районі Полтавської області.

Малотростянецький курганний могильник відкритий А.В. Гейком 2000 р. Цього ж року на могильнику прове-

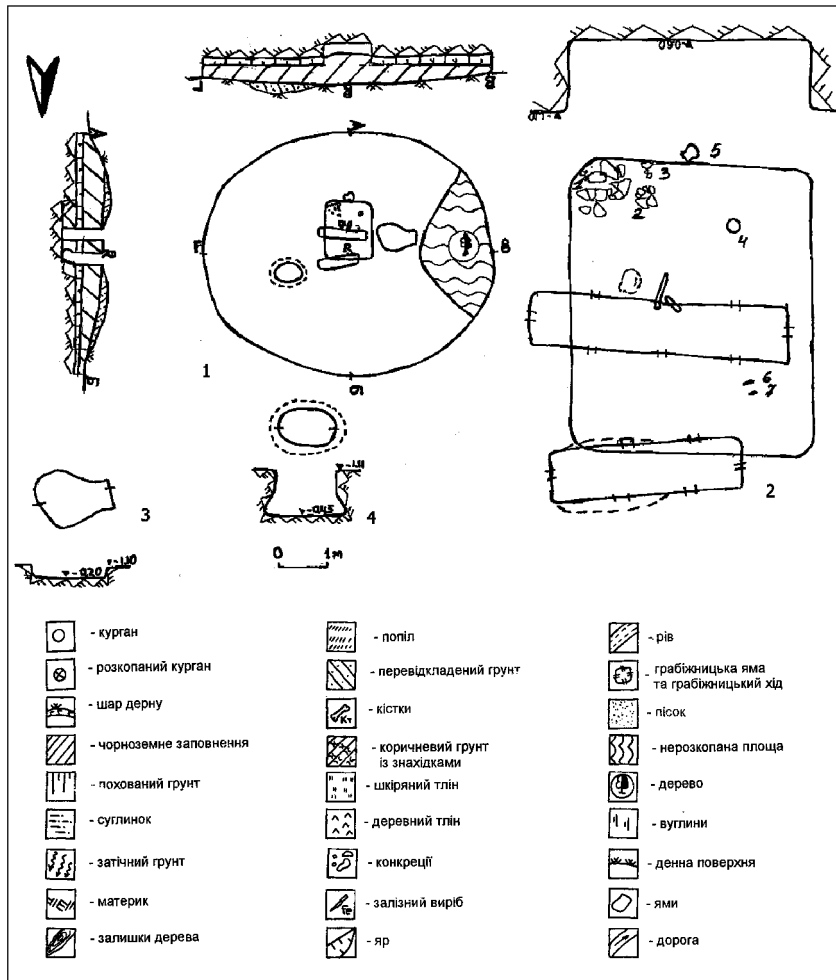


Рис.1. Малотростянецький могильник, курган № 30/4.
План та профілі бровок.

дені охоронні розкопки трьох курганів VII-VI ст. до н.е. Серед них був один, зруйнований сучасними грабіжниками [3, с.90-95].

Курганний могильник розташований у діброві, на східній околиці с.Малий Тростянець Полтавського району, ліворуч від балки, на дні якої знаходиться ставок. Кургани

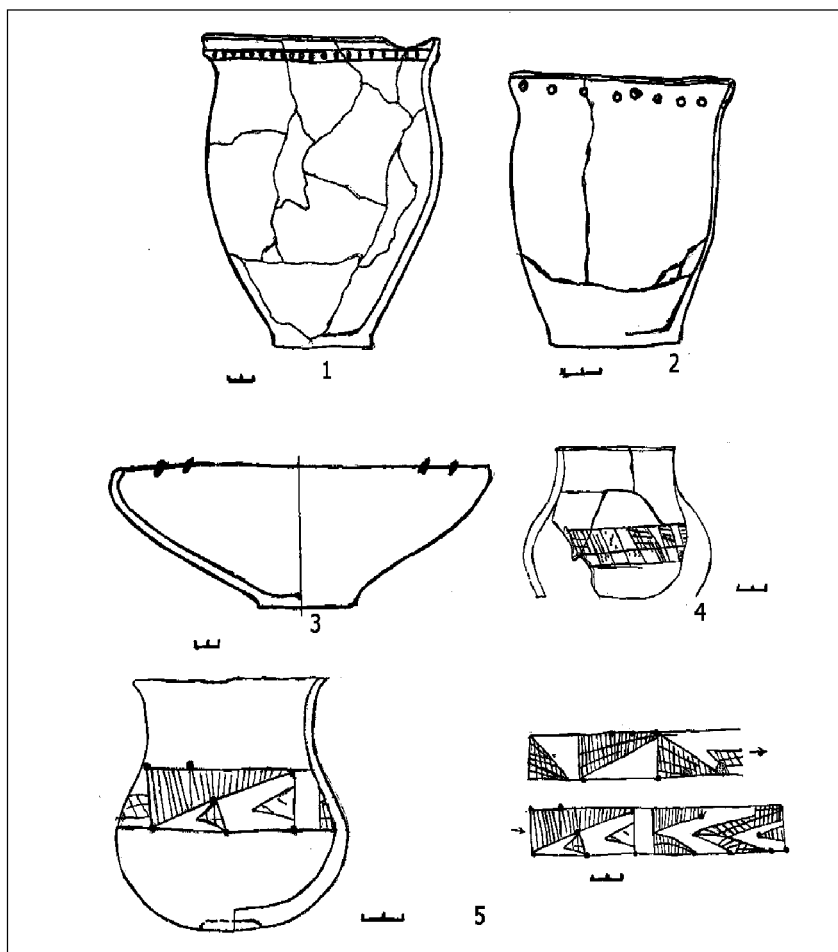


Рис.2. Малострянєцький могильник, курган № 30/4.
Знахідки. 1-2 – горщики; 3 – миска; 4 – верхня частина кубка;
5 – кубок та розгортка декору на ньому.

(близько 70) витягнуті вузьким ланцюжком з північного сходу на південний захід. Точну кількість їх важко встановити, оскільки вони поросли лісом та чагарниками, частково знищені в результаті господарської діяльності новітнього часу. В багатьох місцях могильник переривається лісовими дорогами, що пошкодили деякі з насипів. Частина

курганів перетворені на сміттєзвалища. На жаль, точний план могильника та "прив'язку" за допомогою GPS зробити не вдалося. Неподалік знаходяться деякі об'єкти, що не дозволяють точно працювати електронній апаратурі. Шість насипів пошкоджені грабіжниками, тому даний некрополь потребує активних рятувних археологічних робіт.

Досліджений курган № 30/4 (остання цифра означає кількість розкопаних курганів у могильнику) знаходився у центральній частині некрополя, між розкопаними у 2000 р. курганами №№ 33/1 і 26/3.

На момент досліджень насип вкривали дерева і куші; весь ґрунт масиву був переплетений їх корінням. Центральна частина насипу пошкоджена двома паралельними новітніми грабіжницькими траншеями. У викиді цих траншей зустрічалися уламки стінок горщиків та шматки людських кісток.

Нівельована висота кургану складала 0,34-0,50 м. Його діаметр становив 10 x 12 м (рис. 1:1). Насип розкопувався вручну, на чотири сектори. У процесі розкопок залишалися вісові контрольні перехресні бровки по лініях північ-південь, схід-захід, профілі яких графічно фіксувалися.

Повністю провести розкопки кургану не вдалося: завадив великий дуб, що ріс на насипу. Тому частина західної поли залишилася частково не розкопаною.

Курган насипаний із чорно-коричневого ґрунту. В ньому на глибині бл. 0,6 м знаходилася значна кількість археологічних знахідок, а саме: уламків глиняного посуду (горщиків, мисок, черпаків), кістки тварин. Найбільше виявлено уламків горщиків: вінець та верхніх частин, орнаментованих стінок, придених частин та денець (рис. 3: 7-9). Горщики прикрашалися наліпленим валиком, пальцевими вдавленнями по верху вінець, по наліпленому валику чи тулубу, проколами, зрідка наколами (рис. 3: 2,3,7). Черпаки мали врізний орнамент і наколи по тулубу та ручках, на деяких черпаках декор був відсутній (рис. 3: 1, 4, 5). Зрідка зус-

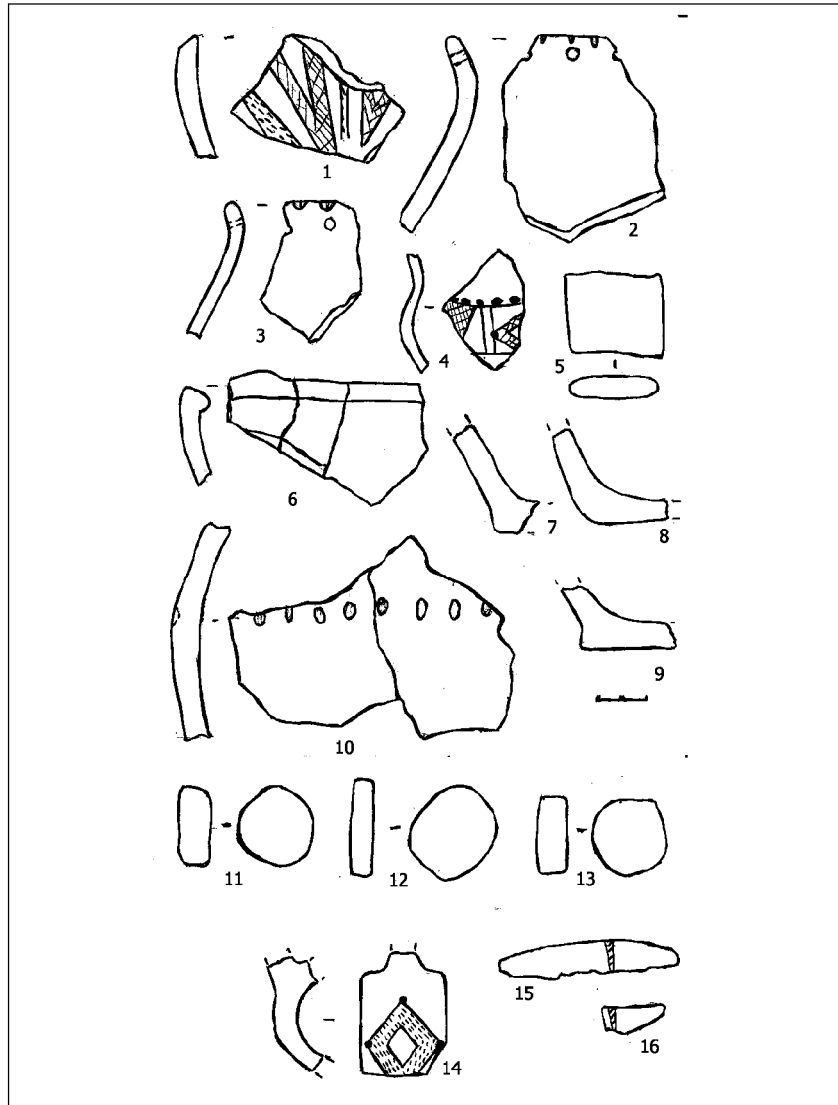


Рис. 3. Малотростянецький могильник, курган № 30/4.
 Знахідки з насипу та могили. 1, 4 – фр. стінок черпаків;
 2, 3 – фр. вінець горщиків; 5, 14 – фр. ручок черпаків; 6 – фр. вінця
 миски; 7-9 – фр. донець горщиків; 10 – стінка горщика;
 11-13 – обточені стінки горщиків; 15-16 – фр. ножів.

трічаються вінця мисок. Деякі із цих вінець мали наліпи (рис.3: 6). Обточені округлі стінки посуду (діаметром 3,0 x 3,7 см) виготовлялися зі стінок горщиків (рис. 3: 11-13).

Ці знахідки підтверджують думку про те, що насип кургану був споруджений із ґрунту, взятого з попелища селища кінця VIII-VII ст. до н.е.

Цікавою є знахідка ями № 1, що знаходилася на захід від поховальної ями, викопаної одночасно з могилою. Вона мала овальну форму. Розміри верхньої частини ями — 1,2 x 0,75 м, нижньої — 1,6 x 1,1 м. Вона впущена в материк на 0,45 м (рис. 1:4).

По мірі наближення до материка у насипу зустрічалися плями суглинку — сліди від кротовин. Похований горизонт знаходився на глибині — 0,8 м, а материк (світло-коричнева глина) — на глибині 1,10 м від R. Викид з поховальної ями не простежувався, він був засипаний в неї. Рів навколо кургану також не простежувався.

Могили було пограбовано двічі. Стародавня грабіжницька яма (яма № 2) знаходилася на захід від поховальної. Її розміри 1,48 x 1,20 м, заглиблена у материк на 0,2 м. Від неї вів "тунель" шириною близько 1,0 м (рис. 1 :3). У заповненні ями виявлено уламки глиняних посудин скіфського часу.

Сучасні грабіжники також пограбували курган. Вони "заклали" по лінії схід-захід дві паралельні траншеї. Перша знаходилася в центральній частині кургану, друга — за 0,95 м на південь від неї. Перша траншея мала такі розміри: довжина — 1,7 м, ширина — 0,46 м, глибина — 1,7 м. У нижній частині вона мала помітне розширення. Розміри другої траншеї: довжина — 2,1 м, ширина — 0,5 м, глибина — 1,7 м (рис. 1: 1). З викидів грабіжницьких траншей на поверхні кургану зібрано окремі фрагменти стінок глиняного посуду, а саме — горщиків, та кістки нижніх кінцівок людини.

Поховання здійснене у прямокутній ямі із заокругленими кутами, зорієнтованій по лінії південь-північ. Стінки прямовисні, дно рівне. Могильна яма зорієнтована по лінії

північ — південь. Вона мала розміри — 2,45 x 1,90-2,00 м, глибину — 1,0 м.

На дні могили, під західною стінкою виявлено зотлілий череп та окремі кістки людини, дуже поганої збереженості. Очевидно, померлий був зорієнтований головою на південь (рис. 1: 2). Окремі кістки ніг виявлені у викиді із грабіжницьких траншей. Незважаючи на те, що в давнину поховання було пограбованим, в ямі виявлені два фрагменти залізних ножів та глиняний посуд.

У південно-східному куті ями знаходилися уламки миски, двох горщиків, які вдалося відреставрувати. У західній частині траплялися уламки кубка. На жаль, за браком окремих фрагментів, склеїти його повністю не пощастило.

На рівні похованого ґрунту у північному краї могильної ями, а саме, — по її центру — стояв цілий орнаментований кубок.

Нижче подається опис знахідок.

1. *Миска*. Чорного кольору, з лискованою поверхнею. Висота — 11,7 см; діаметр вінець — 40,0-40,4 см; діаметр дна — 11,5 см. З чотирьох боків прикрашена подвійними відрізками валиків, що навскісно спускаються від вершу миски на плечі (рис. 1: 1; 2: 3).

2. *Горщик*. Має слабко профільовані вінця, що плавно переходять в ледь опуклий тулуб. Декорований пальцевими вдавленнями під краєм, нижче розміщені наколи із середини. Висота — 27,9 см; діаметр вінець — 22,0 см; діаметр дна — 11,0 см (рис. 1: 2; 2: 1).

3. *Горщик*. Має слабкопрофільовані вінця, що плавно переходять у ледь опуклий тулуб. Прикрашений під краєм рядом проколів. Висота — 13,2-13,5 см, діаметр вінець — 13,2 см, діаметр дна — 8,0 x 8,4 см (рис. 1: 3; 2: 2).

4. *Кубок*. Має лунку на дні. Прикрашений ритованим орнаментом. Висота — 10,6 см; діаметр вінець — 9,2 см; діаметр дна — 3,1 см (рис. 1: 5; 2: 5).

5. Верхня частина *кубка*. Висота — 8,7 см; діаметр вінець — 9,1 см (рис. 1: 4; 2: 4).

6. Фр. залізного *ножа* із округлою спинкою. Довжина — 6,9 см; ширина — 1,2 см, Товщина леза ножа становила 0,3 см (рис. 1: 6; 3: 15).

7. Фр. залізного *ножа* із прямою спинкою. Довжина — 2,1 см; ширина — 1,0 см, товщина — 0,3 см (рис. 1: 7; 3: 16).

Поховання датуються VII — першою половиною VI ст. до н.е.

Найближчі аналогії знахідкам можна знайти на цьому ж Тростянецькому могильнику, а також Тараноярському та Пожарнобалківському некрополях, розташованих неподалік. Розкопаний курган № 30/4 мав багато спільного із похованнями не тільки Поворскля. Наприклад, глиняний посуд на краю могили зустрічається в похованнях Дніпровського Лісостепоного Правобережжя [7]. Висипка насипу курганів культурним шаром із поселень відома у Нижньогіївській курганній групі, в околицях Люботинського городища [2, с.168-173]. Подібне виявлено нами під час досліджень сусіднього кургану № 33/1 Малотростянецького могильника.

Після розкопок насип кургану був відновлений шляхом підсипання вручну й задернований.

Література

1. Андриенко В.П. Курганы раннескифского времени у с.Пожарная Балка / В.П. Андриенко // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: ТДК (1-3 марта 1995 г.). — Харьков: изд. Харьк. историко-археологического общества, Харьков. гос. ун-та, 1995. — С. 43-44.
2. Бандуровский А.В. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г.Люботина / А.В. Банду-

- ровский, Ю.В. Буйнов, А.К. Дегтярь // Люботинское городище. — Харьков: Регион-информ, 1998. — С. 168-173.
3. Гейко А.В. Нові розкопки на Тарановоярському могильнику (в контексті досліджень М.Я. Рудинського) / А.В. Гейко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: Зб. наук. пр. і матеріалів Х науково-практичного семінару "Охорона та дослідження пам'яток археології". — Київ-Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 2010. — С. 13-20.
 4. Гейко А.В. Охоронні розкопки курганів скіфського часу поблизу с.Малий Тростянець / А.В. Гейко // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — №.2. — С. 90-95.
 5. Ковпаненко Г.Т. Кургани поблизу с.Мачухи на Полтавщині (за матеріалами М.Я. Рудинського) / Г.Т. Ковпаненко // Археологія. — Київ: Наук. думка, 1970. — Т. 24. — С. 146-170.
 6. Кулатова І.М. Курган скіфського часу в околицях Полтави (за розкопками О.С. Федоровського) / І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко // ПАЗ. — Полтава: Полтавський літератор. — Ч.1. — С.20-24.
 7. Повідомлення С.А. Бессонової.
 8. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — Т. 1. — С. 29-62.
 9. Рудинський М.Я. Мачухська експедиція Інституту археології (1946) / М.Я. Рудинський // АП УРСР. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1949. — Т. 2. — С. 53-79.

Ключові слова: курган, Малий Тростянець, Поворскля, поховання, скіфський час.

Key Words:

Burial, Maly Trostyanets, mound, the Scythian Time.

Гейко А.В., Сапегин С.В.

Новые исследования Малотростянецкого могильника в Поворсклье.

Резюме

Публикуются результаты охранных раскопок кургана № 30/4 VII - первой половины VI вв. до н.э., проведенные археологической экспедицией

Института керамологии — отделения Института народоведения НАН Украины и Национального музея-заповедника украинского гончарства на Малотростянецком курганном могильнике (бассейн р. Ворскла).

Heiko A.V., Sapeghin S.V.

New Studies of the Malotrostanetsky Necropolis.

Summary

It is published results of preserving digs of mound 730/4, dated back to the first half of the sixth century B.C., made by archaeologists of Ceramics Study of the Institute of the Study of Ethnology of the Institute of the National Academy of Ukraine and the National Museum of Ukrainian Pottery in Opishnya in 2009 in the Maly Trostyanets mound necropolis.

© Гавриш П.Я.
(м.Полтава)

Нові дослідження селища Царина у Більському городищі

Наводяться результати розкопок (опис та характеристика комплексів) ділянки зольника № 1 на селищі скіфського часу Царина поблизу Західного укріплення Більського городища у с. Більськ Котелевського району Полтавської обл., проведених експедицією Полтавського державного педагогічного інституту 1996 р. В наступному випуску збірника передбачається вміщення продовження публікації

На території Великого Більського городища, на відстані приблизно 1 км на південний захід від околиці сучасного села Більськ Полтавської області, в урочищі Царина (рис. 1) знаходиться велике селище скіфського часу з попелищами (зольниками) на поверхні. Урочище Царина займає рівнину, але дещо хвилясту місцевість, що тягнеться приблизно на 0,3 км вздовж берегового плато Сухої Груні, яке на 35-40 м здіймається над річковою долиною. З урочища відкривається мальовничий краєвид на долину Сухої Груні та на її лівобережжя, де знаходяться відомі курганні могильники скіфського часу Осняги, Марченки і Скоробір.

Селище скіфського часу в ур. Царина займає площу приблизно 14 га (рис. 2). У плані воно має вигляд неправильного прямокутника розміром 550 x 250 м, що прилягає до лінії валу Більського Великого городища. Північно-західний край селища майже доходить до Західного городища, північний — обмежений польовою дорогою, східний — громадським садом. З південно-західного боку селище межує з ва-

лом Великого городища в ур. Маяк, а на півдні досягає до півтораметрової глибини улоговини в ур. Привороття. На південному сході культурні нашарування дещо продовжуються на територію саду.

Територія селища Царина вже кілька десятиліть використовується для вирощування сільськогосподарських культур. Вона більш-менш горизонтально рівна на півночі, але в бік Сухої Груні та ур. Маяк має плавний ухил на 7-10 м. Нерівний характер місцевості створили стародавні пагорби-попелища (зольники). Крім інтенсивної оранки, культурний шар селища зазнав значного руйнування в результаті прокладання через його територію в напрямку північ-південь потужного газопроводу, для якого було вирито траншею шириною 1,40 м і глибиною близько 1,50 м.

На поверхні селища Царина сьогодні, на свіжозораному полі, можна помітити 8 попелищ. Одні з них ще добре проглядаються на горизонті і досягають висоти 0,40-0,50 м, інші — помітні лише за світлою плямою попелу на поверхні чорнозему. П'ять попелищ, утворюючи неправильної форми коло, розташовані в центральній частині (рис. 2). Від них більш як за сотню метрів на північний захід окремо розташоване попелище висотою 0,30 м і діаметром близько 25 м. На південно-східній периферії селища знаходиться найбільш потужне попелище, яке 1906 р. розкопав відомий російський археолог В.О. Городцов, назвав його "Царина Могила" і присвоїв порядковий № 9, дослідивши практично повністю [1, с. 120-127]. Матеріали своїх досліджень на селищі Царина В.О. Городцов опублікував досить детально, подав загальний план зольника № 9 і розташування розкопу на ньому, а також стратиграфічні розрізи [1, с. 121, рис. 104]. За підрахунками Б.А. Шрамка, на цьому попелищі вчений розкопав 437 кв. м культурних нашарувань [9, с. 30]. Знахідки зі своїх розкопок В.О. Городцов передав на зберігання в Історичний музей у Москві, де вони зберігаються і сьогодні. Б.А. Шрамко вивчав цю колекцію й опублікував велику час-

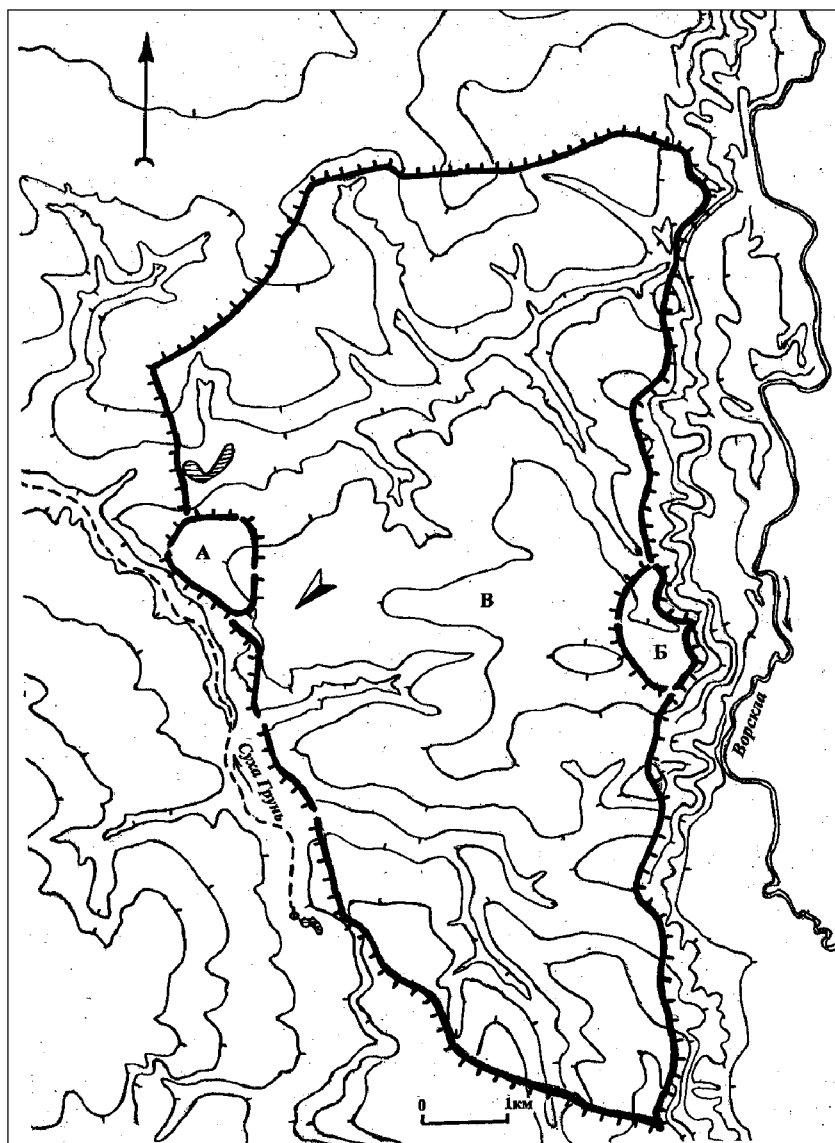


Рис.1. Більське городище, план (уточнений 2006 р.).
А — Західне городище; Б — Східне городище; В — Велике
городище. Стрілкою вказане місце розташування селища в
урочищі Царина.

тину раніше не оприлюднених матеріалів, у т. ч. і з попелища № 9 [9, с. 39, 47-48, 50-51].

На селищі Царина ще й дотепер можна помітити сліди розкопок В.О. Городцова на густо насиченій попелом ділянці з великою кількістю артефактів та кісток тварин. Але на горизонті попелище № 9 вже майже не помітне. До речі, у монографії Б.А. Шрамка про Більське городище на плані селища Царина місцезнаходження попелища № 9 вказане не вірно [8, с. 31, рис. 8:2].

У 1958 р. на поверхні селища Царина збирала артефакти Г.Т. Ковпаненко. Серед них переважали фрагменти ліпленого посуду, були уламки античних амфор та червонофігурної посудини [2, с. 71, 72, рис. 35].

Оглядав селище Царина і Б.А. Шрамко. У 1969 р. він зафіксував на території селища вже сім попелищ і зібрав на поверхні колекцію артефактів. На підставі своїх досліджень учений зробив уточнення хронології пам'ятки [7, с. 97; 8, с. 34]. Ним опубліковано рисунки окремих знахідок, зокрема, деталь від сагайдака та 8 бронзових наконечників стріл [8, с. 118, 119, рис. 55: 11; 56: 23-30].

З 1993 р. селище Царина стало об'єктом систематичних досліджень спільної Українсько-Німецької експедиції, очолюваної на той час В.Ю. Мурзіним і Р. Ролле. Крім звичайного збору артефактів на поверхні селища, німецькі дослідники застосовували різноманітні технічні засоби, брали проби ґрунту для лабораторних аналізів [3, с. 51, 53, рис. 3; 6, с. 94-95]. З 1997 р. дослідники Українсько-Німецької експедиції протягом десятиліття проводили на селищі Царина стаціонарні розкопки.

Уперше за 90 років після досліджень В.О. Городцова розкопки на селищі Царина, за ініціативи В.Ю. Мурзіна і Р. Ролле, в 1996 р. провів археологічний загін Полтавського державного педагогічного інституту під керівництвом автора. Матеріали цих розкопок досі не були введені до наукового обігу, тому основна мета статті полягає в оприлюдненні ре-

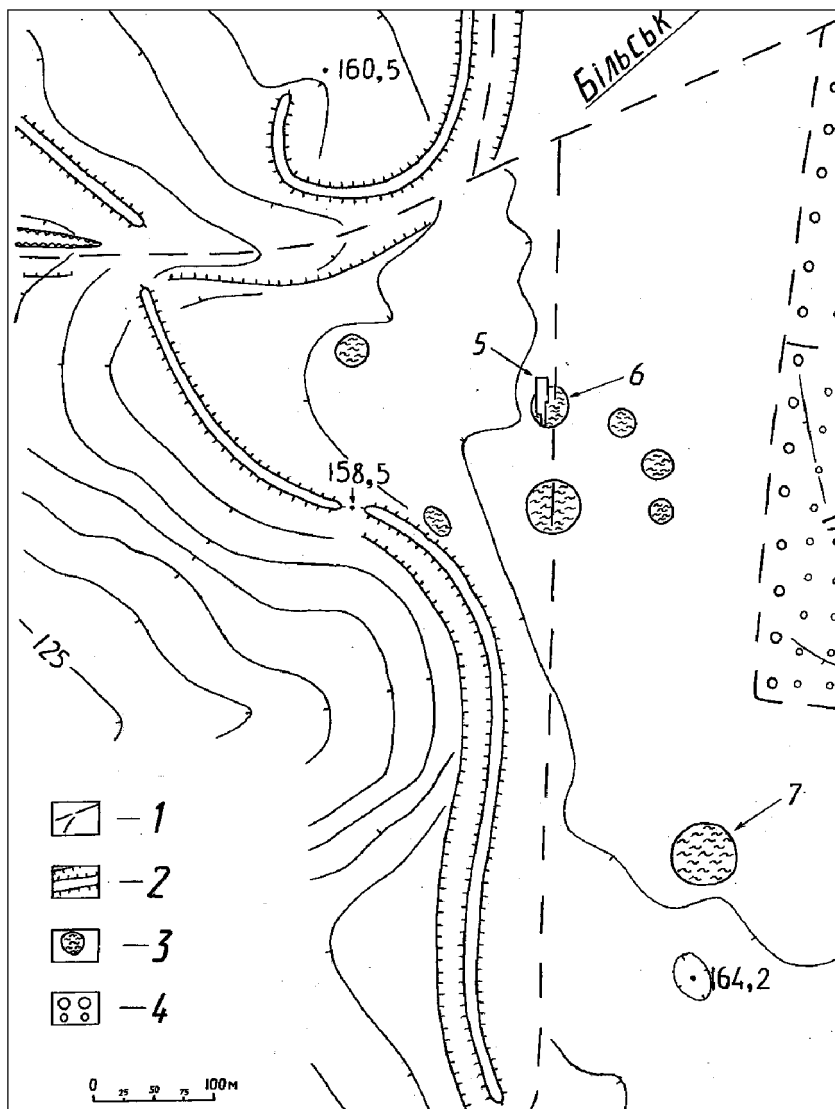


Рис.2. **Топографічний план** селища скіфського часу в урочищі Царина на території Більського Великого городища.
 Умовні позначення: 1 – польові дороги; 2 – вали і рови Більського городища; 3 – попелища скіфського часу; 4 – лісосмуга та громадський сад; 5 – розкоп 1996 р.; 6 – попелище № 1; 7 – попелище № 9 (Царина Могила), розкопане В.О. Городцовим 1906 р.

зультатів нашого дослідження, зокрема, археологічних комплексів. Матеріали досліджень культурного шару будуть подані в наступній роботі.

Місце для розкопу 1996 р. на селищі Царина обране спільно з Р. Ролле у північній частині селища та на захід, поруч польової дороги. Тут знаходилося друге за величиною попелище (не враховуючи розкопаного В.О. Городцовим попелища № 9) на даному селищі, якому присвоєний № 1. Поруч, на південь, знаходилося друге, але дещо більше, попелище. Між ними починається невелика улоговина глибиною до 0,50 м, яка веде в західному напрямку у бік польової дороги, що пролягає між валами Західного і Великого городищ в ур. Маяк. Через ці попелища пролягає польова дорога від Більська на південь — до долини Сухої Груні (рис. 2).

Попелище № 1 на початок розкопок мало діаметр 25-30 м, висоту — 0,35-0,40 м. На вершині пагорба було помітно пляму ґрунту сірого відтінку діаметром 25 м. На зораній поверхні попелища досить часто траплялися уламки стародавнього ліпленого посуду, камінці, шматки глини і різні сучасні металеві речі.

Розкоп 1996 р. на попелищі № 1 охопив його центральну та північно-західну частини, а також на півночі — перекрив межі попелища на 15 м. Максимальна довжина розкопу становила 40 м, ширина — 10 м. Загальна площа розкопаної території дорівнювала 290 кв. м. У ході розкопок з'ясувалося, що східний край розкопу зачепив траншею газопроводу (рис.3).

На території розкопу 1996 р. виявлено 4 археологічні комплекси-ями, опис їх будови, стратиграфії та артефактів подаємо нижче.

Пляма темносірого кольору *ями 1* помічена під час зачистки горизонту материкового суглинку на глибині 1,10-1,15 м від поверхні розкопу. Ще при розкопках п'ятого пласта культурного шару, за структурою ґрунту та насиченістю його артефактами, стали проглядатися ознаки археологіч-

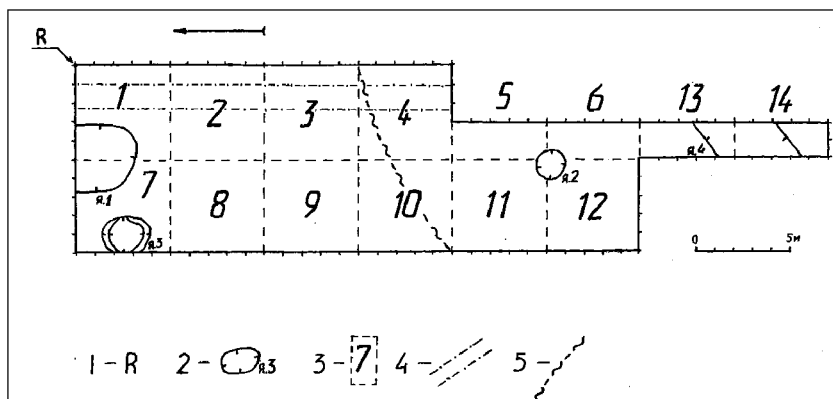


Рис.3. **План розкопу** 1996 р. на попелищі № 1 селища Царина.
 Умовні позначення: 1 – репер (нульова точка); 2 – ями (археологічні комплекси); 3 – межі та номери ділянок розкопу; 4 – траншея сучасного трубопроводу; 5 – межа попелища № 1.

ного комплексу, але контури були ще недостатньо чіткими. Розкопки показали, що яма еліпсоподібної форми займає сусідні квадрати у північній половині ділянок №№ 1 і 7 (рис. 3).

До меж розкопу потрапила лише частина ями, очевидно, більша. Ширина ями — 3,60 м, довжина дослідженої її частини становить 3,05 м. Дно рівне, глибина становила 0,40 м від рівня материка (рис. 4).

Верхня половина ями заповнена переважно твердим, але сипучим, темносірим ґрунтом. У центральній частині на площі 2 х 2 м, на глибині 2-5 см, ґрунт став дуже м'яким, був змішаний з попелом і невеликою кількістю вуглинок та шматочків глиняної обмазки. Тут концентрувалася переважна більшість артефактів. Загалом, у даному пласті заповнення було виявлено:

1) два фрагменти вінець тонкостінних горщиків діаметром 12 та 14 см з ретельно обробленою поверхнею. За профілем, ці вінця належать посудині з мало виділеною шийкою, де розташований наліплений валик з пальцевими вдавленнями. Під валиком зсередини посудини нанесені круглі проколи;

2) невеликий фрагмент вінця горщика зі слабо виділеною шийкою й округленим краєм. Трохи нижче від краю вінця розташований наліплений валик, по якому містяться щипки пальцями та круглі проколи зсередини;

3) фрагмент денця та нижньої частини горщика з розлогим тулубом. Поверхня посудини нерівна, бугриста, випал слабкий. Діаметр денця — 7 см, по периметру виділяється невеликий пружок;

4) два фрагменти вінця миски діаметром близько 30 см сферичної форми. Поверхня стінок чернолискована, край вінця округлений, вздовж нього є круглі проколи, під якими паралельно знаходиться масивний наліплений валик з пальцевими вдавненнями;

5) фрагмент вінця миски конусоподібної форми із загнутим всередину і загостреним верхнім краєм, поверхня гладенька, чорного кольору;

6) фрагмент вінця миски сферичної форми діаметром близько 33 см. Стінки у верхній частині плавно загнуті всередину, верхній край ще більше звернутий до центру. Поверхня лискована, кольору світлої глини, з сірими плямами;

7) фрагмент виробу з глини у вигляді великого конуса з глибокими (до 5 см) вдавненнями пальцями на боках. Діаметр в нижній частині приблизно 12 см, висота — 7 см. Виріб дуже розпечений;

8) невеликий фрагмент глиняного виробу конусоподібної форми з горизонтальним пальцевим удавленням. Діаметр виробу — 11 см, висота фрагмента — 6 см. Поверхня — пригладжена, розтріскалася від надмірного випалу;

9) шматки невипаленої глини плескатої форми товщиною до 3 см. Один бік шматка пригладжений, з відбитками соломи, протилежний — оббитий. Очевидно, це частина глиняної обмазки стін;

10) маленький шматок оплавленої глини з рештками залізного шлаку;

11) фрагмент точила з бурого пісковика;

12) точильний камінь з пісковика темножовтого кольору;

13) визначені остеологічні рештки: щелепа та копитна кістка коня, щелепа і копитна кістка бика, щелепа свині;

14) масові (не взяті до колекції) знахідки: 67 невиразних фраг-

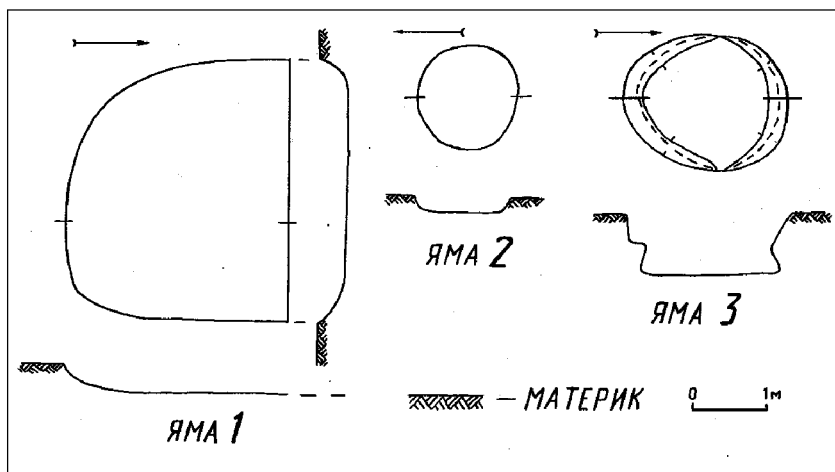


Рис.4. Плани і профілі археологічних комплексів на селищі Царина.

ментів ліпленого посуду, 51 шматок глиняної обмазки, 94 кістки тварин, 4 уламки каменю, 3 фрагменти античних амфор. Всього — 219 знахідок.

У нижній половині заповнення ями ґрунт був більш темного кольору, попіл і вугілля майже не траплялися. Культурні рештки зафіксовані переважно в центральній частині ями, особливо багато виявлено кісток тварин.

Дно ями вкрите тонким шаром темного мулу, зрідка траплялися в різних місцях плями сажі, шматочки деревного вугілля. На підлозі ями знахідок — порівняно небагато, у більшості — це дрібні кістки тварин. Посередині ями лежав розчленований кістяк вівці. У нижньому пласті заповнення ями виявлено:

1) фрагмент вінця горщика банкоподібної форми великих розмірів без орнаменту;

2) фрагмент вінця горщика з мало виділеною шийкою з орнаментом: по зовнішньому краю вінця — пальцеві вдавнення, під ними — наліплений валик, по якому розміщені пальцеві вдавнення та круглі проколи;

3) фрагмент вінця горщика з виділеною шийкою діаметром 18 см. На шийці розташований наліплений валик з пальцевими вдавненнями, над валиком — ряд круглих проколів;

4) фрагмент вінця горщика з мало виділеною шийкою діаметром 12 см. На шийці розташований наліплений валик з пальцевими вдавненнями, над валиком — ряд тонких круглих проколів;

5) фрагмент вінця миски конусоподібної форми діаметром 31 см. Верхній край плавно закруглений всередину, поверхня стінок сіролискована;

6) фрагмент вінця миски конусоподібної форми діаметром 32 см. Верхній край трохи загнутий до середини, загострений;

7) фрагмент вінця і стінки черпака з частиною ручки. Черпак відноситься до типу мілких посудин, сферичної форми, діаметр вінця — 12 см, поверхня чорнолискована;

8) глиняна фігурка коника з відбитими головою, ніжками та кінцем хвостика. У фігурки добре виділена грива, на спині наліплене сидельце з підпругою, від якого залишилися сліди на одному з боків та животі. Фігурку виготовлено з добре відмуденої жирної глини без домішок. На гриві коника залишилися відбитки пальців майстра. Поверхня фігурки вкрита кіптявою. Розміри: довжина — 5,1 см, ширина — 2,5 см, висота — 2,6 см;

9) уламок основи глиняного конуса діаметром 11 см. На висоті 4 см від низу в корпусі є глибоке (6,5 см) горизонтальне вдавнення пальцем. На нижньому боці основи кінцем пальця накреслено хрестоподібний знак і коло. Поверхня рівна, ретельно оброблена, розпечена до червоного кольору;

10) уламок верхньої частини конуса діаметром 10 см. Поверхня виробу рівна, дуже розпечена і потріскалася під дією високої температури;

11) уламок точила плескатої форми з бурого крупнозернистого пісковика товщиною 2 см;

12) "кружальце", виготовлене зі стінки ліпленого горщика з оббитими краями, розміром 3,8 x 3,4 см;

13) визначені остеологічні рештки: рогова кістка бика, копитна кістка коня, щелепа свині;

14) масові (не взяті до колекції) знахідки: 88 невиразних фрагментів ліпленого посуду, 14 шматків глиняної обмазки, 59 кісток тварин, фрагмент конуса, 4 уламки каменю. Всього — 166 знахідок.

На дні ями виявлено такі знахідки:

1) фрагмент вінця горщика з мало виділеною шийкою середніх розмірів з орнаментом: на шийці розташований наліплений валик з пальцевими вдавленнями, над валиком — ряд круглих проколів;

2) фрагмент вінця та стінки тулуба бочкоподібної форми горщика з чорнолискованою поверхнею. Верхній край вінця округлений, за 1 см нижче нього розташований наліплений валик з пальцевими вдавленнями;

3) фрагмент тулуба великих розмірів горщика з горизонтально наліпленим валиком, по якому нанесені пальцеві вдавлення;

4) фрагмент вінця сферичної форми миски з орнаментом: вздовж верхнього краю — круглі проколи, під ними — масивний наліплений валик з пальцевими вдавленнями;

5) великий (третина) фрагмент черпака сферичної форми з чорнолискованою поверхнею. Діаметр вінця — 12 см, верхній край — загострений і трохи відтягнутий назовні, глибина черпака — 3,7 см;

6) рогова кістка бика;

7) масові (не взяті до колекції) знахідки: 20 невиразних фрагментів ліпленого посуду, 6 шматків глиняної обмазки, 61 кістка тварин. Всього — 87 знахідок.

На наш погляд, яму № 1 можна вважати рештками будівлі господарського призначення, яка хронологічно синхронна нижнім культурним нашаруванням навколо попелища і датується кінцем VII — першою половиною VI ст. до н. е.

Ознаки ями 2 у вигляді м'якого, змішаного з попелом та насиченим артефактами ґрунту, почали проглядатися вже на глибині 0,75-0,85 м від сучасної поверхні, на місці стикування ділянок №№ 5, 6, 11 і 12 (рис. 3). Але чіткі контури круглої сірої плями проявилися при зачистці на глибині

0,90 м від сучасної поверхні. У плані яма мала розміри 1,40 x 1,35 м, форма нагадувала тарілку, глибина становила 0,30 м, дно на 0,20 м опускалося в суглинковий материковий шар (рис. 4).

У заповненні ями від самого верху, серед змішаного з попелом та дрібними вуглинками ґрунту, звалищем лежали кістки практично всіх свійських тварин, але з великою перевагою решток свині. Кістки залягали здебільшого безсистемно, в окремих випадках частини кістяків зберігали анатомічний порядок, зокрема, хребці та ребра. У кількох місцях траплялися маловиразні фрагменти згорілих жердин. У центрі зафіксовано ямку глибиною в кілька сантиметрів і діаметром 8-10 см, де були рештки згорілого дерева. Вірогідно, над ямою знаходилася конічної форми невелика споруда з жердин, яка згоріла під час пожежі. Пізніше на це місце почали викидати харчові та побутові рештки. Жодна з виявлених кісток у заповненні ями не була обпаленою. Загалом в ямі виявлено такі знахідки:

- 1) фрагмент вінця горщика з мало виділеною шийкою, де розташований наліплений валик з пальцевими щипками, над валиком — ряд круглих проколів;
- 2) дуже розпечений і оплавлений шматок глини;
- 3) рештки свиней: череп та 10 фрагментів щелеп;
- 4) рогова кістка бика;
- 5) фрагмент щелепи вівці-кози;
- 6) копитна кістка коня;
- 7) три фрагменти щелеп собак;
- 8) масові (не взяті до колекції) знахідки: 12 невиразних фрагментів ліпленого посуду, 4 шматки глиняної обмазки, 39 кісток тварин. Всього — 57 знахідок.

Яма 3 відкрита у західній частині ділянки № 7, при зачистці поверхні материкового суглинку. В плані вона мала еліпсоподібні контури розміром 2,25 x 1,80 м (рис. 4). З півдня до ями (на глибині 0,40 м від рівня зачистки) вела серпоподібна сходинка шириною 0,20 м. Східець півколом

охоплював всю південну половину ями. Її глибина досягла 0,85 м від рівня материка.

У першому пласті заповнення (до 0,20 м) ґрунт мав сірий колір, у центральній частині — дуже м'який; тут зрідка траплялися дрібні шматочки деревного вугілля. Знахідки виявилися такими: 5 невизначених уламків ліпленого посуду, 4 шматки глиняної обмазки, 5 кісток тварин, невизначений фрагмент античної амфори.

У другому пласті заповнення (0,20 — 0,40 м) ґрунт став твердим. У ньому знайдено:

1) фрагмент вінця горщика з добре виділеною шийкою, який був прикрашений по зовнішньому краю пальцевими вдавненнями та під ними — круглими проколами;

2) великий фрагмент миски сферичної форми зі зрізаними горизонтально вінцями діаметром 24 см, висота миски — 7 см;

3) фрагмент вінця миски сферичної форми з рівним горизонтальним краєм, зовнішній бік якого округлений, поверхня чорнолискована;

4) 11 невизначених уламків ліпленого посуду, 6 кісток тварин, невизначений фрагмент античної амфори.

У третьому пласті заповнення ями (0,40 — 0,60 м) спостерігався твердий темнобурий ґрунт. Тут виявлено:

1) фрагмент вінця горщика з мало виділеною шийкою, прикрашеного по зовнішньому краю пальцевими вдавненнями, на шийці — круглими проколами;

2) фрагмент вінця миски сферичної форми;

3) великий фрагмент денця горщика з розлогим тулубом діаметром 11 см;

4) 10 невизначених уламків ліпленого посуду, шматок глиняної обмазки, 11 кісток тварин, 2 невизначені фрагменти античної амфори.

Нижній пласт заповнення ями (0,60 — 0,85 м) — твердий ґрунт з великою кількістю шматків деревного вугілля. Траплялися обгорілі кістки тварин, серед них — щелепа свині. Дно ями суцільним шаром (1-3 см) вкривали деревне вугілля та чорна сажа. Знахідки виявлено такі:

1) фрагмент вінця горщика з мало виділеною шийкою і відтягнутим назовні верхнім краєм, кінець якого округлений. По зовнішньому краю вінця нанесені глибокі пальцеві вдавлення, під ними — ряд тонких круглих проколів;

2) нижня частина великої ліпленої посудини типу корчаги, з виділеним утором на денці висотою близько 2 см і діаметром 12,5 см; поверхня стінок світлолискована;

3) два маленьких (до 1 см) шматочки бронзи: оплавлений і вкритий корозією;

4) 15 невиразних уламків ліпленого посуду, шматок глиняної обмазки, 20 кісток тварин, 6 невиразних фрагментів античних амфор.

Яму 3 можна віднести до групи погрібків, які часто трапляються на поселеннях скіфського часу Лівобережного Лісостепу, в т. ч. і на Більському городищі. Вірогідно, над погрібком знаходилася легка дерев'яна конструкція, що знищена вогнем. Час функціонування цієї споруди відноситься до пізнього етапу історії селища Царина — кінця VI — початку V ст. до н. е.

При розкопках ділянок №№ 13 і 14, відразу під орним шаром, на глибині 0,25 м стали помітні контури великого скупчення обпечених шматків глиняної обмазки, попелу і дрібних головешок. Наступні розкопки показали, що тут ми маємо справу з руїнами наземної будівлі прямокутної форми, шириною 3,50 м, довгою віссю направленою за лінією північний схід — південний захід. Причількові краї споруди виявилися поза межами розкопу (рис. 3).

Верхній горизонт заповнення ями цієї *будівлі 4* (0,25-0,40 м від сучасної поверхні) був суцільним шаром попелу, дрібного горілого дерева, обпечених та обвуглених шматків глиняної обмазки. Серед них траплялися досить великі — з відбитками хворосту, тесаних дошок та прямокутних в перетині стовпчиків. Попіл, дрібне вугілля і глиняна обмазка лежали по всій площі будівлі суцільним шаром товщиною 5-7 см, а в центральній частині — 10-12 см. Під ним наступний прошарок складався тільки з попелу і дрібного ву-

гілля, траплялися невеликі обгорілі головешки, черепки ліпленого посуду. Цей прошарок мав товщину близько 0,30 м. У ньому виявлені лобова кістка черепа людини, а також обгорілий кістяк собаки, що лежав на лівому боці, головою на південний схід.

Дно ями будівлі 4 всуціль виявилось вкритим втоптанною грязюкою, яка в центрі досягала товщини 1,5 — 2,5 см. Її покривав кількасантиметровий прошарок попелу і дрібного вугілля, часом траплялася глиняна обмазка. Тут виявилось чимало уламків ліпленого посуду і кісток тварин. Вивчення стратиграфії показало, що найбільше скупчення обмазки в заповненні ями спостерігалось вздовж стінок будівлі, засвідчивши обмашення стіни глиною. Майже рівна підлога приміщення знаходилися в товщі культурного шару на глибині 0,45-0,50 м від сучасної поверхні, за 0,10 м від материка.

У будівлі 4 виявлено численні артефакти:

1) фрагмент вінця горщика діаметром 24 см, з добре виділеною шийкою, в якого із зовнішнього краю нанесені глибокі пальцеві вдавнення, під ними — ряд круглих проколів;

2) фрагмент вінця горщика з мало виділеною шийкою і горизонтально зрізаним верхнім краєм, зовні — з пальцевими вдавненнями, під ними — круглими проколами;

3) фрагмент вінця горщика великих розмірів із незначно виділеною шийкою, на якій розташований масивний наліплений валик з пальцевими вдавненнями і круглими проколами;

4) фрагмент вінця горщика з добре виділеною шийкою і туба діаметром 16 см. По зовнішньому краю вінця є слабкі пальцеві вдавнення, під ними — проколи.

5) фрагмент вінця горщика з мало виділеною шийкою та ретельно обробленою поверхнею, на шийці — з наліпленим валиком і пальцевими вдавненнями, вище — рядом круглих проколів;

6) маленький фрагмент вінця горщика з мало виділеною шийкою, рядом круглих проколів, нижче — наліпленим валиком зі скошеними вправо глибокими насічками;

- 7) нижня частина горщика струнких пропорцій. Навколо денця виступає невеликий загострений скраю пружок діаметром 11 см, знизу на денці добре помітні відбитки торця спіяного поліна;
- 8) денце розлого горщика діаметром 6,5 см;
- 9) фрагмент вінця горщика банкоподібної форми діаметром 12 см, прикрашеного зверху із зовні косими (вправо) насічками і рядком круглих проколів;
- 10) фрагмент вінця миски сферичної форми із загостреним верхнім краєм;
- 11) керамічне кружало конусоподібної форми, діаметром 2,7 см і висотою 1,4 см;
- 12) уламок великого глиняного валька діаметром 13 см з нерівною поверхнею, що потріскалася від високої температури;
- 13) уламок великого глиняного валька округлої форми діаметром 14 см з нерівною розпеченою поверхнею;
- 14) великий фрагмент тулуба античної амфори діаметром 38 см світлокоричневого кольору;
- 15) фрагмент конічної форми горловини античної амфори, на якому просвердлений отвір діаметром 0,5 см;
- 16) фрагмент нижньої частини ручки античної амфори овального перетину, розміром 3,0 x 2,3 см;
- 17) фрагмент денця античної амфори із внутрішнім заглибленням в 2,5 см, діаметром 5,8 см;
- 18) керамічна намистина горщикоподібної форми висотою 2,9 см, з найбільшим діаметром 2,4 см;
- 19) фрагмент гомілкової кістки тварини діаметром 2,8 см, на якій є неглибокі сліди частих ударів лезом ножа;
- 20) 3 фрагменти щелеп великої рогатої худоби;
- 21) фрагмент щелепи свині;
- 22) копитна кістка коня;
- 23) череп собаки;
- 24) 174 невиразних уламки ліпленого посуду, 1532 шматки глиняної обмазки, 199 кісток тварин, 6 уламків каменю, 9 невиразних фрагментів античних амфор. Всього — 1920 масових знахідок.

Слід відзначити, що переважна більшість фрагментів ліпленого посуду та кісток тварин, всі фрагменти античних амфор були знайдені у верхній частині заповнення заглибини будівлі 4, поверх шару з великою кількістю глиняної обмазки. Виявлені матеріали і знахідка поруч стінки споруди бронзового дволопатевого наконечника стріли так званого келермеського типу дозволяє визначити її хронологію в межах кінця VII — початку VI ст. до н. е.

Підсумовуючи результати досліджень 1996 р. на селищі Царина, відзначимо, що в ході розкопок виявлено понад 23 тисячі артефактів, з яких 548 склали археологічну колекцію для музейного зберігання. Можна припустити, що селище існувало приблизно з середини VII до початку V ст. до н. е. На рубежі VII - VI ст. до н. е. воно зазнало ворожого нападу і було спалене. Але незабаром відродилося, а на місці однієї (чи кількох) знищених споруд утворилося попелище, куди насипали попіл з домашніх вогнищ і побутові відходи. Довкола попелища розташувалися житлово-побутові комплекси, що існували ще протягом двох століть. Мешканці селища продовжували займатися землеробством, скотарством, різноманітними придомними виробництвами. Особливе місце посідало ремесло — добування й обробка заліза, бронзоліварництво. На жаль, ми не мали змоги скористатися допомогою археозоолога. За власними висновками, вивчаючи черепи та щелепи ("по головах") тварин у ході розкопок, вони такі: свині становили 26,6 %, велика рогата худоба — 23,3 %, дрібна рогата худоба — 20,2 %, коні — 13,6 %, собаки — 10,5 %, дикі тварини (олень, кабан, вовк, лисиця, бобер) — 2,3 %. Знайдені також кілька кісток птахів.

Джерела та література

1. Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии в 1906 г. / В.А. Го-

- родцов // Труды XIV АС. — Москва: изд. МАО, 1911. — С. 93 — 161.
2. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г.Т. Ковпаненко. — Київ: Наукова думка, 1967. — 188 с.
 3. Мурзін В.Ю. Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську / В.Ю. Мурзін, Р. Ролле // ПАЗ. — Полтава: Полтав. літератор, 1995. — Число 3. — С. 50 — 56.
 4. Мурзін В.Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. / В.Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц и др. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1998. — 22 с., 37 рис.
 5. Мурзін В.Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. / В.Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц и др. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1999. — 60 с., 47 рис.
 6. Ролле Р. Исследования в урочище "Царина Могила" / Р. Ролле, В. Герц // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1997. — С. 94 — 95.
 7. Шрамко Б.А. Крепость скифской эпохи у с.Бельск — город Гелон / Б.А. Шрамко // Скифский мир. — Киев: Наукова думка, 1975. — С. 94 — 132.
 8. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б.А. Шрамко. — Київ: Наукова думка, 1987. — 183 с.
 9. Шрамко Б.А. Раскопки В.А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ) / Б.А. Шрамко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С. 29 — 54.

Ключові слова: Більськ, Більське городище, попелище, селище, скіфський час, Царина

Key Words: Ashes, Belsk, settlement, the Scythian Time, Tsaryna

Гавриш П.А.

**Материалы исследований археологических комплексов
на селище Царина на Бельском городище.**

Резюме

В научный оборот вводятся материалы исследований 1996 г. археологических комплексов на селище скифского времени в урочище Царина на территории Большого укрепления Бельского городища в Полтавской области. На зольнике № 1 вскрыто 290 кв. м культурного слоя, исследовано четыре археологических комплекса и выявлено более 23 тысяч разнообразных артефактов, из которых 548 составили музейную коллекцию. Хронология полученных исследованиями материалов определяется в рамках от середины VII до начала V вв. до н. э.

Gavrysh P.A.

**Study Materials of the Archaeological Complexes
in the Belsk Tsaryna Settlement**

Summary

Into circulation are led the materials of the study, dated back to 1996. The study deals with archaeological complexes in settlement of the Scythian Time in the Tsaryna tract on the territory of the Big Fortification in Belsk, the Poltava Region. Examined four archaeological complexes and discovered more than 23 thousands different artifacts, 548 of which formed a museum collection. The chronology of the materials is since the seventh till the fifth cent. B.C.

УДК 903.531 (477.53) "-03/-02"

© Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б.
(м.Полтава, м.Київ)

Рештки пізньоскіфського поховання у лівобережному Припсіллі

Публікація присвячена введенню до наукового обігу інформації про рештки щойно дослідженого у межиріччі Пела і Сухого Кобелячка поховального комплексу пізньоскіфського часу, виявленого в кургані на території колишнього с. Лавриківка на Кременчуччині.

У жовтні 2010 р. Полтавською археологічною експедицією ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України" ІА НАН України і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, очолюваною заслуженим працівником культури України О.Б. Супруненком, проведені науково-рятивні дослідження кургану в складі групи III на території колишнього с. Лавриківка, що на південь від сучасного с. Єристівка, в адміністративних межах Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської обл., на ділянці землевідводу Східних відвалів кар'єрів залізистих кварцитів ВАТ "Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат".

Археологічним розкопкам передували розвідкові обстеження та науково-рятивні дослідження 2003-2010 рр. на цій території, котрі знайшли відображення в науково-звітній документації та ряді публікацій [2, с. 47-51; 10, с. 5-47; 11, с. 108-111; 12, 52 арк.; 13, с. 89-91; 14, с. 327-330; 15-17; 18, с. 16-17; 19; 20, с. 408-411; 21, с. 412-414].

Група курганів III знаходиться на південно-східній околиці знесеного села, поряд із кладовищем, за 1,6 км на південь від с. Єристівка, на краю плато мису другої тераси лі-

вого берега р. Лизька (права притока р. Сухий Кобелячок — р. Дніпро), що здіймається над заплавою на 7,5 м. Група складалася з 5-ти курганів, 4 з яких, розташовані компактною скупченням, утворювали широтний ланцюжок на пануючій вершині підвищення. Кургани мають висоту 0,3-1,2 м, діаметр 12-30 м. З ХІХ ст. вони опинилися посеред сільської забудови. Центральним у групі є найбільший курган № 1, зайнятий діючим кладовищем, фактично, знищений як пам'ятка археології перекопами численних могил.

Поряд із його насипом, впритул із заходу, до нього прилягають ще два кургани — №№ 4 і 2. Вони, так би мовити, "зрослися" полами з курганом № 1. Курган № 4 і східна пола насипу № 2 зайняті обвалуванням та могилами новітнього кладовища. Їх поверхня задернована. До землевідводу ділянки під розширення Східних відвалів потрапив єдиний зі складу групи курган № 2, що й був досліджений.

Розтягнутий насип знаходився за 10-12 м на захід від кургану № 1. Він мав вигляд округлої в плані і сегментоподібної у перетині споруди з ґрунту, західна половина якої була перерізна узвозом старої дороги (колишньої головної вулиці села) у меридіональному напрямку. Нівельована висота насипу складала 1,05 м, діаметр 24 x 25 м. Поверхня кургану останні три десятиліття була задернованою, впродовж ХІХ-ХХ ст. частково використовувалася під присадибні ділянки. В ході досліджень виявилось, що курган насправді споруджувався практично вдвічі меншим, а його сучасні дослідженнями розміри були наслідком спорудження дороги, коли масив ґрунту з траншеї від прокладання якої був скиданий вручну поверх насипу для влаштування підходу до кладовища. Таким чином, насип у ХХ ст. "зріс" у висоту на 0,5 м, а за площею — на третину.

Під час вивчення профілів бровок встановлено, що курган споруджувався в один прийом зі світло-сірого, з коричнюватим відтінком, поверхневого гумусованого супіску над енеолітичним похованням 5 (рис. 1). Пізніше в нього

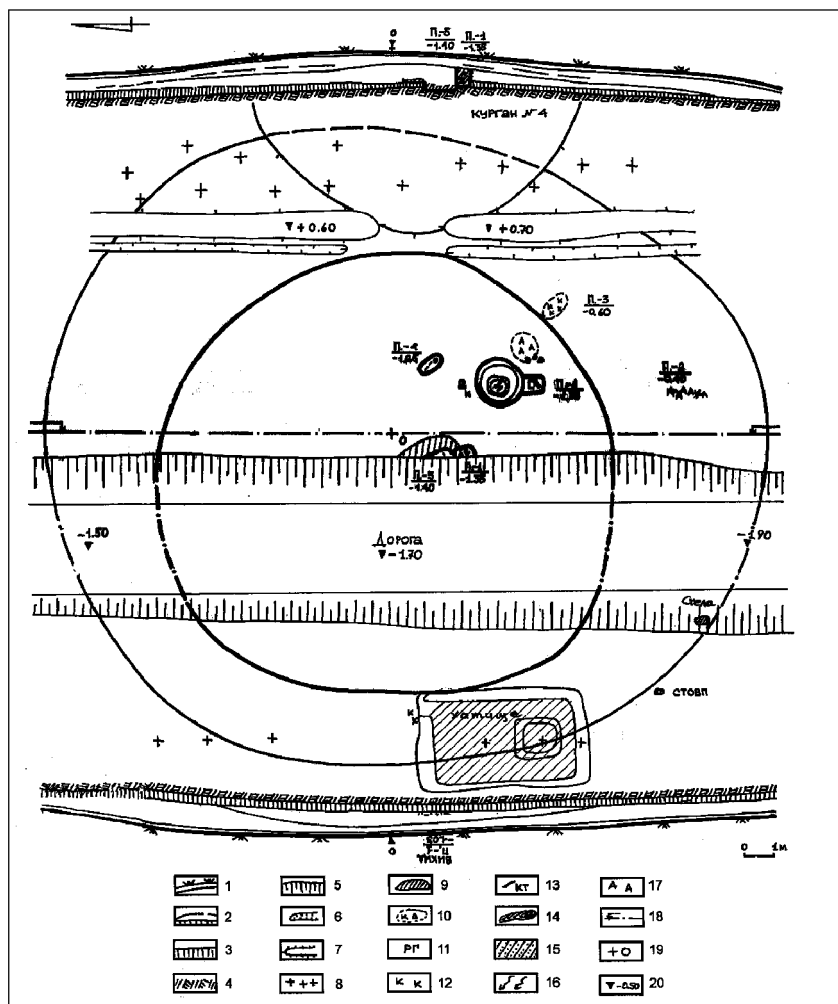


Рис. 1. Лаврівка, кол. с. Група III, курган № 2.
План і профілі центральної бровки.

Умовні позначення до всіх рис.: 1 – дерен; 2 – первинний насип у перетині; 3 – похований ґрунт; 4 – материк; 5 – схили траншеї дороги; 6 – канали; 7 – обвалування; 8 – поховання кладовища; 9 – викиди поховань; 10 – скупчення кераміки та амфорного бою; 11 – розвал посудини (горщика); 12 – фрагменти кераміки; 13 – кістки тварин; 14 – дерево; 15 – супіщане заповнення; 16 – затьоки; 17 – уламки амфори; 18 – зафіксовані профілі; 19 – умовний центр, репер; 20 – вказівники глибин.

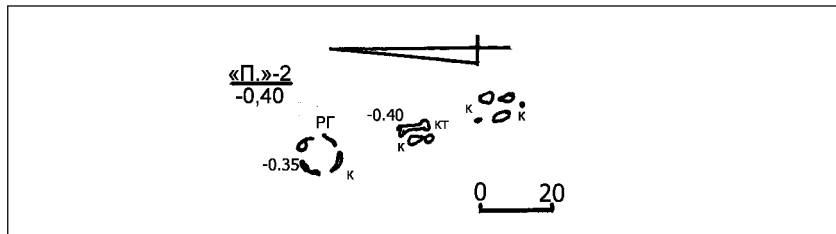


Рис.2. Лавриківка, "поховання" 2 — скупчення уламків амфори та залишків кісток. План.

впущені ще три поховальні комплекси: пізньоямний, бабинський і зрубний (поховання 1, 4, 6). За доби раннього залізного віку південно-східна пола кургану стала місцем влаштування поховання пізньоскіфського часу. В III-II ст. до н.е. тут влаштовується тризна (так звані "поховання" 2 і 3, за польовою нумерацією) та, вірогідно, відкопується яма не виявленого під час досліджень комплексу цього часу. Розбиті рештки трьох ліпних горщиків, елліністичної амфори, маркірують своїм місцезнаходженням залишки тризни, а також викинутого мародерами зі зруйнованого грабіжницькими пошуками поховання супутнього інвентарю. На місці ймовірної могили була розташована яма 1 — наблизений відповідник грабіжницькому "колодязю", дослідженому археологічно на території сусіднього і також знесеного с. Підусту в 2009 р. [3, с. 72-74; 21, с. 413-414]. Цілком імовірно, що саме ця яма й зруйнувала впускне поховання, не залишивши від нього майже ніяких слідів. Можливо також, що будівництво дороги призвело до руйнування пізньоскіфського поховального комплексу, а виявлена яма не була пов'язаним з ним місцем пошуків дорогоцінностей грабіжниками часу Гетьманщини.

Отже, зі спорудженням дороги, ґрунт західної половини насипу був переміщений на поверхню східної частини кургану і перекрив згадані вище знахідки. Таким чином, реальні розміри кургану виявилися значно меншими: висота — 0,7 м, діаметр — 15,0 x 15,5 м (рис. 1).

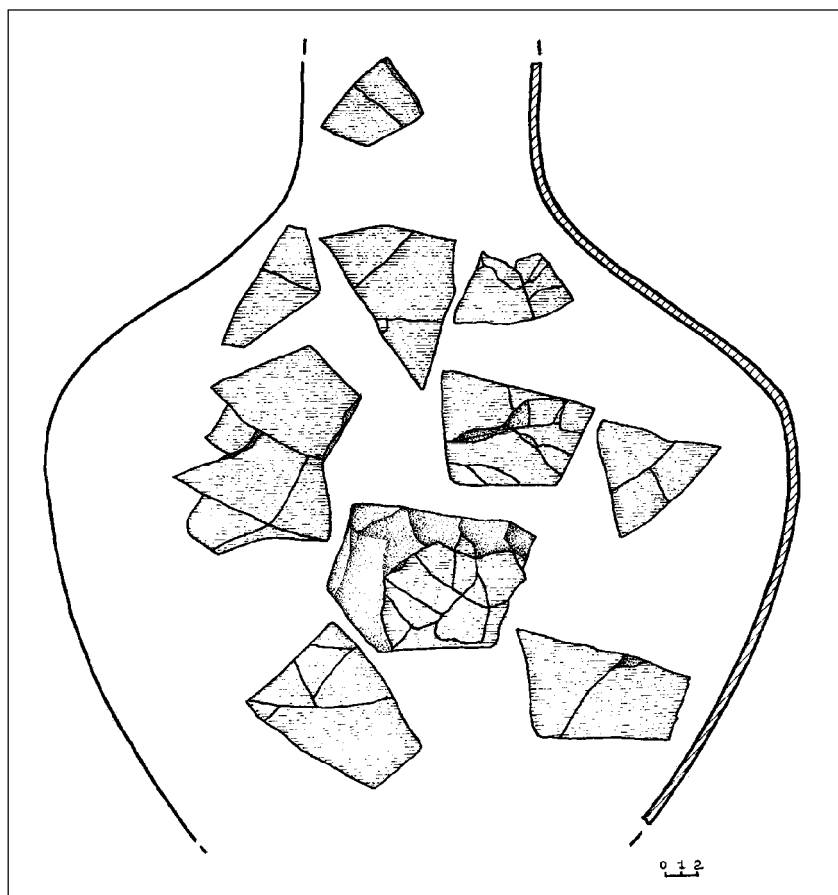


Рис.3. "Поховання" 2 і 3. Уламки амфори та її реконструкція.

Так зване "поховання" 2 було залишками викинутого на поверхню первинного насипу інвентаря й кісток, або ж — рештками тризни. Ці знахідки трапилися в південно-східному секторі кургану і знаходилися за 7,8 м на південь і 1,4 м на схід від умовного центру кургану (далі — УЦ). Рештки лежали на поверхні первісного насипу (рис. 1: п.2) і склали меридіонально зорієнтовану видовжену пляму залишків у мішаному супіску над стародавньою поверхнею. Дов-

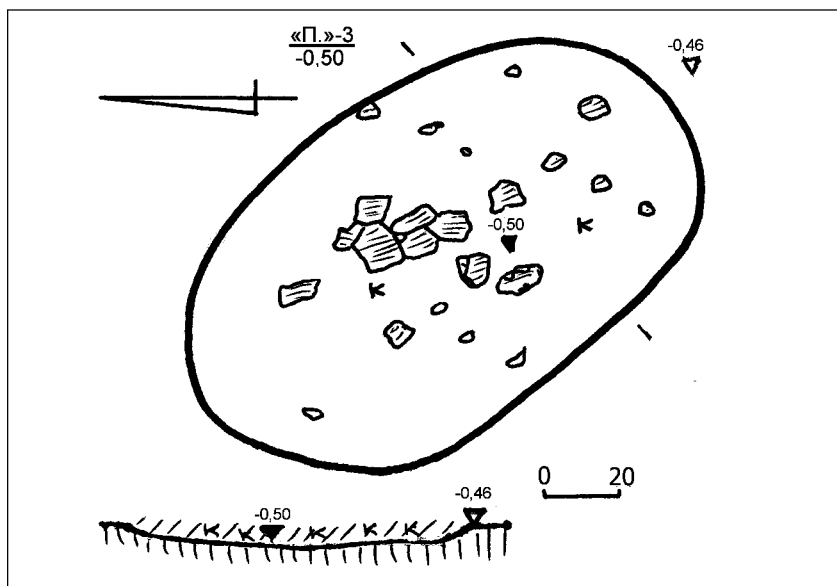


Рис.4. "Поховання" 3 — рештки тризни. План.

жина цього скупчення — 0,7 м, ширина — 0,20-0,25 м (рис. 2). З північного боку знаходився розвал основи горловини амфори, далі — на південь — сліди струхлих кісток (не визначені через крихкість) й окремі черепки від стінок корпусу цієї ж тарної посудини.

"Поховання" 3 — залишки викинутих на поверхню первинного насипу уламків посуду, виявлені також у південно-східному секторі кургану, за 4,5 м на південь і 2,1 м на схід від УЦ. Вони залягали на первісному насипу, край південно-східної поли (рис. 1: поряд з п.3).

Скупчення мало форму круглої в плані плями розвалу черепків від тієї ж амфори, що містилися в супіску над стародавньою поверхнею кургану. Розміри скупчення — 0,7 x 0,8 м. Всі уламки належали плічкам і корпусу амфори піфійного типу.

Зібрані разом і частково склеєні уламки стінок та розкришені фрагменти горловини світло-коричневоглиняної

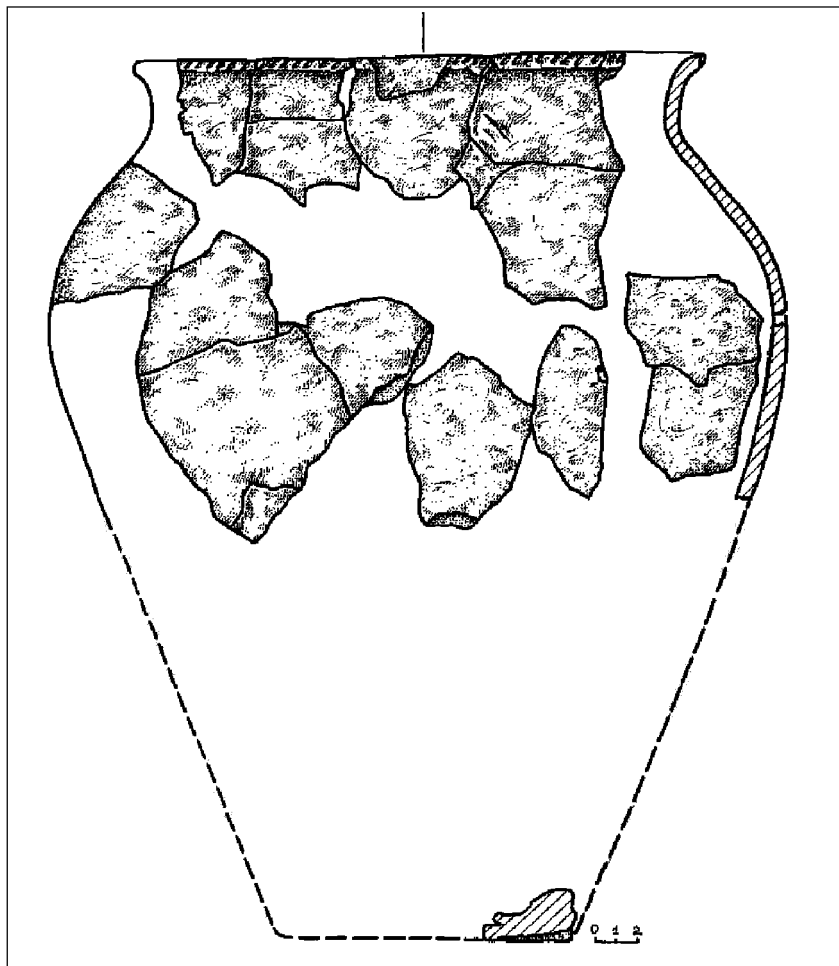


Рис.5. "Поховання" 3. Рештки тризни. Ліпний горщик, реконструкція.

гончарної *амфори* (діаметр основи горла близько 14-15 см), мали щільне тісто з численними коричневими мінеральними домішками та поодинокими блискітками піриту — ? (рис. 3). Розміри уламків — від 0,7 x 1,2 до 7,9 x 11,9 см. Всього виявлено понад 50 фрагментів. Посудина належить до кола продукції малоазійського центру на півострові Датса —

міста Кнід, і виготовлена наприкінці пізньокласичного або в ранньоелліністичний період — між IV та II ст. до н.е. (вірогідніше за все, амфора мала високе горло і корпус піфодної форми)* [7, табл. 226: 2].

Ще одне скупчення решток знаходилося за 5,1 м на південь та 3,6 м на схід від УЦ, у ледь позначеній ямкою (2-3 см) вибірці в дерні, на глибині 0,5 м УЦ (рис. 1: п.3), поза межею насипу, край його поли. Однозначно, що ці рештки були слідами тризної відправи. Ямка мала овальну в плані форму, розміри — 0,9 x 1,5 м, була зорієнтована за довшою віссю в напрямку — північний захід — південний схід (рис. 4). До незначної заглибини в дерні потрапили розвали та частини від трьох ліпних посудин — великого і середнього розміру ліпних горщиків та, ймовірно, невеликої корчажки. Всього виявлено понад 70 уламків різного розміру, частина з яких збереглася не розкришеними. Нижче подаємо опис частково реконструйованих посудин.

1. Фрагменти вінця, шийки, корпусу і денця великого та високого ліпного *горщика*, з відведеним назовні округленим на зрізі вінцем, короткою вертикальною шийкою, опуклободким тулубом і звуженим донизу корпусом, на плоскому денці, вірогідно, без утору (рис. 5). Посудина прикрашена по зовнішньому краю вінця рядом широких нарізок торцевим боком палички, скошених вправо. Поверхня сіро-коричневого кольору шерехата, місцями заглажена, має сліди вирівнювання тріскою. В тісті — домішки шамоту, зрідка — дрібного піску, поодинокі сліди вигорілої органіки.

Висота графічно реконструйованої верхньої частини посудини — 23 см, реконструйована висота горщика — не менше 46 см; діаметри: вінця — 27,8 см, шийки — 25,6 см, тулуба — 36 см, ймовірний діаметр денця — 15-16 см;

* Висловлюємо щирі вдячність провідному спеціалісту Відділу античної археології Інституту археології НАН України, д. і. н. А.В. Буйських за консультації та визначення.

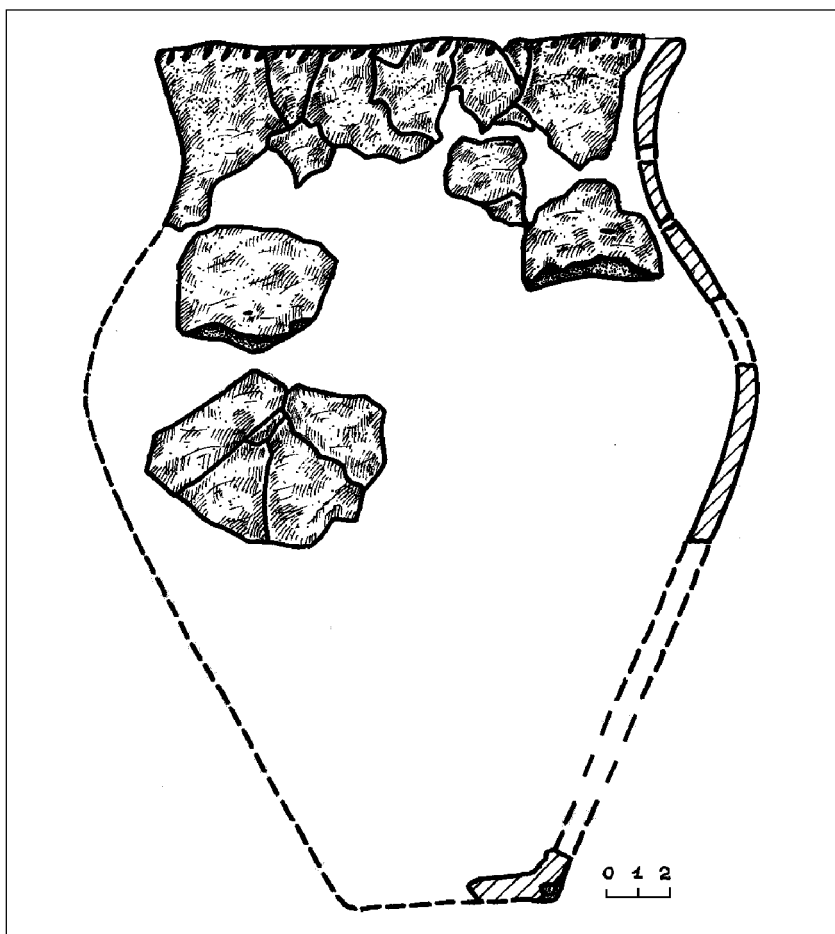


Рис.6. "Поховання" 3. Рештки тризни. Ліпний горщик, реконструкція.

товщина стінок — 0,7-1,0 см. Горщик корчагоподібного типу (можливо, для зберігання припасів) реконструйований за уламками. Їх розміри — від 17 x 2,7 до 12,2 x 22,0 см (рис. 5).

2. Уламки вінця, шийки, корпусу і донця середніх розмірів ліпного *горщика*, з менш стрімко відведеним на-

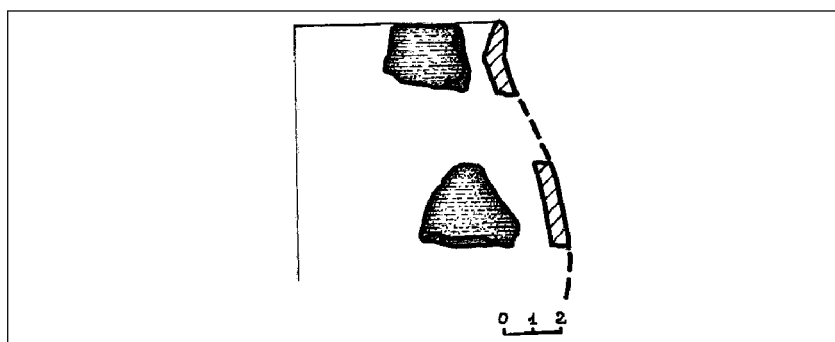


Рис.7. "Поховання" 3. Рештки тризни.
Фрагменти ліпної корчажки.

зовні округленим по зрізу вінцем, вищою вертикальною шийкою, опуклободким тулубом і звуженим донизу корпусом, на плоскому денці, вірогідно, також без утору (рис. 6). Посудина прикрашена із зовнішнього краю вінця рядом більш широких відбитків-нарізок, скошених вправо, нанесених нерівномірними відтисками нігтя. Поверхня сіро-чорно-коричневого кольору шерехата, місцями заглажена, має сліди вирівнювання. В тісті — переважаючі домішки шамоту і дрібного кварцового піску.

Висота графічно реконструйованої верхньої частини посудини — 23 см, реконструйована висота горщика — не менше 30 см; діаметри: вінця — 18,6 см, шийки — 16,9 см, тулуба — 23,4 см, ймовірний діаметр денця — бл. 11-12 см; товщина стінок — 0,7-0,9 см. Горщик зберігся в уламках розміром від 2,1 x 2,4 до 4,7 x 17,2 см (рис. 6).

3. Фрагменти злегка відігнутого назовні вінця і стінки ліпної погано лискованої сіро-коричневоглиняної *корчажки*, з домішками у тісті сіро-чорного кольору кварцового піску і блискіток слюди, товченого шамоту (рис. 7). Розміри уламка вінця — 2,3 x 2,5 см, фрагмента стінки — 2,7 x 3,2 см, товщина стінки — 0,7 см.

Здогадно, всі уламки кераміки зі скупчень 2 та 3 є рештками тризни та зруйнованого спорудженням дороги

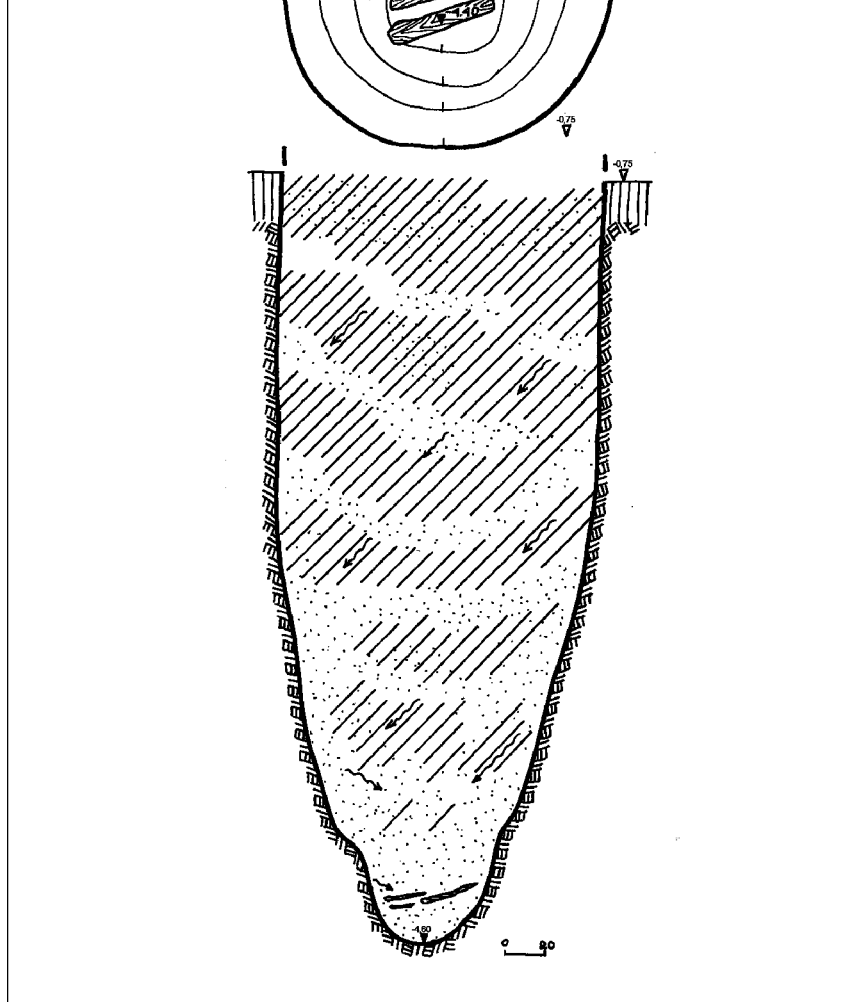


Рис.8. Яма 1. План і перетин.

або скарбошукацькими пошуками пізньоскіфського поховання III-II ст. до н.е., що підтверджують знахідки ранньо-елліністичної амфори та, істотніше, уламків ліпних горщиків пізньоскіфського зразка. До речі, вінця обох горщиків мають аналогічну форму й однотипну орнаментацию з великою ліпною посудиною пізньоскіфсько — ранньосарматського часу, виявленою в ур. Ляшівка в околицях Лубен у Посуллі 1998 р., та з пізньоскіфськими горщиками з поселення в ур. Городище поблизу Котельви у Середньому Поворсклі з досліджень 2000 р. [1, с. 37-38, рис. 25; 8, с. 98]. Цілком можливо, що пізньоскіфський комплекс був знищений грабіжниками новітньої епохи. На це вказує місцезнаходження поряд з виявленими рештками ще одного об'єкта.

Яма 1 (скарбошукацька) виявлена під час дослідження насипу в південно-східному секторі кургану. Знаходилася за 2,70 м на південь і 0,75 м на схід від УЦ. Впущена у первісний насип з його поверхні (рис. 1: я.1), перерізавши і знищивши частину зрубного поховання 6.

Мала круглу в плані форму (рис. 8), рівномірно і незначно звужені до основи вертикальні стінки, з уступом над вужчою заглибиною конусоподібно скругленого дна. Заглиблена в материк до рівня 4,6 м УЦ (від рівня поверхні насипу — 4,15 м). Діаметр ями — 1,65 м.

Стінки вирівняні, дно в основі — звужене та скруглене. Заповнена однорідною сіро-супіщаною сумішшю з дощовими затьоками, у переддній невеликій заглибині з уступом (0,8 x 0,8 м) — досить щільним і більш сіро-чорним супіском (рис. 8). За 20-30 см від дна відзначені рештки двох зотлілих коротких дошок, шириною 10-12 см, скинутих до ями.

Складалося враження, що яма тривалий час стояла відкритою, поступово заповнюючись осунутим супіском. Остаточо закидана за новітньої епохи, у зв'язку зі влаштуванням кладовища. Жодної знахідки у заповненні не виявлено.

Найвірогідніше, що яма була рештками скарбощукацького "колодязя", на зразок того, що трапився у ранньоскіфському похованні 4 кургану № 11/2009 р. групи на території колишнього с. Підусти, за 1,1 км на південний схід від дослідженого кургану. Скарбощукацький "шурф" зазначеного вище поховання датувався знахідками гончарного посуду фіналу Руїни — початку Гетьманщини [3, с. 75-76]. Отже, і час здійснення пошуків мародерами у дослідженому кургані може припадати на кінець XVII — початок XVIII ст.

Таким чином, розкопаний напівзруйнований курган № 2 зберігав сліди поховання фіналу скіфської епохи, введеного в насип доби енеоліту-бронзового віку, та вдруге [6, с. 62, 63; 9, с. 24] засвідчив факт існування під насипами курганних споруд пониззя Псла поховальних комплексів III-II, а, вірогідно, й I ст. до н.е., що супроводжувалися поки що рідкісними (в плані археологічно задокументованих фактів) зразками характерної кераміки на разі ще погано вивченої для регіону на межі Лісостепу і Степу пізньоскіфської епохи.

Джерела та література

1. Кулатова І.М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко, Р.В. Терпиловський. — Київ-Полтава: Археологія, 2005. — 100 с.
2. Кулатова І.М. Ранньочорноліське поселення у пониззі Псла / І.М. Кулатова, В.В. Лямкін // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2007. — № 1-2 (21-22). — С. 47-52.
3. Кулатова І.М. Поховання скіфського часу в кургані у пониззі Сухого Кобелячка / І.М. Кулатова // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2009. — № 1 (25). — С. 72-77.

4. Кулатова І.М. Кургани поблизу с. Волошине в пониззі Псла / І.М. Кулатова, С.А. Скорий, О.Б. Супруненко. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ІА НАНУ, ЦОДПА, 2010. — 161, VI с.
5. Кулатова І.М. Сарматські комплекси в курганах пониззя Псла / І.М. Кулатова // Старожитності лівобережного Подніпров'я: зб. наук. праць / наук. ред. Супруненко О.Б. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 2010. — С. 36-42.
6. Мельникова І.С. Раскопки курганов у сёл Мушты и Кириленки / І.С. Мельникова // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. ст. / науч. ред. Супруненко А.Б. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С. 59-65.
7. Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье: Комплексы керамической тары VII-II вв. до н.э. / С.Ю. Монахов. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1999. — 680 с.
8. Сидоренко О.В. Нові знахідки на поселенні в ур. Ляшівка під Лубнами / О.В. Сидоренко, О.Б. Супруненко // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 2 (11). — С. 98.
9. Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея: (к 100-летию со дня основания) / А.Б. Супруненко // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. ст. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С. 5-42.
10. Супруненко О.Б. Старожитності околиць Комсомольська / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова, К.М. Мироненко та ін. — Київ-Полтава: Археологія, 2005. — 140 с. — (Старожитності околиць Комсомольська: част. I.).
11. Супруненко О.Б. Нові археологічні дослідження на Кременчуччині / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк. — Київ-Полтава: Археологія, Техсервіс, 2006. — 140 с.
12. Супруненко О.Б. Звіт про розвідки у Кременчуцькому, Кобеляцькому та Козельщинському районах Полтавської області у грудні 2007 р. (розвідки по "Зводу пам'яток історії та культури") / О.Б. Супруненко // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 509. — 52 арк.
13. Супруненко О.Б. Розвідки у пониззях Сухого Кобелячка

- і Псла / О.Б. Супруненко, К.М. Мироненко, В.В. Лямкін та ін. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2008. — № 1-2 (23-24). — С. 89-93.
14. Супруненко О.Б. Розвідки у поницях рр. Сухий Кобелячок та Псел на Кременчуччині / О.Б. Супруненко, К.М. Мироненко, О.В. Сидоренко та ін. // АДУ 2006-2007 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2008. — С. 327-330.
 15. Супруненко О.Б. Звіт про науково-рятивні дослідження поблизу кол. с.Лавриківка та с.Єристівка на території Комсомольської міськради та Кременчуцького району Полтавської обл. у 2008 р. / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк, Ю.О. Пуголовок, за участю С.А. Скорого, І.М. Кулатової // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 2008; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 564. — 240 арк.
 16. Супруненко О.Б. Кургани поблизу хут. Дуканичі у пониці Псла / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова // АДУ 2009 р. — Київ-Луцьк: вид. ІА НАНУ, 2010. — С. 398-400.
 17. Супруненко О.Б., Скорий С.А. Культовий комплекс пізньочорноліської культури на півдні Полтавщини / О.Б. Супруненко, С.А. Скорий // АДУ 2009 р. — Київ-Луцьк: вид. ІА НАНУ, 2010. — С. 401-403.
 18. Супруненко О., Скорий С. Рятівні дослідження курганів у пониці Псла / Олександр Супруненко, Сергій Скорий // Край. — м. Полтава, 2011. — № 81 (87). — Січень. — С. 16-17.
 19. Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Звіт про археологічні обстеження ділянки під розміщення Східних відвалів ВАТ "Полтавський ГЗК" на території Кременчуцького району та Комсомольської міської ради Полтавської області у 2008 р. / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 532. — 111 арк.
 20. Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Дослідження чорноліського селища Єристівка II на Кременчуччині у 2008 р. / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк // АДУ 2009 р. — Київ-Луцьк: вид. ІА НАНУ, 2010. — С. 408-411.
 21. Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Дослідження в зоні спорудження Східних відвалів ВАТ "Полтавський ГЗК" по-

близу колишнього с. Підустин на Полтавщині / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк // АДУ 2009 р. — Київ-Луцьк: вид. ІА НАНУ, 2010. — С. 412-414.

Ключові слова: Амфора, горщики, курган, Лавриківка, пізньоскіфський час, поховання, Припсілля, Псел, Сухий Кобелячок, тризна.
Key Words: Amphora, burial, funeral feast, Lavrykivka, mound, pots, Psel, Psel area, Sukhy Kobelyatchok, the Late Scythian Time

Кулатова І.Н., Скорый С.А., Супруненко А.Б.

Остатки позднескифского погребения в левобережном Припселе

Резюме

Публикация посвящена введению в научный оборот информации об остатках недавно обнаруженного в кургане № 2 группы III в уже не существующем с. Лавриківка Пришибского сельского совета Кременчугского района Полтавской области (междуречье рр. Псел и Сухой Кобелячек) погребального комплекса позднескифского времени. Он состоял из ямы со следами тризны и разбросанных на поверхности кургана фрагментов светло-коричневоглиняной книдской амфоры. В остатках тризны обнаружены фрагменты трёх лепных сосудов, в т.ч. двух лепных горшков и корчажки. Характер орнаментации и формы лепной керамики, а также тип амфоры позволяют датировать комплекс III-II вв. до н.э. Разрушение погребения связывается с кладоискательскими поисками рубежа XVII-XVIII вв.

Kulatova I.N., Skory S.A., Suprunenko A.B.

Remains of the Late Scythian Burial in the Left Bank Area of Psel

Summary

It is let into study circulation with this publication information about remains of newly discovered in the mound 2 of the group 3 in already non-existing village Lavrykivka of the Pryshyb Village Council in the Kremenchuk Area in the Poltava Region (between rivers Psel and Sukhoy Kobelyachek) burial complex, dated back to the late Scythian Time. It included pit with remains of a funeral feast (trysna) and scattered on the surface of the mound fragments of a light brown Cnidus amphora. Among the remains of the funeral feast have been found fragments of three pottery vessels. The character of the vessels ornaments and forms of the pottery, along with the type of the amphora make possible to date the complex back to the third or the second century B.C. Destruction of the burial is connected with treasure hunting between the seventeenth and the eighteenth centuries.

УДК 903.052/053 (477.53) “03/05”

© Гейко А.В., Рейда Р.М., Милашевський О.С.
(сmt.Опішня, м.Київ)

Черняхівське поховання з Лохвиччини (за матеріалами досліджень М.Д.Ренського 1927 р.)

У публікації вводиться до наукового обігу результати обстежень 1927 р. науковим співробітником Лохвицького музею ім. Г.С.Сковороди М.Д.Ренським черняхівського поховання другої половини IV ст. з Харченкових Хуторів Лохвицького району Полтавської обл.

У 20-х рр. XX ст. на території Полтавщини активно займалися археологічною діяльністю не тільки Полтавський, а й Лохвицький ім. Г.С. Сковороди та Лубенський музеї. У цей час на Лохвиччині працював краєзнавець та селекціонер Михайло Дмитрович Ренський. Уродженець міста Чухломи Костромської губернії М.Д. Ренський п'ятдесят років свого життя пов'язав із Лохвицею (біографія вченого подана в Додатку 1). Незважаючи на те, що основним місцем його роботи була Лохвицька тютюнова дослідна станція, на громадських засадах він співпрацював і в місцевому музеї. В експозиції Лохвицького музею представлений фотознімок працівників Лохвицької дослідної станції тютюну та махорки, виконаний у 1936 році*. В її центрі в шапці сфотографований і М.Д.Ренський (рис.1).

М.Д. Ренський виїздив на місця, де руйнувалися археологічні пам'ятки, проводив збір знахідок до фондів музею,

* Щиро вдячні Оксані Коваленко та Роману Луговому за наданий для публікації фотознімок

здійснював розкопки, робив спроби інтерпретувати знахідки, знайти їм аналогії. У фондах Інституту археології НАН України зберігаються його звіти, присвячені археологічним дослідженням у Лохвицькому та Чорнухинському районах Полтавської області.

В 1927 році, під час господарських робіт, селянином колишніх Харченкових Хуторів (знаходилися між селами Бербениця та Богодарівка) Лохвицького району Полтавської області було випадково виявлене ґрунтове поховання із залишками інгумації та супровідним посудом. На місце знахідки 17 вересня 1927 р. виїхав М.Д. Ренський, який провів необхідні дообстеження. Поховання ним віднесене до культури поховальних урн, в наш час відомої як черняхівська культура [3, арк.1-2]. Наведений у Додатку 2 витяг тексту зі звіту, що стосується даного поховання, наводиться без змін.

На жаль, контури та розміри могильної ями дослідником не простежені. Орієнтація померлого — північ-північний захід. Біля черепа знаходилися цілі миска та кубок з лискованою поверхнею. Кубок має відхилені назовні вінця. Його плечі прикрашені трьома пружками. Два нижніх із них, у свою чергу, оздоблені пунктирним штампом, розміщеним навскіс на поверхні пружків. Кубок нагадує зменшену копію дерев'яного цеберка, а пружки — ободи на ньому (рис. 2: 2). Миска мала сірий колір і "фасетки" (рис. 2: 3). Неподалік, на відстані 0,15-0,20 м на північний схід від черепа, знаходився горщик (рис. 2: 1).

Згідно із текстом звіту, до поховального інвентаря входили 3-4 миски та "маленький тонкостінний горщик" (можливо, кубок — *прим. авт.*). В останньому знаходилися кісточки — "маслячки". На жаль, у цьому повідомленні недостатньо інформації, щоб пов'язати його з напутньою їжею або рештками кремації. На рис. 3 бачимо три уламки посудин (мисок — ?) (рис. 2: 4-6). Одна з них прикрашена лискованим орнаментом (косими лініями), який розміщений між двома широкими вдавленими лініями, а також має ка-



Рис.1. Працівники Лохвицької дослідної стації тютюну та махорки. *Фото, 1936 р.*

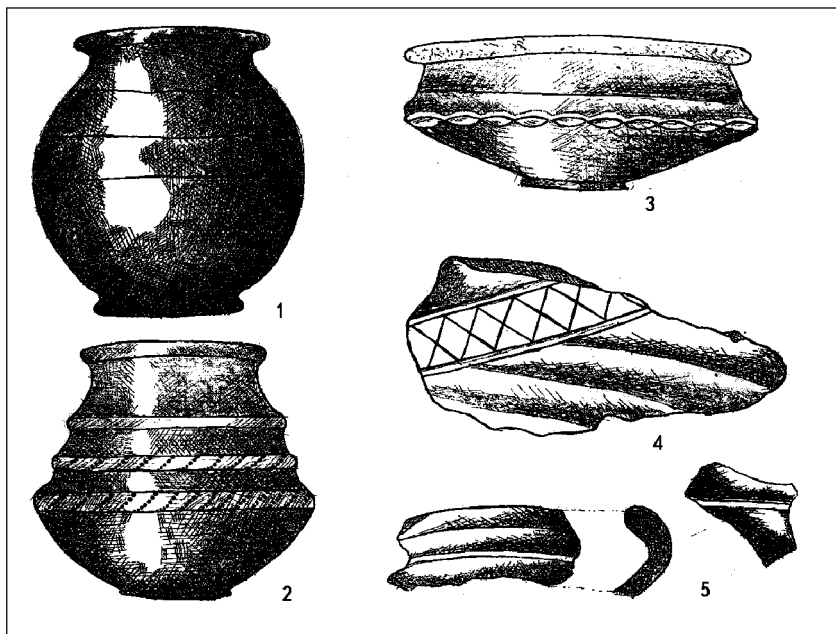


Рис.2. Знахідки з Харченкових хуторів. За М.Д.Ренським.
1 – горщик; 2 – кубок; 3 – миска; 4-5 – фрагменти мисок.

нелюри, — за М.Д. Ренським, — "округлі грані та орнамент з рисок, які утворюють ґрати" (рис. 2: 4).

Аналогії мискам та горщику можна знайти серед знахідок із черняхівських могильників Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя (наприклад, Успенського могильника) [2, с. 86-200]. Тому поховання попередньо можна віднести до другої половини IV ст.

Кубок з частково надбитими вінцями зберігається в експозиції Лохвицького музею та відноситься музейниками до знахідок із Лохвицького могильника. Хоча слід зазначити, що під час розкопок останнього така посудина не була знайдена [1, с. 84-99].

Досліджений М.Д. Ренським комплекс доповнює коло поховальних старожитностей черняхівської культури Полтавщини та Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя.

Література

1. Березовец Д.Т. Лохвицкий могильник / Д.Т. Березовец, В.П. Петров // МИА. — Москва, 1960. — № 82. — С. 84-99.
2. Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья / А.Н. Некрасова // Готы и Рим. — Киев: ИД “Стилос”, 2006. — С. 87-200.
3. Ренський М.Д. Звіт про діяльність Лохвицького музею ім. Сковороди по відділу археології за 1927 рік / М.Д. Ренський // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — № 202/10-11. — 3 арк.

Додаток 1.

Михайло Дмитрович Ренський — краєзнавець, археолог, науковий співробітник Лохвицького краєзнавчого музею ім. Г.С.Сковороди, засновник Лохвицької науково-дослідної станції тютюну й махорки, відомий спеціаліст з виведення нових сортів цих рослин (особисто сам вивів кілька нових сортів).

Народився Михайло Дмитрович 1882 р. в російському місті Чухломи Костромської губернії. У 1908 р. закінчив агрономічний відділ Київського політехнічного інституту. З 1909 по 1917 рр. М.Д. Ренський працював у Лохвицькому Товаристві сільських господарів на посаді вченого секретаря, був одним із організаторів створення дослідних тютюнових дільниць у Тамбовській губернії, у Кірсановській та Воронежській волостях, а також в Чернігівській, зокрема, в Ніжинському повіті, та в Бессарабській губерніях. Склали унікальний огляд російських видань з тютюництва (1912-1913). Після 1917 р. — у Харківському історичному архіві вивчав історію економіки й господарства. Саме в цей час науковець зацікавився археологією та історією. Він відвідував лекції в Археологічному інституті, а згодом знайомився з матеріалами у книгозбірні Наукового Товариства ім. Шевченка в Києві (1918-1919), став автором значної рукописної праці під назвою "Гадяцький замок, його доходи і господарство у першій половині 18 ст.", яку позитивно оцінив професор Дмитро Багалій. У 1919-1924 рр. керував розкопками у Лохвицькому повіті (зокрема, поблизу сучасного с. Гаївщина, а тоді — Скоробагатьки Лохвицькі). У 1921 р. на семінарі професора О.С. Федоровського виступив з доповіддю "Городища та могильники колишнього Лохвицького повіту".

Незважаючи на захоплення археологією та історією, М.Д. Ренський продовжував займатись тютюництвом. У 1925-1938 рр. працює співробітником, пізніше директором Лохвицької тютюнової дослідної станції. У 1938 р. був призначений заступником директора об'єднання "Укрмапорфілія" по науковій роботі. У 1938-1939 рр. працював там старшим науковим співробітником. У 1939 р. Михайло Дмитрович став керівником групи селекції тютюнової дослідної станції в Лохвиці, де і працював до 1959 р.

Помер М.Д. Ренський 20 вересня 1960 р.
Короткий виклад біографії М.Д. Ренського поданий за статтею Олександра Панченка, яка викладена на його персональному сайті: <http://gromada-lv.at.ua/index/0-13>.

Додаток 2.

Витяг зі звіту М.Д.Ренського за 1927 рік [2, арк. 1-2].

3) 17/IX. За одержаними відомостями про випадкову знахідку селянином Харченкових хуторів (між сс. Бербениці та Богодарівка) під час копання льоху було відвідано це місце. Виявилося, що знайдено типове поховання доби похоронних урн. Череп лежав на глибині 107 см від поверхні землі (на "кروتвинному" лесі); ніякого насипу не було. Кістяк, здається, був орієнтован. на NW або N. Поруч поблизу черепа були знайдені миска та горщик обидва гарного випалу глясовані та орнаментовані. В напрямку на SO на віддалені 15-20 см від черепа був виритий другий грубий горщик досить поганого виробу і випалу. Миска по формі не тільки нагадує но цілком не копірує мал. 555, уміщений в "Древн. Поднепровья" вип. IV, табл. XX, оригінал якої переходить в Київському музею, но по коліру не чорно-лискуча, а матово-сіра, розмір її — діаметр 18,2 см, височина 7 см, денце — діаметр — 7,5 см, grubізна стінок — 0,47-0,58. Горщик нагадує мал. 558, але нижче — 10,8 см, без вуха та ширше, у вінцях — 9,3 см, денце діаметр — 5,2 см, мах. ширини 11,5 см, grubізна стінок — 0,39-0,43, на 2-х рельєфних полосах (обручах) штапований невеличкими косими смужками орнамент. На одному великому фрагменту другої миски маються (мабуть біля денця) косі випуклі смуги (округлі грані) та орнамент з рис., які утворюють грати. Наприкінці — другий цілий горщик майже такий самий як мал. 553, височиною 11,8 см, мах. шириною — 12 см. Зовнішній діаметр у вінцях — 8,36 см, теж у середині — 6,3 см, денце діаметр — 6,8 см. Ці три посудини були знайдені при відвідуванні майже цілими, та збереглися у стінках льоху відповідні ямки (ніші) від останніх, ще 3-х або 4-х — було ще три миски і в одній із них був маленький тонкостінний горщик, у якому були кісточки ("маслачки").

Під звітом стоять підписи: "М.Ренський та Крестинський" (завідуючий Лохвицького музею), а також дата "30.XII.1927 р."

Підписи до рисунків М.Д. Ренського подаємо без змін.

Мал. 1. Грубий горщик досить погано виробу та випалу без орнаменту (лінії на малюнку повинні визначати стик двох площин — нерівностей стінок)

Височина — 11,8 см.

Мах. ширини — 12 см.

Зовнішній діаметр у вінцях — 8,36 см.

теж у середині — 6,3 см.

діаметр денця — 6,8 см.
Мал. 2. Глянсовий та орнаментований горщик (кубок — *прим. авторів*)
гарного випалу (малюнок майже схожий)
Височина — 10,8 см.
Мах. ширина — 11,5.
Діаметр у вінцях — 9,3 см.
" денця — 5,2 см
Грубізна стінок — 0,39-0,43 см.
Мал. 3. а) миска матово-сіра (аналог. Ханенко IV, XX, 555),
на малюнку трохи вища.
Діаметр — 18,2 см.
Височина — 7 см.
Грубізна стінок 0,47-0,58 см.
б) Фрагмент другої миски нат. вел. (мабуть, біля денця).

Ключові слова: Лохвицький район, М.Д. Ренський, посуд,
поховання, Харченкові Хутори, черняхівська культура.
Key Words: Burial, Kharchenko's farms, Lokhvitsa area, M.D.Rensky,
pottery, Tchernyakhivska culture

Гейко А.В., Рейда Р.М., Милашевский А.С.
**Черняховское погребение с Лохвиччины (по материалам
исследований М.Д. Ренского 1927 г.)**

Резюме

Публикуются материалы обнаруженного случайно в 1927 г. у Харчен-
ковых хуторов (между сс. Бертелица и Богодаровка). в Посулье черняховско-
го погребения, сохранившегося благодаря исследованиям М.Д. Ренского. Пуб-
ликация дополнена архивными данными о М.Д. Ренском и текстом его поле-
вого отчета.

Heiko A.V., Reyda R.M., Milaszewsky A.S.
**Tchernyakhivka Burial from Lokhvitsa Area
(after M.D.Rensky's study 1927)**

Summary

The published materials deals with Tchernyakhivska burial, which been
discovered accidentally in 1927 by M.D.Rensky near to 'Kharchenko's farms'
(between villages Bertelytsa and Bogodarivka). The publication is supplemented
with data about M.D.Rensky and the text of his field report.

УДК 903.25 (477.53) "07/08"

© Комар О.В., Хардаєв В.М.
(м.Київ)

Колекція Зачепилівського ("Новосанжарського") комплексу 1928 р.: втрачене і збережене

Стаття присвячена реконструкції складу та атрибуції ряду предметів Зачепилівського поховання (1928 р.) перещепинської культури у Нижньому Поворсклі, збережених і описаних О.К.Тахтаєм.

У 1928 р. поблизу с. Зачепилівка Новосанжарського р-ну Полтавської обл. був випадково виявлений комплекс перещепинської культури кінця VII — початку VIII ст., атрибутований як "скарб" або "поховання воїна з конем". Як ще вважалося донедавна, колекція комплексу повністю загинула під час Другої Світової війни, а головним джерелом про неї виступають матеріали Наукового архіву Інституту археології НАН України, введені до наукового обігу короткою публікацією А.Т. Сміленко [13].

Історія знахідки майже хрестоматійна і надзвичайно нагадує обставини виявлення іншого знаменитого ранньосередньовічного кочівницького комплексу з Полтавщини — Перещепинського. Двоє дітей-пастушків, прямуючи піщаною балкою на південний захід від села Зачепилівки 12 жовтня 1928 р., помітили у піску скляний "кушин з вушком" і залізні пряжки, а копнувши глибше, виявили срібні "мисочки" (6 напівсферичних бляшок), які поділили між собою. Наступного дня на тому ж місці хлопці знайшли

ще бляшки і цілу скляну чашу, яка розлетілась лише вдома, після спроби помити її окропом для використання в якості солонки. 12 жовтня батько одного з пастушків — К.Ф. Юрко — з'явився з лопатою на місце знахідки і викопав основну частину предметів комплексу. Дізнавшись про "скарб", за словами А.К. Тахтая, "на Зачепилянські піски посунули люди з лопатами усіх усюд", внаслідок чого самовільні розкопки тривали кілька днів.

Попередній список речей, виявлених К.Ф. Юрком, був складений членом сільської ради Д.П. Чорнухою, однак, коли через 4 дні після розкопок до К.Ф. Юрка направили міліціонера з наказом райвиконкому здати скарб, той заявив, що вже встиг виміняти речі на чоботи, а кому, забув. Лише пізніше, під тиском погроз, К.Ф. Юрко погодився віддати речі, що, як виявилось, вже були закопані у різних місцях під повіткою, а одна зі схованок розташовувалася аж за версту від хати — у шелюзі. Дана деталь надзвичайно важлива для оцінки комплектності речей комплексу, — К.Ф. Юрко видавав свої схованки тільки під тиском списку Д.П. Чорнухи, звичайно ж, складеного лише за попереднім враженням по пам'яті. Між тим, відсутність серед предметів, що зрештою надійшли до Полтавського музею, більшості поясних деталей та листових обкладок меча цілком може пояснюватися їх "неяскравістю" з точки зору Д.П. Чорнухи, який не відзначив у списку зім'яті уривки золотої фольги, що, в свою чергу, дозволило К.Ф. Юрку все ж приховати від міліції одну зі схованок.

Лише 19 жовтня інформація про знахідку надійшла до Полтавського державного музею, до якого було передано: "візантійську монету, кілька шматочків золотих тонколистових бляшок, уламки скляної гранчастої чаші, залізні стрілки тощо". До с. Зачепилівки, з метою зібрати рештки комплексу та дослідити місце знахідки, відрядили співробітників музею — археолога О.К. Тахтая та заступника директора, етнографа Я.О. Риженка. Пересіюванням вже ба-



Рис.1. Зачепилівський комплекс.
1-6 – золоті підвіски і сережки з колекції МІКУ.

гатовано "перебуртованого" селянами піску О.К. Тахтаю вдалося виявити на місці лише фрагмент тонкої золотої бляшки, кілька уламків шаблі, частини залізних вудил, стрімен, пряжок, фрагмент посудини з тонкого зеленого скла, кістки коня. Тим часом, Я.О. Риженко, обійшовши хати, за невелику платню дістав від мешканців с. Зачепилівки кілька золотих монет, кам'яну намистину, срібні бляшки та деякі інші предмети, чому, очевидно, посприяло нагородження К.Ф. Юрка виплатою з фондів музею розміром у 50 крб. Наступного 1929 р. музею вдалося придбати ще кілька предметів (7 намистин і фрагменти бляшок) від П.Г. Курила.

Детальний звіт про обставини знахідки комплексу та його склад 1929 р. був написаний О.К. Тахтаєм [15]. Рукопис надійшов у Київ до Всеукраїнського археологічного комітету, проте так ніколи і не був опублікований через політичні обставини. Вже у липні 1929 р. О.К. Тахтая вперше арештували за сумнозвісною справою "Спілки визволення України"; наступний арешт вченого стався у березні 1934 р., а в 1949 р., знову, за сфабрикованим звинуваченням, О.К. Тахтай був засуджений за "співробітництво з фашистами" та "антирадянську агітацію" як космополіт [2, с. 21-52]. З кожним арештом у дослідника вилучалися рукописи наукових робіт і щоденники, внаслідок чого значна частина архівної спадщини О.К. Тахтая виявилася безповоротно втраченою.

Складна доля чекала і на сам Зачепилівський комплекс. У 1941 р., в зв'язку з наближенням фронту, колекції Полтавського музею були підготовлені до евакуації (Уфа, Тюмень). Після завершення війни частину експонатів віднайти не вдалося, а коштовні предмети повернулися у 1947-1949 рр. в депаспортизованому вигляді, після чого були записані до книги надходжень музею під новими номерами. А в 1964 р., в процесі формування Музею історичних коштовностей України, частина золотих предметів з колекції Полтавського музею була передана до Київського історичного музею.

У 1963 р. обірвалося життя О.К. Тахтая, якому, попри політичну "відлигу", в останні роки життя так і не вдалося підготувати до друку публікації своїх рукописів, присвячених яскравим ранньосередньовічним Зачепилівському, Келегейському та Чистяківському комплексам, створеним ще під час праці у Полтавському, Херсонському та Донецькому музеях відповідно. Натомість, у процесі підготовки до публікації нового комплексу перещепинської культури — Глодоського — на рукопис О.К. Тахтая звернула увагу А.Т. Сміленко [12, с. 46], яка в 1968 р. опублікувала короткі витримки з рукопису з фотознімками 6 монет, 11 предметів та графічними малюнками ще 3 предметів [13]. Оскільки О.К. Тахтай назвав у своєму рукописі комплекс "Ново-Санжарівським", під такою ж назвою він був уведений до наукового обігу А.Т. Сміленко ("Ново-Сенжарський"), і саме так найчастіше іменується у фаховій літературі, хоча часом паралельно фігурує прив'язка до реального місця знахідки — с. Зачепилівка.

Зі щонайменше 95 предметів, які надійшли у 1928-1929 рр. до Полтавського музею, А.Т. Сміленко опублікувала зображення лише 20, посилаючись на те, що сам комплекс втрачений під час війни. Однак у 1983 р. співробітником Полтавського музею О.Б. Супруненьком було запропоновано атрибутувати золоті візантійські монети зі складу зібрання музею О.І. Семенову, який упізнав серед монет усі 7 солідів із Зачепилівського комплексу. Дослідник опублікував два соліди Константа II, в т.ч. й монету, що не увійшла до публікації А.Т. Сміленко [10, с. 96-97, рис. 1: 3-4], хоча вже публікувалася раніше Х.Л. Адельсоном, який припускав походження монет зі складу Перещепинського чи Зачепилівського комплексів [16, №№ 166-167]. Атрибуція О.І. Семенова свідчила, що не всі предмети Зачепилівського комплексу були втрачені під час евакуації, однак безпосередньо у фондах Полтавського музею інших речей комплексу на той час ще не було виявлено [2, с. 59].

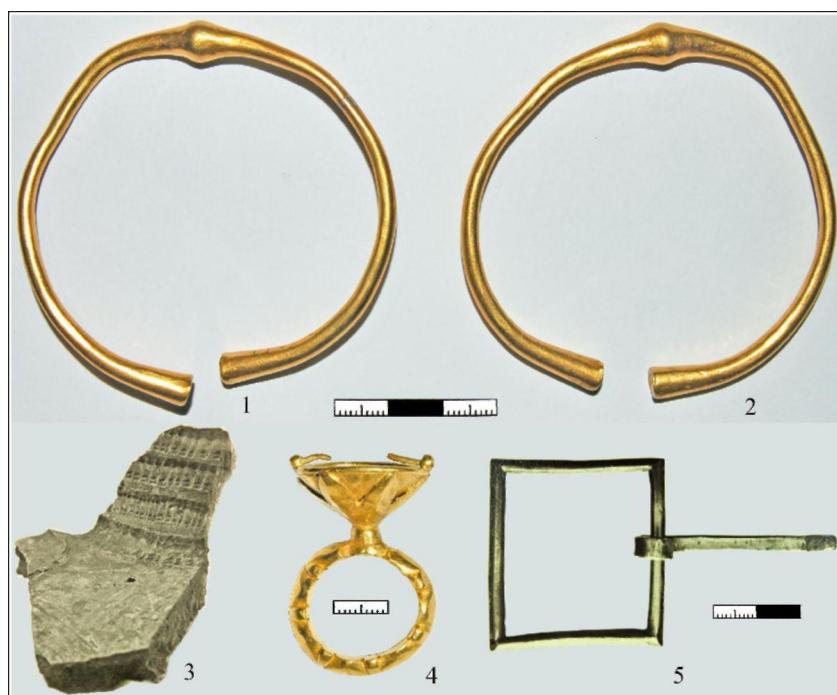


Рис.2. Зачепилівський комплекс.

1, 2, 4 – золоті браслети і перстень з колекції МПКУ; 3, 5 – фрагмент гончарного глека і срібна пряжка, фото з архіву ІА НАН України

Наприкінці 1990-х рр. у ряді кольорових видань Музею історичних коштовностей України з'явилися фото золотих підтрикутних підвісок, з'єднаних ланцюжком із двома золотими сережками (№ АЗС-1807/1-2), датованих В.М. Хардаєвим VII-VIII ст. [4, с. 154, кат. 73]. О.М. Приходнюк використав цю пару підвісок лише як аналогії в аналізі Зачепилівського комплексу [9, с. 32], а О.В. Комар припустив їх тотожність безпосередньо предметам із Зачепилівки. Після консультації з О.Б. Супруненьком, який підтвердив факт передачі Полтавським краєзнавчим музеєм ряду експонатів до Києва у 1964 р., серед яких могли бути і предмети зі складу комплексу, тотожність підвісок "АЗС-1807/1-2" (рис.1: 1-6) зачепилівським стала очевидною, що і було відзначено в роботі 2006 р. [6, с. 62].

Це припущення підтвердили інвентарні книги МІКУ та Полтавського краєзнавчого музею*, які дійсно фіксували передачу за актом від 31.12.1964 р. пари підвісок інв. № 7646, котрі отримали в МІКУ номер АЗС-1807/1-2. Справа залишалася за малим — з'ясувати, які ще предмети з комплексу були передані разом із сережками та підвісками. Таких у фондах МІКУ, на жаль, виявилось лише три: золоті браслети АЗС-1810 та АЗС-1811 (попередні полтавські номери 1947 р. № 7658, 7659) (рис.2: 1-2), а також перстень АЗС-1805 (номер 1947 р. — 7649) (рис.2: 4). Спроби авторів віднайти сліди ще двох золотих предметів із Зачепилівки — персня та наконечника ременя — удачею не увінчалися.

Судячи зі вхідної книги Полтавського музею, у 1947 р. повернуті з евакуації експонати не були співставлені з довоєнними картками та записами музею, а просто отримали нові вхідні номери з новою атрибуцією та суто поверхневим датуванням. Так, дві пари сережок та пара підвісок із Зачепилівки, які у 1929 р. були записані під номерами 3803,

* Автори висловлюють глибоку вдячність за допомогу в ознайомленні з матеріалами Полтавського музею О.Б.Супруненьку та О.М.Ткаченку.

3804 та 3808, 3809, отримали у 1947 р. один номер 7646. Справа в тому, що за описом К.Ф. Юрка, трикутні підвіски і сережки більшого діаметру, які дісталися музею нарізно, в комплексі *in situ* були з'єднаними (як на рис.4). Саме тому О.К. Тахтай вніс кожну трикутну підвіску в парі з сережкою під одним інвентарним номером. До 1947 р. ця "реконструкція" була грубо доповнена ще однією парою сережок (рис.1: 1-2), причому, зі втратою аметистових намистин та однієї з малих привісок із гніздом для каменю (пор.: рис.4: 19, 20, 24). Так і з'явилися два "ланцюжки", які й зберігаються наразі у МІКУ (рис.1: 1-6). У книзі 1947 р. підвіски були атрибутовані як "Схід, III-IV ст.", браслети — "VI ст.", а перстень — "Схід, XVI ст.". З такою ж атрибуцією в 1964 р. предмети були передані в МІКУ і зайняли місце як безпаспортні знахідки в різних фондах зберігання.

Золоті візантійські монети в інвентарній книзі Полтавського краєзнавчого музею також значаться під 1947 р. надходження (а не 1949 р., як мало б бути за актом [10, с. 97]), під номерами 7634-7644. Х.Л. Адельсон, опублікувавши чотири монети легкої ваги Іраклія (№ 7638, 7640) та Константа II (№ 7637, 7641), висловив припущення, чи не могли вони походити з Пешепинського або Зачепилівського комплексів [16, р. 185-186, №№ 162-163, 166-167]. О.І. Семенов справді відніс монети Іраклія № 7638, 7640 до Перещепинського комплексу, а монети Фоки, Іраклія та Константа II №№ 7634, 7636, 7637, 7639, 7641, 7642, 7643 — до Зачепилівського, залишивши відкритим лише питання про належність соліда Маврикія Тиберія № 7635 [10, с. 95-97]. Д. Смедлі, не знайомий із роботою О.І. Семенова, паралельно висловив сумнів щодо гіпотези Х.Л. Адельсона, припустивши, що 4 легкі соліди Іраклія та Константа II з Полтавського музею могли походити з іншого пункту, наприклад, Макухівки, Нехворощі або Полтави [19, р. 117].

Солід Іраклія з Макухівки справді належав до одного з найчисленніших випусків легких солідів Перещепинсько-



Рис.3. Візантійські соліди з колекції
Полтавського краєзнавчого музею.

1-7 — Зачепилівський комплекс; 9 — Перещепинський комплекс;
8, 10 — точно не атрибутовані знахідки.

го комплексу, проте сплутати його з перещепинськими неможливо, через відсутність отворів для пришивання, а також через факт зберігання у Полтавському музеї до війни не оригіналів макухівських речей, а лише їх копій шляхом відливки [11, с. 33-34; 14]. Інвентарні книги музею свідчать, що в його колекції перебувала лише одна монета з Перещепини, подарована В.М. Щербаківським, вірно розпізнана О.І. Семеновим та О.Б. Супруненьком як солід № 7638 (Н-7918) (вага 3,65 г) [10, с. 95] (рис.3: 9).

Щодо другої монети № 7640 (Н-7920), повністю ідентичної попередній за типом і маркуванням (вага 3,22 г), то припущення про її належність до Перещепинського комплексу наразі не може бути підтриманим. Монета (рис.3: 10) різко відрізняється від перещепинських за станом збереженості — обидва боки затерті, особливо аверс. Усі перещепинські монети доволі грубо пробиті, без обробки "засениць", у той час, як на монеті № 7640 вони акуратно зрізані терпугом. Один з двох отворів значно розширений, пристосований не для пришивання, а для пропускання шнурка для носіння. Саме такий спосіб використання монети впливає і з характеру стертості поверхні — солід носився реверсом назовні, у повернутому вниз хрестиком стані.

Перед нами — монета-підвіска повторного використання, знята з намиста типу перещепинського чи використана раніше як нашивка. Її найімовірніше походження має бути пов'язаним зі зруйнованим похованням перещепинської культури, що, як свідчить приклад п. 24 Йосипівки, де солід становив єдиний предмет у похованні [1, рис. 2: 4], не обов'язково мало бути багатим чи навіть інвентарним. У цьому зв'язку варто відзначити окрему знахідку візантійської монети VII ст. біля с. Нехвороша на р. Орелі [7, с. 36; 8, с. 195]. Ця монета потрапила до каталогу виставки XII Археологічного з'їзду, а тому залишалася в полі зору археологів і мала всі шанси потрапити до музею. Менш імовір-

ний зв'язок соліда з Полтавського музею зі "скарбом" з 20 монет з-під м. Полтави, про який лише повідомляв І.О. Зарецький [7, с. 36; 8, с. 195].

Легкий солід Маврикія Тиберія (582-602 рр.) № 7635 (Н-7915), вагою в 3,3 г, двічі пробитий по вісі монети, що характерно для комплексів перещепинської культури (рис.3: 8). Легенда аверс: "ONMAVRC TIBPPAVI"; реверс: "VICTORI AAVCCB CONOB"; на обох сторонах справа від центрального зображення — зірка (*). Чекан провінційний, відрізняється схематичністю зображення. На наш погляд, саме ця монета може згадуватися В.Г. Ляскоронським як "золота монета імператора Феодосія Великого", знайдена "неподалік від м. Полтави або ж у самому місті" [8, с. 195]. Враховуючи, що ліва частина напису аверса, яка містить ім'я імператора, в даному випадку практично не піддається прочитанню без аналогій, атрибуція монети Феодосію Великому могла відбутися за загальним типом зображення імператора та Ніки за звороті, які насправді повторюються в чекані ряду імператорів.

Власне зачепилівські монети з колекції Полтавського музею легко виділяються завдяки відсутності дірочок для пришивання чи підвішування (рис.3: 1-7). Всі визначені О.І. Семеновим монети справді повністю відповідають фото з архівного рукопису О.К. Тахтая, опублікованого А.Т. Сміленко. Датування монет Д. Смедлі, виконане за публікацією, наступне: № 7634 (рис.3: 1) — Фока, 602-610 рр.; № 7639 (рис.3: 2) — Іраклій, Іраклій Костянтин та Іраклій II, 635/637 рр.; № 7643 (рис.3: 3) — 638/639 рр.; № 7642 (рис.3: 7) — 639-641 рр.; № 7636 (рис.3: 5) — Іраклій Костянтин, 641 р.; № 7637, 7641 (рис.3: 4, 6) — Констант II, 642-646 рр. [19, р. 130]. Зауваження дослідників-нумізматів викликає лише атрибуція монети № 7636 (Н-7916) Іраклію Костянтину (Іраклій II), оскільки гіпотеза В. Хана про значення маркування літерою "є" номера індікту не є загальновизнаною [3, с. 26]; якщо ж розглядати маркуван-

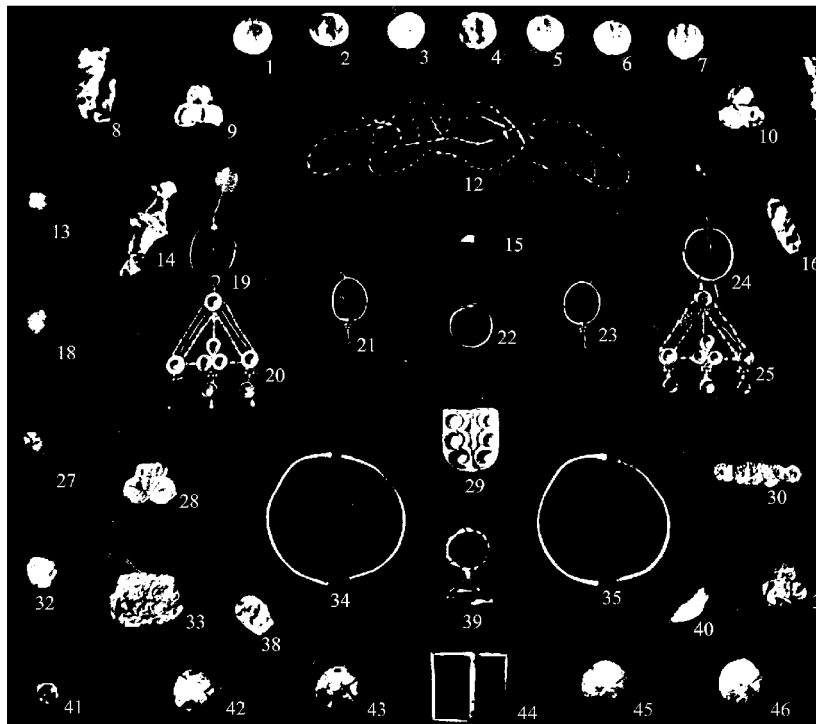


Рис.4. Зачепилівський комплекс.
Фото 1929 р. з архіву ІМК РАН.

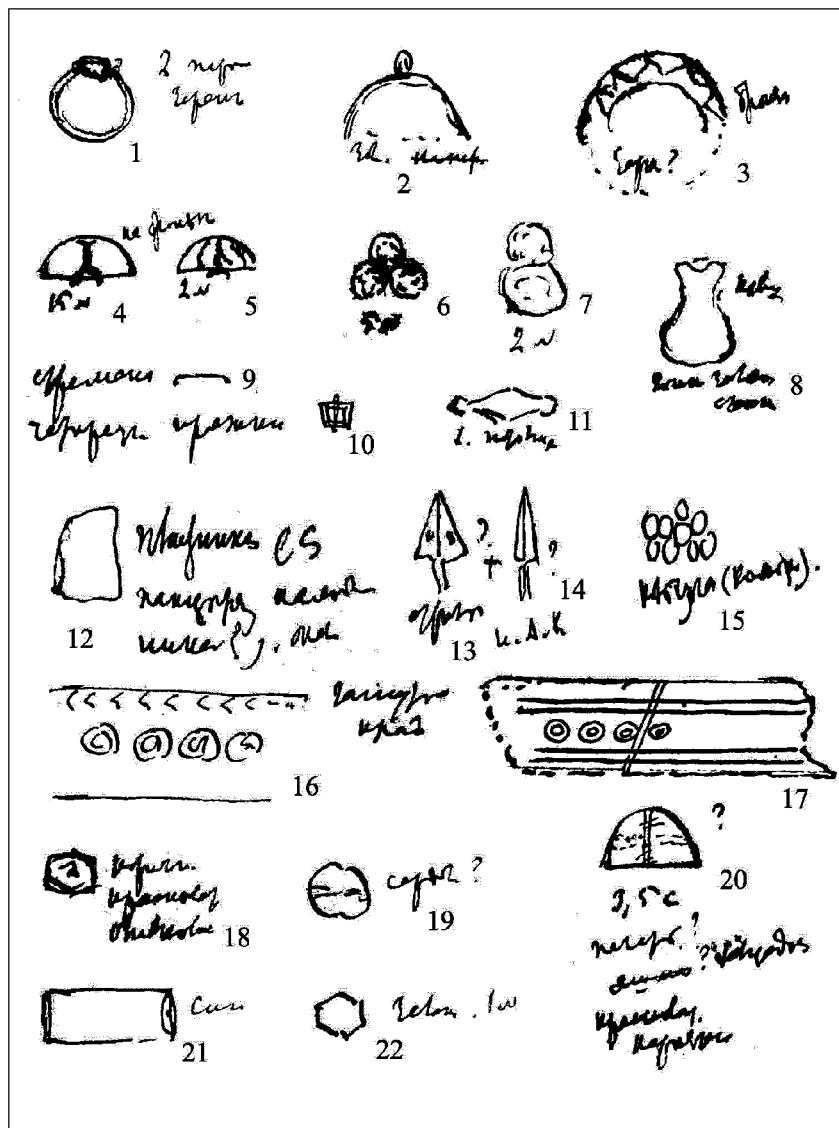


Рис.5. Зачепилівський комплекс. Втрачені предмети.

1-16, 18-22 — ескізи О.А. Спіцина; 17 — ескіз О.К. Тахтая.

ня лише як номер партії чеканки, то монету слід відносити, як і решту подібних, до часу співправління Іраклія з синами 639-641 рр.

Таким чином, констатуємо, що від колекції Зачепилівського комплексу документовано збереглися 16 золотих предметів: 7 монет, 4 сережки, 2 підвіски, 2 браслети, 1 перстень. Немає інформації про місцезнаходження срібних предметів та різних фрагментів бляшок, що може пояснюватися принципом сортування знахідок по коробках. Однак втрата, принаймні, двох золотих предметів — наконечника поясу і персня, у версії про окреме зберігання масивних золотих предметів, виглядає малозрозумілою: ми не виключаємо, що дані предмети також збереглися, однак потрапили під час сортування не до археологічного відділу, а до предметів декоративно-прикладного мистецтва.

Потенціал архівних документів для вивчення втраченої частини Зачепилівського комплексу використаний на разі також незадовільно. Стан рукопису О.К. Тахтая складає враження лише чорнової версії, яка готувалася до чистового передрукування. Також варто звернути увагу на посилення в тексті на цілий ряд ілюстрацій, відсутніх на сьогодні в архіві, яких не бачила і А.Т. Сміленко. Така картина дозволяє висловити припущення, що О.К. Тахтай таки підготував повну "чистову" публікацію комплексу вже у 1929 р., яка була передана до редакції "Антропології", однак так і не пішла в друк через арешт дослідника (можливо, копію рукопису варто шукати в архіві Херсонського історико-культурного заповідника або Донецького краєзнавчого музею, — *прим. редактора*).

А.Т. Сміленко, готуючи публікацію за матеріалами архіву ІА НАНУ, швидше за все, отримала оригінальні версії ілюстрацій, чим пояснюється відсутність в архіві зображень двох опублікованих предметів. Водночас, дослідниця не використала фото зворотного боку підтрикутної підвіски, срібної пряжки (рис.2: 5) та, що особливо важливо, —

фрагмента гончарного глека "канцирського" типу (рис.2: 3). О.К. Тахтай дійсно не згадує в тексті про фрагмент кераміки, проте дане фото такого ж формату, як і решта фотографій, надруковане на папері однакової фактури, і зашифроване одночасно з рештою ілюстрацій рукопису. Присутність же посуду "канцирського" типу ще в двох комплексах перещепинської культури — Келегеях та Вознесенці, робить цілком вірогідною і наявність фрагмента глека у складі Зачепилівського комплексу.

Ще більш інформативніші, в плані зображень знахідок, матеріали архіву ІМК РАН (Санкт-Петербург), де в складі архіву О.А. Спіцина (Ф.5, № 330, л. 277-280) зберігаються два фотознімки предметів комплексу із дарчими написами рукою О.К. Тахтая: "Высокочтимому А.А. Спіцину". Обидва фотознімки датовані "4/II-29". Фото скляної чаші, опубліковане А.Т. Сміленко [13, рис. 1: 12], підписане збоку олівцем: "Снимок сделан до получения недостающих осколков. Теперь чаша почти цела. Т.". На невеликому загальному фото знахідок (10 x 15 см) (рис.4) фігурують 47 предметів (а точніше, 51, враховуючи, що рис.4, 12 — це 5 фрагментів витого дроту), з яких опубліковані А.Т. Сміленко лише 18.

Серед схематичних малюнків О.А. Спіцина предметів з комплексу (на "корочках") знаходимо зображення ще 15 предметів, що не збереглися: дзвоника (рис.5: 2), фрагмента бронзового дзеркала (рис.5: 3), скляного глека (рис.5: 8), підніжки стремена і залізних пряжок (рис.5: 9, 10), накопичувачів стріл (рис.5: 13, 14), залізної пластини (від панцира-?) (рис.5: 12), фрагмента кольчуги (рис.5: 15) та 5 (7) намистин (із позначенням кольору) (рис.5: 18-22). Ще одна залізна платівка з чеканим орнаментом збереглася як в ескізі О.А. Спіцина (рис.5: 16), так і О.К. Тахтая (в інвентарній книзі — рис.5: 17).

Матеріали з архіву О.А. Спіцина важко переоцінити — в сумі з рукописом О.К. Тахтая вони дають чітке уявлення

про 70 предметів (замість 20, опублікованих А.Т. Сміленко), що суттєво збагачує наші знання про Зачепилівський комплекс. По-друге, зображення дозволяють не тільки визначити типи втрачених речей, а й атрибутувати ряд предметів комплексу, не розпізнаних раніше дослідниками.

Так, наприклад, "Золотий кручений дріт у чотирьох (5) шматках", переданий А.Т. Сміленко як "семь кусков узкой витой ленты, возможно, нагрудного украшения" [13, с. 162], за аналогією з похованням в Уч-Тепе [5, рис. 30], впевнено розпізнається як 4 дротові браслети і шийна гривна. Їх О.А. Спіцин визначив: "5 кусков непрочной проволоки". 4 або 5 фрагментів нарахував первісно і О.К. Тахтай. Пізніше у рукописі вже було вказано 7 фр., а у самій інвентарній книзі кількість фрагментів, під час звірки, була збільшена до 16, 17-ти, а потім додано ще 11 фр., що підтверджує враження О.А. Спіцина про ламкість дроту. Фото 1929 р. (рис.4: 12) вказується, що "дріт" був виявлений все ж у 5 фрагментах, чотири з яких були скручені в браслети, а більший — гривна, — вірогідніше за все, був деформований за самовільних розкопок. Інший приклад — золоті "2 субромбічні" (у А.Т. Сміленко — "ромбовидные с закругленными концами") бляшки, розмірами 5 x 2 см, які, судячи за фото та ескізом (рис.4: 14; 5: 11), були обкладками характерного перехрестя з округлими потовщеннями на кінцях, відзначеного й у Перещепині, Вознесенці та Глодосах [6, рис. 10: 1; 20: 2-4], а також — в ряді синхронних середньоаварських комплексів [17, taf. 75: 1; 18, abb. 8: 8].

Ще одним висновком, який можна зробити за порівняння публікації А.Т. Сміленко [13] з архівним рукописом, а також фото- і графічними матеріалами: специфічна, багата образами українська мова О.К. Тахтая, виявилася місцями складною для розуміння сучасному досліднику, а тому далеко не завжди правильно сприймалася й А.Т. Сміленко, в результаті чого ряд описів предметів у перекладі на російську мову виявився неточним. Зовсім опущені в

публікації обставини виявлення комплексу, які дають важливу інформацію про первісне взаєморозташування речей і практично повністю виключають версію про інгумаційне поховання, поширену в сучасній історіографії.

Сказане не применшує значення публікації А.Т. Сміленко, що протягом півстоліття виступала головним джерелом інформації дослідників про Зачепилівський комплекс, однак ставить на порядок денний підготовку нового критичного видання комплексу на підставі всього кола доступних джерел. Важливість останнього підкреслює й значення самої Зачепилівської знахідки як четвертого за багатством у ряді комплексів перещепинської культури, а також як зв'язуючої ланки між двома хронологічними горизонтами культури, репрезентованими найяскравішими комплексами з Перещепини та Вознесенки.

Джерела та література

1. Беляев О.С. Поховання кочівників на р. Орель / О.С. Беляев, Л.О. Молодчикова // Археологія. — Київ: Наукова думка, 1978. — Вип. 28. — С. 84-92.
2. Граб В.І., Супруненко О.Б. Археолог Олександр Тахтай / В.І. Граб, О.Б. Супруненко. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — 78 с.
3. Залеская В.Н. Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад / В.Н. Залеская, З.А. Львова, Б.И. Маршак, И.В. Соколова, Н.А. Фонякова. — Санкт-Петербург: Славия, 1997. — 335 с.
4. Золота скарбниця України. — Киев: Акцент, 1999. — 207 с.
5. Иессен А.А. Раскопки большого кургана в урочище Уч-Тепе / А.А. Иессен // МИА. — Москва: Наука, 1965. — № 125. — С. 153-192.
6. Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. / А.В. Комар // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2006. — Т.5. — С. 7-244

7. Кропоткин В.В. Клады византийских монет на территории СССР / В.В. Кропоткин // САИ. — Москва: Наука, 1962. — 63 с.
8. Ляскоронский В.Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия / В.Г. Ляскоронский. — Изд. 2-е. — Киев, 1903. — 425 с.
9. Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.) / О.М. Приходнюк. — Київ-Чернівці: Прут, 2001. — 284 с.
10. Семёнов А.И. К реконструкции состава комплексов перещепинского круга / А.И. Семёнов // АС ГЭ. — Ленинград: Аврора, 1986. — № 27. — С. 92-97.
11. Семёнов А.И. К реконструкции состава макуховской находки / А.И. Семёнов // Сборник Гос. Эрмитажа. — Ленинград: Изд. ГЭ, 1986. — Вып.51. — С. 32-35.
12. Сміленко А.Т. Глодоські скарби / А.Т. Сміленко. — Київ: Наукова думка, 1965. — 85 с.
13. Смиленко А.Т. Находка 1928 г. у г. Новые Сенжары (по материалам обследования А.К.Тахтая) / А.Т. Смиленко // Славяне и Русь. — Москва: Наука, 1968. — С. 158-166.
14. Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць / О.Б. Супруненко. — Полтава: Археологія, 1998. — 160 с.
15. Тахтай А. Ново-Санджарівський клад 1928 р. (попередне подання) / А. Тахтай. — Полтава, 1929 // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — № 109/17а. — 17 арк.
16. Adelson H.L. Light weight solidi and Byzantine trade during the sixth and seventh centuries / H.L. Adelson // Numismatic notes and monographs. — New York, 1957. — № 138. — 187 p.
17. Garam E. Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengrabern im Ungarischen Nationalmuseum / E. Garam. — Budapest, 1993. — 229 s.
18. Garam E. Katalog der awarenzeitlichen Gräber in Duna-pentele / E. Garam // Archaeologiai Ertesítő. — 1994-1995. — Vol. 121-122. — S. 131-154.
19. Smeadly J. Seventh-century Byzantine coins in Southern

Russia and the problem of light weight solidi / J. Smeadly // Studies in early Byzantine gold coinage. — New York, 1988. — S. 111-130.

Ключові слова: Зачепилівка, Нові Санжари, перещепинська культура, Сміленко А.Т., соліди, Тахтаї О.К.

Key Words: Solidi, Smilenko A.T., Tachtai A.K., Zachepylivka

Комар А.В., Хардаев В.М.

Коллекция Зачепиловского (“Новосанжарского”) комплекса 1928 г.: утраченное и сохраненное.

Резюме

В статье рассматривается история коллекции раннесредневекового кочевнического комплекса, обнаруженного в 1928 г. у с. Зачепиловка на Полтавщине. Введенный в научный оборот в 1968 г. как “Новосенжарский”, комплекс считался утерянным во время Второй Мировой войны. Но в 1983 г. 7 солидов из собрания Полтавского краеведческого музея были атрибутированы А.И. Семеновым как принадлежащие Зачепиловскому комплексу. В настоящее время ещё 9 золотых предметов из комплекса идентифицированы в коллекции Музея исторических драгоценностей Украины (г. Киев). Существенным образом представление о составе находки расширяет и изучение архивных материалов, в частности, архива А.А. Спицина, благодаря чему к 20 опубликованным А.Т. Смиленко предметам добавляются изображения ещё 50 предметов Зачепиловского комплекса.

Komar A.V., Khardaev V.M.

Collection of the Zachepylivka ('Novosanzharsky') Complex 1928: Lost and Preserved

Summary

The paper describes history of collection from the Early Medieval nomad-complex found in 1928 near Zachepylivka village (Poltava region). Published in 1968 as “Novosanzharsky” the complex supposed to be lost during the Second World War. Yet in 1983 A.I. Semenov had attributed 7 Byzantine solidi from the Poltava museum collection as coins from Zachepylivka complex. Now 9 more gold artifacts from collection of the Museum of Historical Treasures of Ukraine (Kyiv) can be attributed to the Zachepylivka complex. Study of archive materials gives more information about lost artifacts, in particular from the A.A. Spitsyn's archive that add pictures of fifty more artifacts from Zachepylivka complex to 20 ones previously published by A.T. Smilenko.

До історії вивчення фортифікації літописних сіверян

У статті подається огляд точок зору стосовно фортифікаційного будівництва літописних сіверян. Виокремлюється дві гіпотези, згідно першої з яких, населення роменської культури використовувало для своїх укріплень винятково стовпові та каркасно-стовпові конструкції, а відповідно до другої — ще й зрубні.

Вивчення фортифікаційного будівництва сіверян, не дивлячись на досить поважний вік дослідження роменської культури, все ще є питанням, не до кінця розкритим. Розвиток уявлень про цей аспект будівельної справи відбувався значно повільніше, ніж, приміром, про житлове будівництво, хоча ще М.О. Макаренком здійснена спроба з вивчення оборонних споруд на городищі Монастирище у 1901, 1906 та 1924 рр. [4, рис.28]. Наслідком є відсутність спеціального дослідження, присвяченого зазначеній проблемі, хоча до цього питання, в тій чи іншій мірі, зверталися у своїх роботах О.В. Сухобоків, О.В. Горигор'єв, В.В. Єнуков та Ю.Ю. Моргунов. Власне розробки цих дослідників і сформували дві гіпотези стосовно фортифікаційного будівництва сіверян. Розбіжності між їх уявленнями зводилися до техніки, яку використовували сіверяни.

Послідовним прихильником першої гіпотези можна вважати О.В. Сухобокова. Так, на його думку, сіверяни використовували для своїх укріплень стовпову конструкцію — одно- чи дворядний частокіл [7, с.109-110; 8, с.70, рис.39; 9 с.166] або ж каркасно-стовпові основа [6, с.62; 9, с.135, 140].

Особливістю таких стін була їх стовпова конструкція, коли горизонтальні дерев'яні колоди закріплювалися вертикальними стовпами, а простір між ними забутовувався землею (глиною). Описану конструкцію укріплень, О.В. Сухобоков вважав найбільш характерною для населення роменської культури, в той час використання зрубних конструкцій на укріпленнях Лівобережжя пов'язувалося вже з давньоруським етапом історії цих земель.

Проте, ідея зведення зрубних стін ще сіверянами була вказана О.В. Кузою після досліджень Великого Горнальського городища [3, с.168]. Цю тезу надалі розвинув у своїх дослідженнях О.В. Григор'єв. Він вважає, що сіверяни застосовували кілька технічних прийомів зведення оборонних стін, і таким чином, роменські дерево-земляні укріплення розподіляються ним на два основних типи — стовпові і зрубні. Виразні рештки конструкцій зрубного типу відзначено на таких пам'ятках, як Хитці, Горбове, Велике Горнальське городище та ін. [1, с.64-65]. Пізніше роменські укріплення, на думку дослідника, розвивалися від простих, розташованих з напільного боку конструкцій, до більш складних, що розміщувалися вже по периметру майданчика городища [1, с.71].

Своєрідне бачення роменської фортифікації, на прикладі городищ Посейм'я, запропонував В.В. Єнуков. На його думку, провідним фортифікаційним прийомом для зведення стін був частокіл, і як його різновид, — "косий острог" [2, с.76, 82-83]. Суть цього прийому полягала в тому, що вертикальні колоди частокілу, з влаштованими в них бійницями, були дещо нахиленими в бік майданчика городища. Спиралася ця конструкція на вал, а також підтримувалася спеціальним помостом [2, рис. 17]. В такий спосіб реконструювалися укріплення на Ратському, Великому Горнальському, Шуклинському та ін. городищах, що дозволяло припускати традиційність таких укріплень в роменський час винятково для території "семичів" [2, с.82]. Проте, використання укріплень типу "косий острог" сіверянами викликало заперечення з боку Ю.Ю. Моргунова [5, с.266-277]. Детально проаналізувавши стратиграфію оборонних споруд (валів), на яких припускалося зведення укріплень такого типу (Горналь, Рать, Капис-

тичі), дослідник дійшов висновку, що укріплення типу "косий острог" не могли споруджуватися сіверянами. Причин для цього було кілька. По-перше, влаштування таких укріплень передбачалося для відскоку (рикошету) гарматних ядер, чому і сприяв нахил стіни, а, отже, повною мірою використання захисних функцій такого укріплення за тогочасних методів ведення облог не виявлялося сповна. По-друге, конструктивне вирішення "косого острогу" передбачало насипання потужного валу для опори однорядної стіни з розколотих колод та використання цього ж валу для створення конструкції настилу бойового ходу. Та на досліджених городищах рештки валів, швидше, є свідченнями різночасових будівельних робіт, аніж одночасного зведення потужного валу [5, с. 274-276]. Отже, на сьогодні використання сіверянами укріплень типу "косий острог" не можна вважати доведеним, а, за цілим комплексом ознак, взагалі видається недоцільним застосування такого типу фортифікації в X ст.

Наведений огляд думок стосовно фортифікаційного будівництва сіверян дозволяє виокремити, принаймні, дві гіпотези з цього питання. Згідно першої, сіверяни використовували для своїх укріплень винятково каркасно-стовпові конструкції, а відповідно з другою, — ще й зрубні.

Джерела та література

1. Григорьев А.В. Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным / А.В. Григорьев. — Тула: Гриф и К°, 2000. — 263 с. — (Тр. Тульской археологической экспедиции. — Выпуск 2).
2. Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей / В.В. Енуков. — Курск: Учитель, 2005. — 352 с. — (Курский край: научно-популярная серия в 20 т. — Т. III).
3. Куза А.В. Фортификация / А.В. Куза // Древняя Русь: Город, замок, село [под. ред. акад. Б.А. Рыбакова]. — Москва: Наука, 1985. — С. 167-170. — (Серия "Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах").

4. Макаренко Н. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г. / Н. Макаренко // ИАК. — Санкт-Петербург, 1907. — Вып. 22. — С. 38-90.
5. Моргунов Ю.Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X - XIII вв. / Ю.Ю. Моргунов; [отв. ред. Н.В. Лопатин]. — Москва: Наука, 2009. — 303 с.
6. Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники) / О.В. Сухобоков. — Киев: Наукова думка, 1975. — 168 с.
7. Сухобоков О.В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований) / О.В. Сухобоков. — Путивль, 1990. — 152 с.
8. Сухобоков О.В. Некоторые итоги археологических исследований в Путивле / О.В. Сухобоков // Археология славянского Юго-Востока: мат-лы к межвуз. науч. конф. [отв. ред. А.Г. Дьяченко] — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991, — С. 66-79.
9. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968-1989 рр.) / О.В. Сухобоков. — Київ: Наукова думка, 1992. — 216 с.

Ключові слова: Середньовіччя, фортифікація, сіверяни
Key Words: Middle Ages, fortification, siveriane

Пуголовок Ю.О.

К истории изучения фортификации летописных северян.

Резюме

В статье приводится обзор мнений относительно фортификационного строительства северян. Выделяются две гипотезы по этому вопросу. В соответствии с первой, северяне использовали для своих укреплений исключительно столбовые и каркасно-столбовые конструкции, а со второй, — еще и срубные.

Pugolovok Y.O.

To the History of Study of the Annalistic Severiane Fortifications

Summary

In the article it is given an overview of opinions concerning fortification building of Severiane. There are two hypotheses on this matter. According to the first, Severiane used in their fortification building exceptionally pole and cage constructions, and to the second: they also used frameworks.

© Мироненко К.М.
(м.Полтава)

Типолого-хронологічні особливості давньоруської кераміки з посаду літописної Лтави

У статті проаналізований розвиток давньоруського посуду за матеріалами з посаду літописного "міста" Лтави у Полтаві. В основу аналізу покладені особливості виготовлення верхніх частин давньоруських гончарних горщиків, характеристика технологічних прийомів їх формування шляхом теоретичного моделювання утворення вінцевої частини, котре є найбільш визнаним хронологічним індикатором поширення типів посуду.

Під час проведення охоронних археологічних розкопок на території посаду літописної Лтави 1997-1999 рр. у північно-східній частині Інститутської гори в м. Полтаві (Першотравневий просп., кол. вул. Братів Литвинових), здійснених під керівництвом директора Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, канд. іст. наук О.Б. Супруненко, розкопками і шурфуванням охоплено загальну площу близько 1,5 га* [16, с. 2,5-6; 28, с. 5; 37, с. 22]. Внаслідок цих досліджень здобутий значний масив речових матеріалів, що репрезентують старожитності пізнього етапу роменської культури, давньоруського і післямонгольського часу, доби пізнього

* Площа розкопів та шурфів в історичному центрі міста Полтави подана станом на 1999 р. У статті проаналізовані лише матеріали, здобуті на час досліджень 1997-1999 р., що опрацьовані автором. Спостереження за дослідженнями на Соборному майдані і Першотравневому проспекті 2007-2008 р. підтвердили висновки попередніх польових досліджень.

українського середньовіччя. З-поміж них провідне місце займають роменсько-давньоруські керамічні знахідки як своєрідне та важливе джерело у висвітленні матеріальної культури мешканців літописної Лтави [5, с. 47-48; 14, с. 77-80; 15, с. 47-68; 20, с. 46-56; 21, с. 129-142; 22, с. 55-56; 23, с. 49-55; 31, с. 2 обкл.; 36, с. 52-76]

Однозначно, що найчисельнішою групою знахідок, виявлених в ході розкопок на пам'ятці, є керамічні матеріали, а серед них — найбільш репрезентативною підгрупою — фрагменти посуду (горщиків, сковорідок, мисок, амфор тощо). На основі одночасових знахідок спробуємо, хоча б у загальних рисах, простежити генезу гончарного посуду роменсько-давньоруської Лтави — помітного населеного пункту на південно-східному порубіжжі слов'яно-руських земель. Основою такого аналізу може стати еволюція за формою давньоруського гончарного посуду — переважно, горщиків, при цьому основну увагу варто звернути на конфігурацію вінця, так, як саме воно більше всього змінювалося з часом. Для вивчення подібних керамічних матеріалів використовуються кілька підходів.

Перший метод для класифікаційно-типологічних побудов різних епох та регіонів традиційний — візуально-типологічний ("інтуїтивний" або "суб'єктивний") метод обробки матеріалів [3, с. 21-35; 18, с. 446-455; 41, с. 284-301]. Він і на сьогодні не втратив своєї наукової актуальності у вирішенні ряду завдань відносної й абсолютної хронології, зокрема, створення узагальнюючої типології керамічних комплексів давньоруського часу Середнього Подніпров'я [39, с. 67].

Другий — математичний, детальна програма якого розроблена В.Ф. Генінгом. З використанням цього методу здійснені кілька хронологічно-типологічних розробок великих керамічних груп [6, 188 с.; 7, с. 114-135; 27, 140 с.; 39, с. 67]. Використання методу виправдане у вирішенні проблем і завдань широкого історико-культурного та соціо-етнічного плану.

Третій — має в своїй основі принцип "контурності", коли за допомогою геометричних фігур (напівкола, трикутника, трапеції, сектора тощо) описується внутрішній перетин вінця, що є першою операцією обробки зорового об'єкту. Його можна доповнити описом технологічних прийомів формування краю (вінцевої частини) посудини, що виступає хронологічно показовою або датуючою ознакою [40, с. 46]. Для цього можна використати методика, запропоновану І.Г. Сарачевим і випробовану ним на матеріалах Новгород-Сіверського Подесення [34, с. 269-281].

Під час створення відносної хронологічної шкали посуду, на першому етапі дослідження рекомендується використання кераміки тільки зі складу закритих комплексів: черені печей з керамічними вимостками, посуд з пічних розвалів, передпічних ям, рівня долівки. Головною вимогою для закритого комплексу є його ізоляція від більш ранніх об'єктів, де вже відбувся "процес спокою". Появу більш пізніх матеріалів можна вичленили за виборками і за межами перекопів [40, с. 45-46].

Для літописної Лтави маємо лише один умовно закритий горизонт, що відповідає роменській культурі і лежить на материках. Перспективним у цьому напрямку є порівняння об'єктів пізньороменського часу з посаду літописної Лтави (де в керамічних комплексах трапляється невелика кількість кераміки перехідного типу, т. зв. "ранньогончарна", і з наслідуванням манжетоподібних вінців давньоруського часу [23, с. 52-53]) з матеріалами розкопок городища і навколишнього селища на Соборному майдані, здійснених Охоронною експедицією ЦОДПА у 2000 р. (виявлені ряд об'єктів з керамікою перехідного періоду — ранньогончарної, зі слабким впливом давньоруської гончарної традиції). Заповнення останніх об'єктів було однорідним, без численних пізніших домішок і будівельного сміття, що характерно для ранішнього періоду існування сіверянського поселення.

Для виділення форм вінець кухонного посуду середини XI — XIV ст. потрібне залучення матеріалів розкопок поселень цього ж часу Лівобережної України і Середнього Подніпров'я. Хоча під час використання цих матеріалів з давньоруських міст — Києва, Чернігова, Переяславля тощо, — постає проблема відсутності розробки такого важливого питання, як запізнення впливів та відставання появи гончарних новачій у віддалених від центрів регіонах, яким, зокрема, було на той час окраїнне порубіжжя Русі в басейні Нижньої Ворскли. Особливо це важливе для кераміки XI ст., де верхні частини посудин є найчутливішим хронологічним індикатором, маркером ледь помітних зміни моди на коротких часових проміжках. Тому важливо вловити характер неспівпадіння типологічних та хронологічних стадій у різних регіонах [40, с. 46]. Позитивну роль можуть мати матеріали досліджень, здійснених Ю.Ю. Моргуновим в Посуллі, де під час перетину валу літописного міста Сніпорода розроблена відносна хронологічна шкала побутування давньоруського посуду [24, с. 10-27, рис. 7]. Для пізнішого часу — XII — XIV ст. — у керамічній справі переважає тенденція постійності, рівноваги, а також збільшуються часові відрізки впливів зовнішньої моди на виробі. Для цієї кераміки найважче визначити вузькі хронологічні межі. Отже, тут можемо використати сміливіше і матеріали з інших, сусідніх регіонів, особливо для середини XIII — XIV ст., тобто, післямонгольської епохи.

При створенні відносної хронологічної шкали "полтавської" кераміки може стати в нагоді господарське приміщення 2 (розкоп 6/1997 р.), в якості відправної точки відліку як "униз", так і "вгору", за хронологічною "лінійкою" для давньоруських комплексів не тільки посаду, а й самого городища. Рештки приміщення (заглибленої частини будівлі) були виявлені у центральній частині розкопу, закладеного на подвір'ї садиби по просп. Першотравневому, 5 [35, арк. 19-21]. Об'єкт відразу ж привернув увагу дослідників своїми неординарними знахідками. Попередні результати досліджень господарського

приміщення були висвітлені в ряді публікацій [30, с. 33, 40; 36, с. 56-60; 38, с. 147-148].

Керамічний комплекс господарської будівлі 2 відзначається поєднанням величезної кількості роменського та давньоруського посуду, де виявлені й кілька фрагментів горщиків XII - XIII ст. Останні знайдені у масиві, який, напевне, слід пов'язати з викидом із сусідньої напівземлянки 6А давньоруського часу.

Основна частина керамічного комплексу, за винятком вище згаданих фрагментів, відзначалася однорідністю: в ньому ліпна пізньороменська кераміка поєднувалася з гончарним посудом давньоруської доби, з характерними вінцями манжетоподібного типу кінця X - XI ст. [38, с. 148]. Подібна тенденція прослідкована під час наступних досліджень посаду (таке поєднання спостерігалось у житлах №№ 9, 11, 13 розкопу 9/1998 р., житлах №№ 12, 17 розкопу 11/1998 р., житлі № 18 прирізки А до розкопу 9/1998 р. [15, с.47-68; 36, с.52-76], а також на городищі, на Соборній площі 2000 р. за будівництва Свято-Успенського собору.

Гончарний посуд періоду інкорпорування роменської культури у давньоруську репрезентований горщиками з манжетоподібними вінцями, які можна розподілити за характерними ознаками на кілька груп: перша — з хронологічними межами від кінця X — початку XI ст.; друга — першої половини XI ст.; третя — середини — другої половини XI ст.

Перша хронологічна група включає кілька фрагментів, серед яких є вінце посудини т. зв. "курганного" типу (рис. 1: 1). Для такого посуду верхній край, під час моделювання, набуває округлого обрису, з ледь відігнутим манжетом. На пам'ятках Посулля подібна кераміка датується серединою-третьою чвертю X ст. [24, с.11, 13, рис. 2: 1]. За Новгород-Сіверськими матеріалами, вона з'являється в матеріалах 2-ї пол. X ст. і зустрічається до поч. XI ст., тобто, на завершальному етапі існування роменської культури [34, с. 275, рис. 2, тип 4].

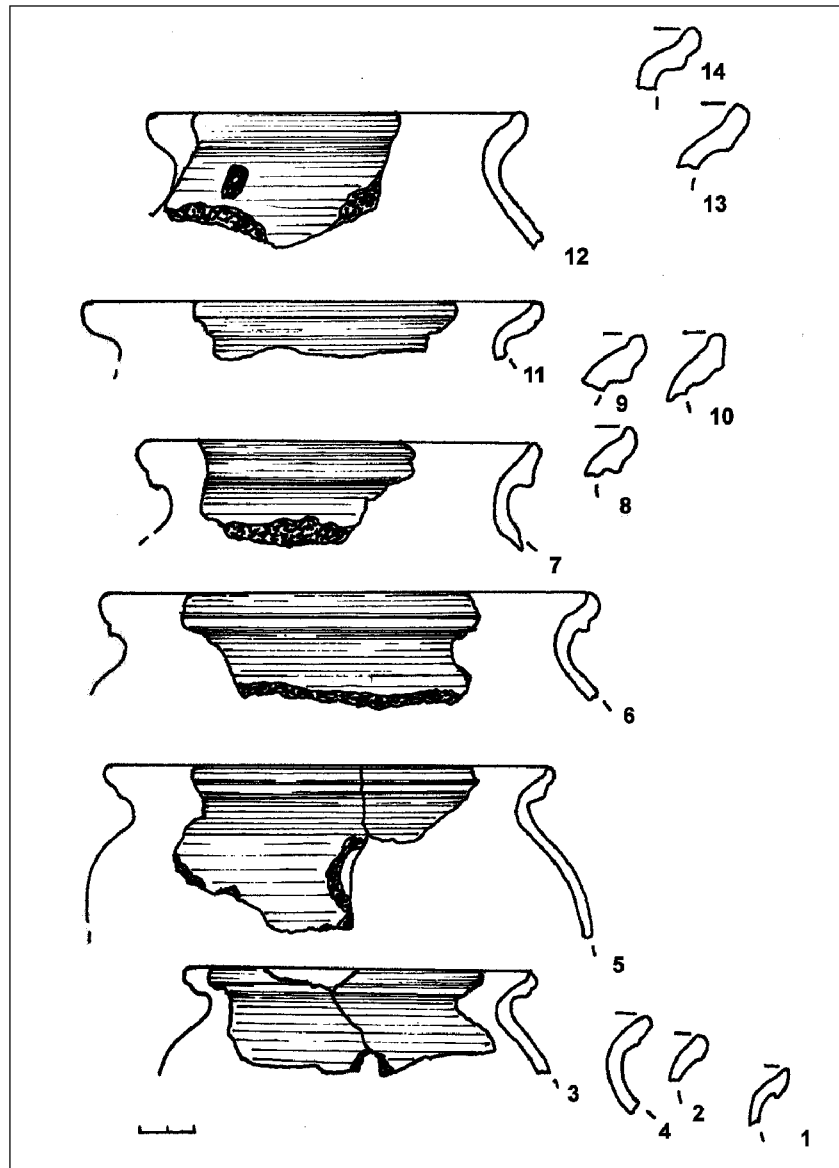


Рис. 1. Полтава, м. Першотравневий просп. 5, розкоп № 6/1997 р., господарська споруда № 2. Фрагменти давньоруського посуду початку — другої половини XI ст.

Для "курганної" кераміки з вінцями "стрілоподібного" типу кінця X — початку XI ст. характерно, що на зовнішньому боці вінця з'являється потовщений манжет, утворений наліплюванням відігнутої верхньої частини до зовнішньої поверхні [24, с. 13]. Для наступної генези вінець горщиків існувало кілька типоутворюючих форм: округла, косо зрізана і перпендикулярно зрізана. Для літописного Сніпороду найбільш продуктивною стала косо або перпендикулярно зрізана. Перша — утворювала стрілоподібні вінця, друга — прямокутні манжети [24, с. 13]. Але серед знахідок з господарського приміщення посаду на Інститутській горі в Полтаві характерні округло зрізані манжетоподібні вінця, завдяки чому вони набували округлених обрисів (рис. 1: 3, 5-7). Можна припустити, що вінцеві частини (рис. 1: 2,4), за своїм характером округлого моделювання і ледь помітним жолобком, який намічає початковий етап в утворенні манжету в нижній частині вінця, є своєрідним "містком" до майбутніх верхніх частин горщиків першої половини XI ст. (рис. 1: 3, 5)

Розвиток вінець гончарного посуду першої половини XI ст. відбувався шляхом збереження манжету, сформованого по зовнішньому краю вінця. Від попередніх взірців "курганного" типу вони відрізнялися більш високою якістю виготовлення: черепок тонший і дзвінкіший, світло-коричневого кольору, формувальна маса старанно відмучена, значно якісніший випал. З'являються нові формоутворюючі особливості, які характерні лише для першої половини XI ст.: круте виділення плічок (хоча для полтавських зразків це не типово) (рис. 1: 5), різкий вигин вінця назовні біля шийки, на внутрішньому боці утворюється прогин. На вінцях горщиків зі споруди простежуються етапи еволюції — відсутність увігнутості (рис. 1: 3), поява ледь помітного потовщеного переходу вінця у плічко (рис. 1: 5) і чітка увігнутість з внутрішнього боку (рис. 1: 6-7). В цей час відбувається збільшення ширини манжету [25, с. 8], він моделюється за допомогою горизонтального "жолобка", з підрізанням зовнішнього краю. Ця тенденція прослід-

кується на вище наведених взірцях — манжет стає тоншим і ширшим, нависаючи над верхньою частиною (рис. 1: 2), його край потовщується (рис. 1: 5-7). Чіткішим стає горизонтальний жолоб у вінцевій частині — від ледь помітного (рис. 1: 2) — до різкіших обрисів (рис. 1: 6). Верхня частина горщиків (рис. 1: 7) наближається до типів посуду, що набули поширення у середині та другій половині XI ст., на яких помітне потоншення манжети і напливу.

Генеza кухонних горщиків першої половини XI ст. відбувалася в бік появи більшого прогину верхнього краю вінця у внутрішній бік і заглиблення внутрішнього вигину, а нижній зріз краю манжета — піднімається, набуваючи більш плавного перегину (рис. 1: 7). Моделювання зовнішньої площини манжети горизонтальним жолобком зростало, розділяючи манжет на два валики, що призвело в середині XI ст. до появи особливо "розкішних" форм керамічних виробів. Можливо, середина XI ст. — це час розквіту виготовлення посуду на замовлення [24, с. 13-15].

В наступній хронологічній групі — друга половина XI ст., — у виготовленні посуду з'являються нові тенденції в оформленні вінцевої частини: зменшується масивність манжети та його округлення. Традиція відгинання верхньої привінцевої частини у зовнішній бік призвела до домінування прогину, який утворював закраїну (канелюр). Продовжувався підйом нижньої частини манжета, що призвів до плавного переходу у шийку. Зменшення "жолоба" із зовнішнього боку стимулювало утворення "дзьобоподібних" та підпрямокутних вінців [24, с. 17]. Теж саме можемо простежити на зразках виробів із господарської будівлі 2 (рис. 1: 10, 14), де маємо зовнішній жолобок на привінцевих частинах (рис. 1: 13, 11), який поступово зникає, а манжет — все більше піднімається вгору, верхня частина (рис. 1: 12) має вже ледь помітний жолобок без манжети із зовнішнього краю.

Керамічні матеріали із господарської будівлі 2 яскраво ілюструють загальну картину розвитку манжетоподібних ві-

нець від часу їх появи в регіоні (кінець X ст.) до зникнення, в результаті трансформування у типові форми посуду періоду феодальної роздробленості Русі.

Аналіз керамічних матеріалів дає підстави зі значно більшою точністю датувати господарську будівлю (приміщення) 2. Так, верхня частина горщика (рис. 1: 5), що виявлена на підлозі споруди, відноситься до першої половини XI ст., а, за характером оформлення вінцевої частини, — до першої третини XI ст. Тому, зі врахуванням часу приховування Полтавського скарбу 1905 р. [9, с. 85-87] і пожежі на Полтавському поселенні між 1015-1019 рр. [30, с. 40], отримані матеріали дали змогу створити попередню хронологічну таблицю гончарного посуду літописної Лтави [31, с. 2 обкл].

В основу наступного аналізу керамічних матеріалів з посаду літописної Лтави покладена характеристика технологічних прийомів формування не тільки вінцевої частини горщика, а і його верхньої частини, шляхом теоретичного моделювання, на основі трасологічного аналізу мікроструктури глини, тобто, шляхом вивчення штучних змін у мікроструктурі глини і моделювання походження цих порушень, їх послідовності [34, с. 270].

Дослідження, проведені І.Г. Сарачевим за Новгород-Сіверськими керамічними взірцями, показали, що основним технологічним прийомом формування вінцевої частини стало сточування (зрізання) на гончарному крузі верхнього краю посудини, переміщення в різні площини від вінця надлишків глини, які утворилися під час цього процесу. Типологічними ознаками є різні напрямки в характері зрізу, кількості та утворенні потовщень, ступені його моделювання. Важливу роль відігравала першопочаткова форма вінця до моменту початку його обробки [33, с. 163-164; 34, с. 270]. На полтавських керамічних виробках встановлено, що першопочаткова форма змінювала свої обриси за рахунок наліплювання або переміщення надлишків гончарної глини у двох напрямках: з внутрішнього боку посудини на зовнішній або навпаки. В

окремих випадках спостерігається їх поєднання. Ці дві тенденції мали поширення в різні хронологічні періоди, відображаючи різну моду на оформлення вінцевих частин, а, разом із тим, і різні технологічні прийоми, завдяки яким відбувалося оформлення вінців давньоруського посуду. І ось ця, вже змінена першопочаткова форма, піддавалася технологічним прийомам формування вінця, де проявилися типологічні ознаки в характері зрізу вінцевої частини.

Для рубежу X — XI ст. характерне моделювання вінців манжетоподібного типу за допомогою наліплювання з внутрішнього боку (рис. 2: 1-3). Підтвердженням цьому слугує спостереження Л.І. Виногородської за давньоруським посудом з с. Григорівки на Канівщині [26, с. 54]. Завдяки руху гончарної маси з внутрішнього боку утворювався закруглений зріз назовні. При цьому на зовнішньому боці з'являвся наплив правильної форми [34, с. 272, тип 4], що закінчувався потовщеним манжетом, утвореним приліплюванням верхньої частини до зовнішньої площини [24, с. 13]. На верхніх частинах посуду (рис. 2: 2,3) намічається ледь помітна ввігнутість з внутрішнього боку, що характеризує стійку тенденцію: ступінь внутрішньої ввігнутості і надалі буде збільшуватися до середини XI ст. [24, с. 13-14]. Важливо відзначити, що фрагмент (рис. 2: 1) належить ранньогончарному горщику, який наслідує манжетоподібні вінця давньоруських посудин, і є типовим для кераміки з посаду літописної Лтави [23, с. 49-55].

Інша група верхніх частин набула поширення на початку — в середині XI ст. (рис. 2: 4-11). Наліплена гончарна маса переміщується з внутрішнього боку на зовнішній край. Вінцеві частини кухонних горщиків (рис. 2: 4-5) утворюються за рахунок скошеного, злегка закругленого зрізу від внутрішньої поверхні вінця до зовнішньої, з невеликим потовщенням, яке згладжується при вторинній обробці [34, с. 271, тип 2]. Ці вінця відображають тенденцію збільшення вигину з внутрішнього боку, появи так званого "канелюру", а залиш-

ки манжети плавно переходять у шийку з підйомом догори [24, с. 15].

Дві верхні частини посудин (рис. 2: 9-10) відображають наступний етап розвитку манжетоподібних вінець, характерних для середини XI ст. Вінця утворюються за рахунок закругленого зрізання наліпленої гончарної маси, яка направлялася з внутрішнього боку на зовнішній, призводячи до потовщення правильної форми [34, с. 272, тип 4A]. Манжет збільшується в розмірах, відхиляється до зовнішньої площини і водночас підіймається до верху. З внутрішнього боку ступінь вигину з часом зростає.

Кухонні горщики (рис. 2: 6-7), вінцеві частини яких моделюються в результаті прямого, заокругленого зрізу наліплення, направлено від внутрішньої поверхні до зовнішньої. Під час обробки виробу з зовнішнього боку вінця утворюється "уступ", який розділяє манжет на два валики [24, с. 15; 34, с. 271, типи 2A, 3] і надає їм підтрикутної форми в перетині, з вигином у внутрішній частині вінця. Надлишки гончарної маси направляються до нижньої зовнішньої частини посудини, де розгладжуються на тулубі.

Верхня частина товстостінного горщика (рис. 2: 11) утворена за рахунок направлено руху наліпленої гончарної маси з внутрішнього до зовнішнього країв. Вінцева частина сформована в результаті прямого заокругленого зрізання, направлено до зовнішнього боку посудини. Під час цього формування утворилася велика кількість надлишків глини, що переміщувалася на зовнішній бік вінця у вигляді масивного напливу, який моделювався у вінце, що нагадувало "манжет" [24, с. 15; 34, с. 272, тип 7]. Край вінця відігнутий назовні, з прогином з внутрішнього боку.

Вінцева частина кухонного горщика (рис. 2: 18) утворена за рахунок прямого, округленого зрізу наліплювання з внутрішнього боку посудини на зовнішній, що під час наступної обробки набувала округлих обрисів. Край вінця розділений горизонтальним жолобком на два валики.

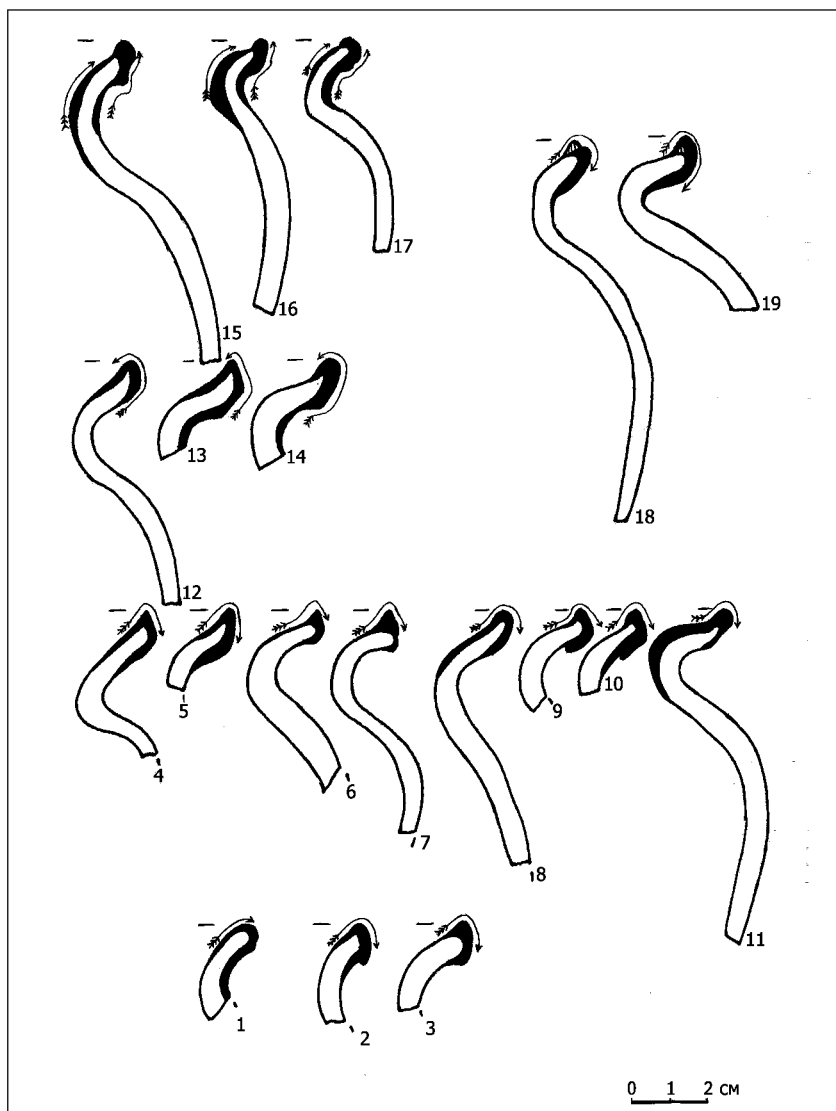


Рис. 2. Полтава, м. Першотравневий просп. Фрагменти давньоруського посуду рубежу X-XI — кінця XI ст.

Стрілкою показаний напрям формування вінця.
 Чорним кольором позначене "наліплювання" гончарної маси до верхньої частини посудини.

Окремо слід звернути увагу на верхні частини кухонних горщиків (рис. 2: 8, 19), що утворені за рахунок заокругленого зрізу в напрямку до зовнішнього боку, з вінцевим потовщенням овальної форми без манжети. Надлишки гончарної маси щільно пригладжувалися до стінки посудини, з внутрішнього боку вінця утворювався незначний вигин.

Наступна група верхніх частин горщиків (рис. 2: 12-14) набуває поширення з середини XI ст., і відрізняється від попередніх привінцевих (рис. 2: 4-11) технологією оформлення вінця, що утворене за рахунок направлення наліпленої гончарної маси із зовнішнього у внутрішній бік, а з внутрішнього — переважає вигин (канелюр під покришку).

Верхня частина кухонного горщика (рис. 2: 13), за допомогою заокругленого зрізу, направленного із зовнішнього боку у внутрішній, де надлишкова глиняна маса оформлена в вінцеве потовщення, трикутноподібної форми у перетині, з чітким вигином на внутрішній частині, а зовнішній бік — загнутий до середини. Вінцева частина наступного кухонного горщика (рис. 2: 14) утворена в результаті прямого округленого зрізу, направленного від зовнішнього краю у внутрішній бік. Надлишки наліпленої гончарної маси під час переміщення до середини посудини з'єднуються з першопочатковою основою й утворюють різкий вигин з внутрішнього боку, а зовнішньому — надаються округлі обриси.

У середині XI ст., в окремих випадках під час оформлення привінцевих частин, відбувається поєднання двох технологічних тенденцій: підймання надлишків гончарної маси з внутрішнього та зовнішнього боків посудин (рис. 2: 15-17). Існування таких технологічних прийомів одночасно вказує на наявність певного перехідного етапу від манжетоподібних вінця XI ст. до типово давньоруських XII - XIII ст., з овальним потовщенням вінцевої частини. Вони характеризуються тим, що край вінця горщиків моделюється за рахунок прямого заокругленого зрізу, направленного від зовнішньої до внутрішньої поверхні посудин, внаслідок чого наліпний надли-

шок гончарної маси переміщувався на внутрішній бік, оформлювався у потовщення овальної в перетині форми. З внутрішнього боку горщика, за рахунок підймання гончарної глини, потовщувався перехід шийки у вінце, на окремих взірцях — цей перехід тяжів до горизонтальної площини (рис. 2: 16). При оформленні верхніх частин посуду з середини XI ст. з'являються новації: зменшення й округлення манжети [10, с. 17; 24, с. 17] (рис. 2: 11, 14-17), домінування на внутрішньому боці вигину [3, с. 22; 24, с. 17] (рис. 2: 8, 11-17), підймання нижньої частини манжети (рис. 2: 12, 14-17), зменшення зовнішнього жолобка, який розподіляв вінце на два валики, що й зумовлювало переважання підпрямокутних (рис. 2: 11, 15-17), "дзьобоподібних" (рис. 2: 13) форм [4, с. 59; 24, с. 17], а також крутіший вигин шийки.

Верхні частини гончарних горщиків (рис. 3: 1-4) представляють посуд, який побутував у XI ст., на що вказує існування ледь вираженого манжети (рис. 3: 1-3) та відсутність з внутрішнього боку вигину, який наближається до зразків давньоруських горщиків другої половини XI ст. (рис. 3: 1-4).

Окремо слід виділити верхню частину посудини, що мала поширення в XII ст. (рис. 3: 5). Вінце її утворювалося відгинанням потоншеної першопочаткової вінцевої частини паралельно або майже паралельно до дна, а край загинався догори. Потім, за рахунок наліпленої гончарної маси, потовщувалася шийка та вся вінцева частина, а надлишок гончарного тіста формувався на кінці вінця у валикоподібне потовщення [13, с. 36-47].

З середини XI ст. для давньоруського посуду літописної Лтави характерний поступовий перехід від одного технологічного прийому до іншого. Спочатку це було помітно на кількох взірцях (рис. 2: 12-14), де оформлення вінцевої частини відбувалося шляхом потовщення черепка, наліплюванням гончарної маси із зовнішнього боку до внутрішнього (рис. 2: 12-14), на відміну від попереднього часу, де все відбувалося навпаки (вінцева частина формувалася за рахунок наліплюван-

ня гончарної маси, що потім підіймалася з внутрішнього боку на зовнішній) (рис. 2: 1-11, 18-19).

До кінця XI ст. відбувається ріст чисельності верхніх частин горщиків, оформлених за допомогою нового технологічного прийому, аж поки на початку XII ст. він не стає домінуючим на протязі тривалого часу в формуванні обрису вінця посудини (рис. 3: 6-31; 4: 1-26; 5: 1-17). В середині XI ст. простежується співіснування цих двох прийомів в оформленні вінця горщиків (рис. 2: 15-17).

Для межі XI-XII — першої чверті XII ст. характерне продовження зменшення розмірів манжети. Подібна тенденція спостерігалася з середини XI ст., разом із його округленням [10, с. 17; 24, с. 17], що призвело до перетворення манжета в округле потовщення, без горизонтального жолобка та нижньої підрізки [12, с. 85; 24, с. 20]. Округлений або загострений край вінця став найбільш продуктивною моделлю наступного етапу розвитку формування профілю посудини [4, с. 59; 24, с. 22], а її загальний вигин шийки набув плавності, при збільшенні висоти [3, с. 22, 23; 24, с. 22] (рис. 3: 6-24, 29-30).

Верхня частина горщика (рис. 3: 6) утворена за рахунок підймання надлишків гончарної маси із зовнішнього боку посудини догори, вінце сформоване в результаті прямого заокругленого зрізу з округлим потовщенням, межа якого загладжується. Інколи це потовщення повторно оброблялося для надання йому підпрямокутних обрисів [34, с. 272-273, тип 10].

Привінцеві частини кухонних горщиків (рис. 3: 9, 11-12, 29) були утворені в результаті прямого, округленого зрізу, направленого від зовнішнього боку до внутрішнього, що сформували вузьке, різко виступаюче потовщення з обробленою або необробленою нижньою межею [34, с. 273, тип 11].

Інші вінцеві частини найбільш численної групи кухонного посуду (рис. 3: 13, 15-20, 22-24, 30) були наслідком впровадження прямого округленого зрізу, направленого ззовні до середини, з переміщенням наліпленої гончарної маси до внутрішнього боку. Край вінця набув округлих чи округло-пря-

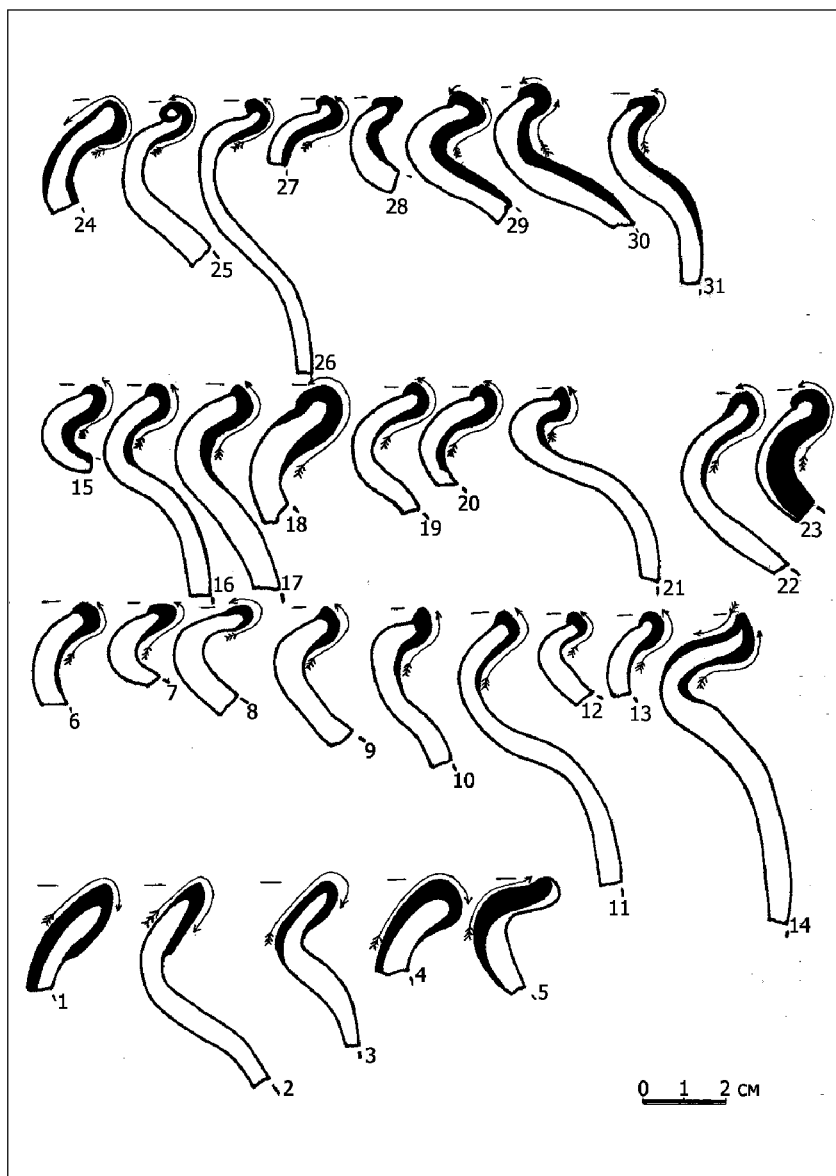


Рис. 3. Полтава, м. Першотравневий просп. Фрагменти давньоруського посуду кінця XI — другої половини XII ст.

мокутних обрисів, межа вінцевого потовщення не чітко виражалася і часто залишалася не обробленою [34, с. 273, тип 12].

Верхні фрагменти кухонних горщиків (рис. 3: 7-8) мають вінцеві частини, які утворені за рахунок прямого, заокругленого зрізу, направленого від зовнішнього боку посудини до внутрішнього, переміщення наліпної гончарної глини на внутрішній поверхні привінцевої частини, що призвело до появи округло-видовженого приплюснутого або видовжено-плаского потовщення, з яскравою або ледь заглаженою нечіткою межею [34, с. 273, тип 14].

Останню групу кухонних горщиків, які, за генезою розвитку давньоруського гончарства, відповідають початку XII ст., є верхні частини (рис. 3: 10, 21), вінця яких утворені в результаті прямого, округленого зрізу із зовні до внутрішнього боку посудини, де виникав вузький, вертикальний, різко виступаючий невеликий наплив з необробленою або ледь обробленою поверхнею [34, с. 274, тип 16].

Окремо від описаних варто розглянути верхню частину горщика (рис. 3: 14), вінце якого утворене за рахунок заокругленого зрізу, наліплений надлишок глини направлений від зовнішнього боку до внутрішнього. Надлишки тіста переміщувалися знизу зовнішнього боку посудини догори, на край вінця, у вигляді масивного напливу, що під час вторинної обробки (обточування) набував трикутноподібних обрисів.

З середини XII ст. для давньоруського посуду характерна слабка округлість валикоподібного вінця, з обов'язковою різко виділеною внутрішньою закраїною, поширюються циліндричні шийки, а разом із ними — і різкі ребра при переході шийки до плічка. З'являються два характерні напрямки в утворенні верхніх частин: перший — потоншення верхньої частини вінця, вінце нахилиється до середини горщика (рис. 3: 25-27); другий — веде до створення підквадратного обрису вигину верхньої частини, де шийка прямує до циліндричної площини, а вінце і плічка — орієнтуються в горизонтальному напрямку [24, с. 23].

Зазначені вище верхні частини горщиків (рис. 3: 25-27), вінця яких формувалися в результаті косоного, інколи округленого зрізу у внутрішній бік, де утворювали невелике потовщення зсередини, межа якого інколи загладжувалася [34, с. 273, тип 13]. Вінцева частина горщика (рис. 3: 25) має технологічний дефект, внаслідок чого великий надлишок наліпної глини заокруглений в спіралеподібну форму, утворюючи сплюснуто-овальне потовщення.

У XII ст. набула поширення група посуду з верхніми частинами (рис. 4: 1-8), формування яких відбувалося в поєднанні двох технологічних приймів, як у середині XI ст.: наліпна глиняна маса підіймалася знизу догори як ззовні (формуєтворюючий фактор, який надавав основний обрис вінцю), так і з внутрішнього боку (додатковий, що утворював потовщення шийки і внутрішньої вінцевої частини). Саме цей другорядний вплив може слугувати тим індикатором, котрий вказує на поширення подібних верхніх частин з середини XII ст. У виготовленні посуду для середини XII ст. з'явилася ще одна маркерна ознака: вінцева частина формувалася з окремих фрагментів, від чого на внутрішній поверхні, між шийкою і плічками, утворювалася потовщена зона наліплювання, котра грубо розгладжувалася пальцями [24, с.23]. Вінцеві частини утворювалися за рахунок підняття вгору із зовні наліпної гончарної маси, а в результаті прямого чи заокругленого зрізу моделювалося вінце округлої форми, з приплюснутим напливом, межі якого були чітко вираженими, інколи — заглаженими [34, с. 273, тип 12]. З внутрішнього боку відбувалося підймання наліпної гончарної маси вгору для потовщення шийки посудини (рис. 4: 3-6, 8) і низу вінцевої частини (рис. 4: 1-2), краю вінця з внутрішнього боку (рис.4: 4, 6-7).

Слід відзначити групу кухонних горщиків, які характеризуються наявністю широкого пласким бортика по краю і закраїни [29, с. 91, тип III] (рис. 3: 28-31). Вони утворювалися в результаті прямого зрізу у внутрішній бік і переміщен-

ня наліпної глини вниз вздовж внутрішньої площини вінця, що утворювало округло-видовжено-пласке потовщення, з горизонтальним краєм вінця або ледь нахиленим у внутрішній бік, межа якого трохи загладжувалася [34, с. 273, тип 14].

Горщики з вертикальними вінцями (рис. 4: 9-10) не є типовими для кераміки Середнього Подніпров'я і мають коріння у західнослов'янських взірцях [17, с. 3-56; 19, с. 160-165]. Їх вінцеві частини утворені за рахунок підняття надлишків гончарної маси знизу догори і скошеного зрізу у внутрішній бік, де вона продовжує рухатися по вінцевій внутрішній частині посудини, потовщуючи її. Зовнішній бік піддавався обточуванню й утворював профільовану поверхню (рис. 4: 10). На іншій верхній частині посудини зовнішній край формувався подібно першій, а також — з внутрішнього боку — поєднувався з підійманням надлишків гончарної маси вгору, що призводило до потовщення внутрішньої частини вінця (рис. 4: 9).

В кінці XII — на початку XIII ст. в кераміці проявляються тенденції, що стали продовженнями новацій середини XII ст.: розвиток підквадратних вінець, відхилених до середини посудини, загострення обрисів і різко відігнутий назад верхній край вінця, що утворював на його внутрішньому боці широку закраїну (рис. 4: 11, 15-18, 25-26), а його лицевий — часто мав нависаючу шийку (рис. 4: 11-12, 14-18, 25-26). Шийка і вінце з часом потовщувалися (рис. 4: 11-19, 25-26). Обробка поверхні таких посудин часто неякісна, плічка слабо виражені (рис. 4: 11-14, 18-19) [3, с. 23; 4, с. 59; 24, с. 26]. Аналогічні явища мали продовження і в другій половині XIII ст. (рис. 4: 20-26). За полтавськими матеріалами, ця група включає вінця різної конфігурації і поділяється на кілька підгруп.

Перша — містить фрагменти верхніх частин горщиків (рис. 4: 14-15), вінця яких відігнуті назовні, з чітко вираженою западинкою під покришку. Один з горщиків мав високу шийку, що плавно переходила у плічко (рис. 4: 14), інший — шийку, що плавно переходила у плічко з чітко вираженим реб-

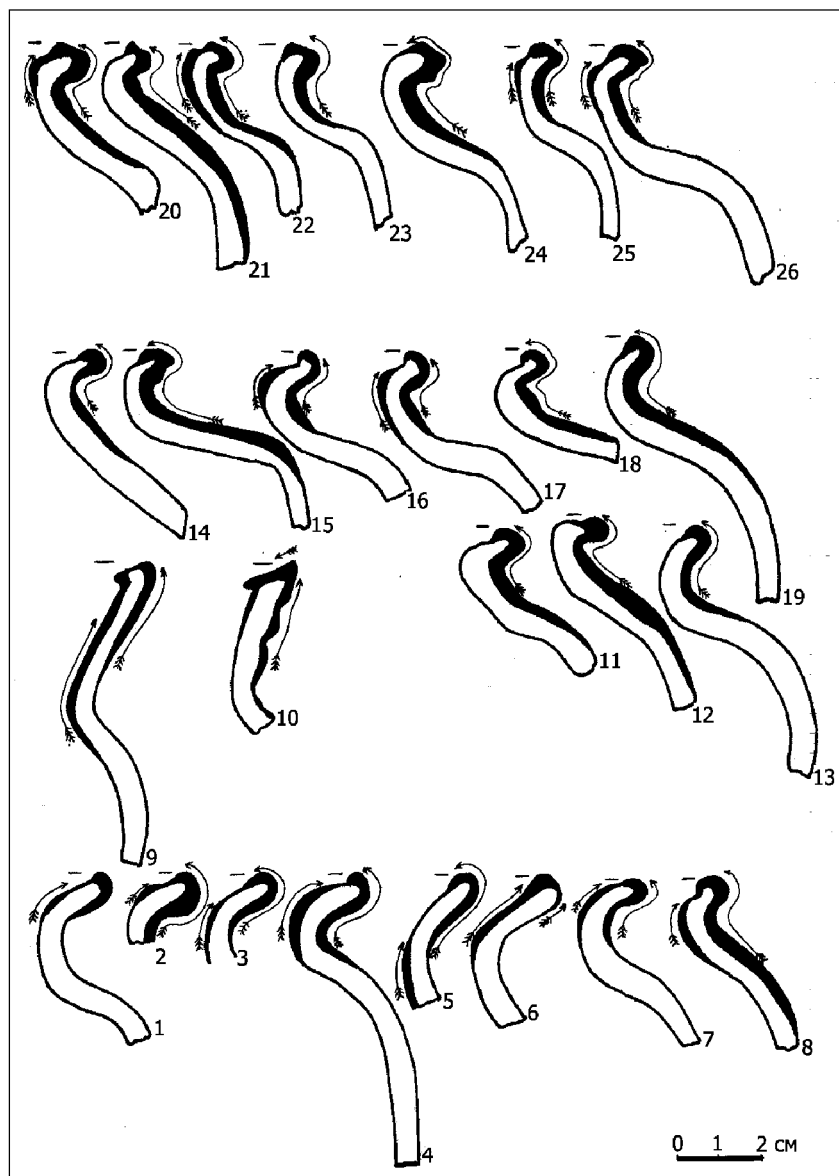


Рис. 4. Полтава, м. Першотравневий просп. Фрагменти гончарного посуду другої половини XII — другої половини XIII ст.

ром, закраїна для покриття переміщала вниз до шийки (рис. 4: 15). Такі фрагменти можемо віднести до другої половини XIII ст., до числа горщиків, край вінця яких загнутий у внутрішній бік, утворюючи овальне потовщення із западинкою під покриття. Шийка цих горщиків плавно вигнута [32, с. 21, рис. 10; 13; 14]. Форма останнього вінця (рис. 4: 15) знаходить своє продовження в горщиках, які побутують в середині XIII-XIV ст. Технологічно вони утворювалися підняттям наліпленої гончарної маси із зовнішнього краю до внутрішнього, вінце, сформоване за рахунок прямого округленого зрізу, зовнішній його бік (рис. 4: 15), завдяки більш довготривалій силовій взаємодії під час обробки, формував чітко виражений уступ.

До іншої підгрупи, за оформленням верхньої частини, відносяться горщики, де утворення вінця відбувалося за традицією XII ст., за рахунок прямого округленого зрізу, направленою із зовнішнього боку посудини до середини і переміщення наліпної гончарної маси у внутрішній бік посудини, внаслідок чого вінце набувало округлих обрисів [34, с. 273, тип 12]. Профілювання привінцевої частини: крутий перехід у плавну високу шийку, округлі плічка, потовщена шийка із зовнішнього боку, що були ознаками посуду другої половини XIII ст (рис. 4: 13, 16-19). Вінця (рис. 4: 15-16), подібно до їх привінцевих частин середини XII ст., також поєднували два технологічні прийоми: наліпна глиняна маса підіймалась знизу догори, як із зовнішнього боку, так і з внутрішнього, котрий надавав шийці потовщення зсередини. Для зазначеного часового проміжку притаманна ще одна верхня частина горщика з горизонтально відігнутих вінцем, крутим переходом у шийку, котра плавно переходить в округле плічко. Привінцева частина утворена, як і попередні, за рахунок підняття наліпної глини із зовнішнього боку до внутрішнього за рахунок прямого округленого зрізу з переміщенням глини до середини, що утворило округле пласке потовщення без чіткої межі (рис. 4: 11-12) [34, с. 274, тип 18].

Для горщиків, які набули поширення у другій половині XIII - XIV ст., характерні потовщені вінця, що мали форми від округлої [11, с. 157; 8, с. 181, рис. 9] до трикутноподібної в перетині, з відігнутою назовні верхньою частиною та прямою шийкою з плавним переходом до плічок чи ледь виділеним ребром [8, с. 181-183, рис. 9-11; 32, с. 21, рис. 10: 1-9].

Всі верхні частини горщиків даного хронологічного проміжку виготовлені за рахунок підймання основної частини наліпної гончарної маси із зовнішнього боку до внутрішнього, де прямим заокругленим зрізом утворювалося вінце з нечіткою межею (рис. 4: 21,23-24). Кілька вінців були додатково потовщені за рахунок підймання наліпної глини з внутрішнього боку догори, внаслідок чого потовщувалася шийка горщика (рис.4: 20, 22, 25-26). Пізніше, внаслідок подальшої обробки, із зовнішнього боку утворювалися округлі (рис.4: 22, 25-26) чи потовщені підпрямокутні вінця зі скругленими краями (рис.4: 20-21, 23-24). Додаткова обробка стимулювала утворення верхніх частин із "дзьобоподібним" вінцем (рис.4: 25-26) чи таким же з уступом у нижній частині.

Горщики з вінцями потовщеної підпрямокутної форми також піддавалися подальшій обробці із зовнішнього боку, утворюючи уступ (рис. 4: 20, 21, 23), а вінцева частина ще одного горщика (рис. 4: 24) — обробці як із зовнішньої, так і з внутрішньої сторін.

Важливо відмітити, що верхні частини горщиків (рис. 4: 26) досить подібні до фрагмента посудини попередньої хронологічної групи (рис. 4: 15). Їх поєднує між собою оформлення вінця, утворення уступу в нижній частині із зовнішнього боку, але відрізняють деякі суттєві моменти, що показують відмінність між обома групами. Так, фрагмент (рис. 4: 26), котрий відноситься до середини XIII - XIV ст., має досить високу шийку.

Кухонним горщикам наступної хронологічної групи кінця XIII - XIV ст. притаманні рівні вінця, що слабо відігнуті

назовні, а товщина стінок і вінця є майже однаковою. На них з внутрішнього боку міститься западина для покоришки, шийка висока і плавно переходить в округлі плічка (рис. 5: 4,5) [11, с. 157, рис. 74; 29, с. 93, тип VIII], інколи — вінця мають заокруглену форму (рис. 5: 2,3). Ще кілька уламків отримали слабо відтягнуті назовні вінця, сплющені зверху, завдяки чому край посудини став рівним, а з внутрішнього боку утворився "бортик", при цьому — перехід шийки у плічко — різкий (рис. 5: 1, 6-7) [29, с. 93, тип VII]. Технологічно такі верхні частини утворювалися за рахунок підіймання наліпної гончарної маси знизу до верху із зовнішнього боку виробу, з потовщенням шийки за рахунок заокругленого зрізу, направлено до середини горщиків. Під час додаткової обробки заокруглені вінця (рис. 5: 1, 5, 7) отримували западину (рис. 5: 2-4, 6).

До посуду, що набув поширення з XIV ст., відносяться горщики зі складним профілюванням привінцевої частини та закраїною для покоришки, що мають широкий округлий бортик з нахилом до низу [2, с. 70-71, 77; 29, с. 109, тип IX] (рис. 5: 8, 10). Особливу увагу привертає фрагмент горщика з вінцем валикоподібної у перетині форми, з потовщенням із внутрішнього боку та виявкою для покоришки (рис. 5: 9) [1, с. 62, рис. 47: 3]. До нього подібна верхня частина посудини, що датується другою половиною XIII ст. (рис. 4: 11), але має не досить різке потовщення і неглибоку закраїну під покоришку (рис. 2: 31; 4: 10).

Верхні частини посудин XIV ст., подібно до вінців середини XII — середини XIII ст., у черговий раз поєднують два технологічні прийоми, коли наліпна глиняна маса підіймалась знизу догори як ззовні, створюючи основний обрис вінця, так і з внутрішнього боку, — додатковий, що надавав потовщення шийці та внутрішньому боку вінцевої частини. Привінцева частина в них утворена за рахунок підняття наліпних глиняних надлишків із зовнішнього боку та прямого округленого зрізу, що створювало вигляд округлого плаского потовщення без чіткої межі.

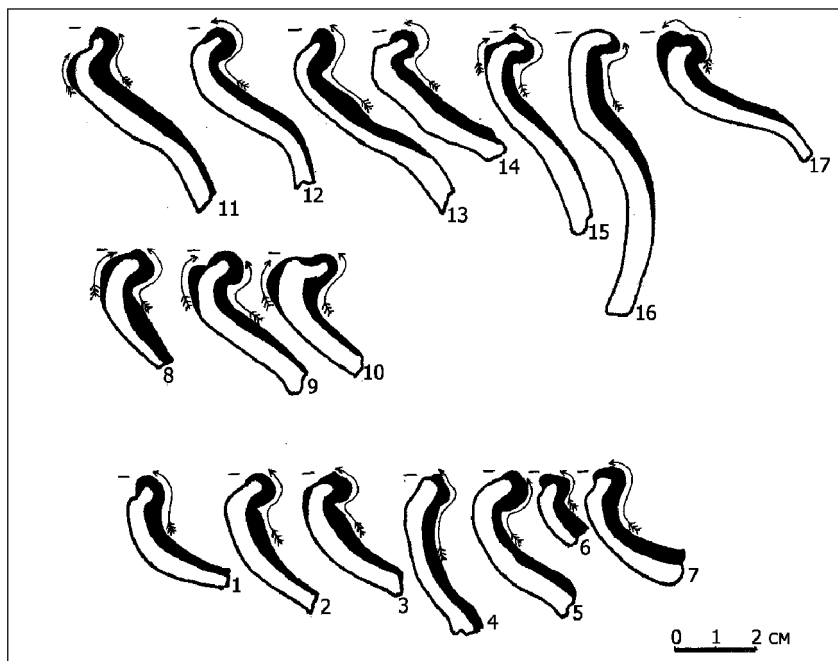


Рис. 5. Полтава, м. Першотравневий просп.
Фрагменти гончарного посуду кінця XIII — XIV та початку XV ст.

До останньої групи належать кухонні горщики, характерні для XIV-XV ст. Це верхні частини посуду з масивним відігнутих назовні вінцем валикоподібного типу, з товстою високою шийкою та чітко вираженою закраїною під покришкою (рис. 5: 11-15) [11, с. 157, рис. 74]. До них належить, зокрема, фрагмент горщика з різко відігнутих вінцем, який утворював своєрідний "козирьок" округлої форми (рис. 5: 16) [11, с. 119, рис. 49]. Останній уламок верхньої частини у полтавському керамічному комплексі має округле вінце з валикоподібним потовщенням скраю та шийкою, що плавно переходить у високо підняті плічка (рис. 5: 17).

За еволюцією напрямку руху гончарної маси у верхніх частинах горщиків можна визначити наступні хронологічні маркери.

Так, для рубежу X - XI ст. характерне моделювання вінець манжетоподібного типу за допомогою направлення наліпної гончарної маси з внутрішнього боку вгору; з середини XI ст. з'являються горщики з новою технологією оформлення верхніх частин, на відміну від попередньої групи, в яких наліплення глини із зовнішнього боку відбувається всередину посудини, що відображає поступовий перехід від одного технологічного прийому до іншого. Також для середини XI ст. в керамічному комплексі літописної Лтави спостерігається співіснування двох тенденцій оформлення верхніх частин посуду: формування верху та привінцевих частин за рахунок наліплювання гончарної маси з внутрішнього і зовнішнього боків посудин одночасно. Поєднання цих прийомів вказує на перехідний етап в керамічному виробництві, що характерний для середини XII — середини XIII ст. і прослідковується на окремих взірцях XIV - XV ст.

В хронологічному плані моделювання вінець на полтавських горщиках відбувалося за рахунок заокругленого зрізу назовні, характерного для рубежу X-XI ст. на манжетоподібних вінцях. На початку — в середині XI ст. вінцеві частини посудин утворюються за рахунок скошеного, злегка заокругленого зрізу з боку внутрішньої поверхні вінця і згладжуються під час вторинної обробки у вигляді уступу.

Для найчисленнішої групи верхніх частин посуду середини XI - XIII ст. був характерний заокруглений або округлений зріз із зовнішнього боку всередину, де надлишкова глиняна маса оформлялася в суцільне потовщення різноманітної форми. Також наявні вінця, що утворені в результаті прямого або косоного заокругленого зрізу з округлим потовщенням, з додатково обробленою чи необробленою поверхнями.

Вдячність за співпрацю і допомогу. Автор приносить ширшу вдячність за оригінальні малюнки старшому науковому співробітнику ЦОДПА, архітектору *Тетяні Володимирівні МENCHINSЬКІЙ*, а також висловлює подяку за слухні зауваження і поради, без яких, напевне, не побачила б світ ця робота, ви-

словлені *Дмитром Івановичем Левченком* — старшим науковим співробітником Полтавської охоронної експедиції Центру 1997-1999 рр.

Джерела та література

1. Беляева С.О. Поселення Дніпровського Лівобережжя X-XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі) / С.О. Беляева, А.І. Кубишев. — Київ: Наукова думка, 1995. — 112 с.
2. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в.: (По м-лам археологических исследований) / С.А. Беляева. — Киев: Наукова думка, 1982. — 120 с.
3. Блажевич Н. В. Керамика Ржищевского комплекса XI — XIII вв. / Н.В. Блажевич // Древнерусская керамика. — Москва: Эвтектика, 1992. — С. 21-35.
4. Виногородська Л.І. Нові дослідження давньоруського поселення неподалік с. Григорівки на Дніпрі / Л.І. Виногородська, В.О. Петрашенко // Старожитності Південної Русі: Мат-ли III історико-археологічного семінару "Чернігів і його округи в IX — XIII ст." — Чернігів: Сіверянська думка, 1993. — С. 49-67.
5. Гейко А.В. До питання про визначення температури випалювання посуду роменської культури / А.В. Гейко, Т.М. Литвиненко // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2000. — № 1 (9). — С. 47-48.
6. Генинг В. Ф. Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии / В.Ф. Генинг. — Киев: Наукова думка, 1992. — 188 с.
7. Генинг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок / В.Ф. Генинг // СА. — Москва: Наука, 1973. — № 1. — С. 114-135.
8. Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополічного саду Києво-Печерської Лаври у 1987-1988 рр. / В.М. Гончар // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989: зб. наук. праць. — Київ: Наукова думка, 1993. — С. 167-186.

9. Григорьев А.В. О датировке Полтавского клада / А.В. Григорьев // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Мат-ли ювіл. наук. конф. — Ч. 2: Археологія Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С. 85-87.
10. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: (Археологическая карта) / М.П. Кучера, О.В. Сухобоков, С.А. Беляева и др. — Киев: Наукова думка, 1984. — 196 с.
11. Івакін Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.: Историко-топографічні нариси / Г.Ю. Івакін. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1996. — 272 с.
12. Ивакин Г.Ю. Раскопки в северо-западной части Подола в 1980 — 1982 гг. / Г.Ю. Ивакин, Л.Я. Степаненко // Археологические исследования Киева в 1978 — 1983 гг.: сб. науч. тр. — Киев: Наукова думка, 1985. — С. 77-105.
13. Калюк О.П. Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу / О.П. Калюк, А.М. Сагайдак // Археологія. — Київ: Наукова думка, 1988. — Вип. 61. — С. 36-47.
14. Коваленко О.В. Про орнаментацию посуду роменської культури з Полтави / О.В. Коваленко // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2000. — № 1 (9). — С. 77-80.
15. Кулатова І.М. Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. / І.М. Кулатова, К.М. Мироненко, В.В. Приймак, О.Б. Супруненко // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1999. — № 1 (5). — С. 47-68.
16. Кулатова І.М. Розкопки у Полтаві. Першотравневий проспект: посад літописної Лтави: Буклет / І.М. Кулатова, В.В. Приймак, О.Б. Супруненко. — Полтава: Археологія, 1998. — 6 с.
17. Кучера М.П. Древній Пліснеськ / М.П. Кучера // АП УРСР — Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. — Т. XII. — С. 3-56.
18. Кучера М.П. Керамика / М.П. Кучера // Археология Украинской ССР. — Киев: Наукова думка, 1986. — Т. 3. — С. 446-455.
19. Кучера М.П. Про деякі маловідомі типи кераміки на давньоруських пам'ятках / М.П. Кучера // Історія Русі-України: (іст.-археол. зб.) — Київ: вид. ІА НАНУ, 1998. — С. 160-165.
20. Левченко Д.І. Про один роменсько-давньоруський комплекс з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 р.) / Д.І. Лев-

- ченко, К.М. Мироненко, О.Б. Супруненко // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 2 (9). — С. 46-56.
21. Мироненко К.М. Господарське приміщення XIII — XIV ст. на посаді літописної Лтави / К.М. Мироненко // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький: вид. Пер.-Хм. пед. ун-ту ім. Георгія Сковороди, 2003. — Вип. 14. — С. 129-142.
 22. Мироненко К.М. Керамічний комплекс XIII — XV ст. з посаду літописної Лтави (питання хронології) / К.М. Мироненко // Проблемы истории и археологии Украины: ТДНК. — Харьков: изд. ХИАО, 1999. — С. 55-56.
 23. Мироненко К.М. Ранньокружальна кераміка роменської культури з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997-1998 рр.) / К.М. Мироненко // ПАЗ-1999: зб. наук. пр. — Полтава: Археологія, 1999. — С. 49-55.
 24. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю.Ю. Моргунов. — Курск: изд. ИА РАН, Курск. гос. обл. муз. археологии, 1996. — 159 с.
 25. Петрашенко В.А. Керамика IX — XIII вв. / В.А. Петрашенко // Древнерусская керамика. — Москва: Эвтектика, 1992. — С. 8-20.
 26. Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / В.А. Петрашенко. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2005. — 264 с.
 27. Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII — IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я / В.О. Петрашенко. — Київ: Наукова думка, 1992. — 140 с.
 28. Полтаві 1100 років: Буклет / Толочко П., Моця О. — Полтава: Археологія, 1998. — 6 с.
 29. Полубояринова М.Д. Русские люди в Золотой Орде / М.Д. Полубояринова. — Москва: Наука, 1971. — 136 с.
 30. Приймак В.В. Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X — XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави / В.В. Приймак // ПАЗ — 1999: зб. наук. пр. — Полтава: Археологія, 1999. — С. 28-43.
 31. Приймак В.В. Полтаві 825/1100 років / В.В. Приймак, О.Б. Супруненко // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1998. — № 1-2 (3-4). — С. 2 обкл.

32. Пряхин А.Д. Древнерусское Шиловское поселение на р. Воронеж / А.Д. Пряхин, А.З. Винников, М.В. Цыбин // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской Лесостепи. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1987. — С. 5-36.
33. Сарачев И.Г. К построению типологии древнерусской круговой керамики / И.Г. Сарачев // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ. — Москва, 1991. — С. 163-164.
34. Сарачев И.Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья (по мат-лам Новгород-Северского Подесенья) / И.Г. Сарачев // Древности Евразии. — Москва: изд. МГУ, 1996. — С. 269-281.
35. Супруненко О.Б. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави у 1997 р. / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова, Д.І. Левченко, В.В. Приймак // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1997/109; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 150. — 125 арк.
36. Супруненко О.Б. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997-1998 рр.) / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова, В.В. Приймак // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 1 (9). — С. 52-76, I-II.
37. Супруненко О.Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля / О.Б. Супруненко // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1999. — № 1 (5). — С. 20-30.
38. Супруненко О.Б. Розкопки у Полтаві / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова, Д.І. Левченко та ін. // АБУ 1997-1998 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1998. — С. 147-148.
39. Тимошук В.М. Деякі питання типології київської кухонної кераміки X — XIII ст. / В.М. Тимошук // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 2 (10). — С. 67-71.
40. Тимошук В.Н. К проблеме хронологии киевских древностей / В.Н. Тимошук // Древности — 1996. — Харьков: АО "Бизнес Информ", 1997. — С. 45-46.
41. Толочко П.П. Гончарное дело / П.П. Толочко // Новое в археологии Киева. — Киев: Наукова думка, 1981. — С. 284-301.

Ключові слова: вінця, Лтава, моделювання вінцевої частини, наліплювання глиняної маси, ранньогончарний і давньоруський посуд
Key Words: rims, annalistic 'town' Ltava, modeling of the rim part

Мироненко К.Н.

Типолого-хронологические особенности древнерусской керамики с посада летописной Лтавы.

Резюме

При построении относительной хронологической шкалы древнерусских керамических материалов, происходящих с посада летописной Лтавы в г. Полтава, в качестве отправной точки использованы находки фрагментов гончарных горшков, которые выявлены в хозяйственном сооружении 2 раскопа № 6/1997 г.

В основу анализа древнерусской керамики положена характеристика технологических приемов формирования верхних частей кухонных горшков путем теоретического моделирования образования венечной части, являющейся наиболее показательным хронологическим индикатором.

На основе изучения полтавских керамических комплексов определено, что верхняя основа сосудов изменяла свои очертания за счет налепливания излишков глины в двух направлениях: с внутренней стороны горшка на внешнюю, и, наоборот, с внешней на внутреннюю. В отдельных случаях эти два направления могли объединяться при оформлении наиболее вычурных форм. Две указанные тенденции имели распространение в различное время, отображая изменяющуюся моду в оформлении венчиков горшков. Эта же методика позволила построить сравнительную таблицу распространения типов гончарной посуды с рубежа X-XI до конца XIV вв.

Myronenko K.N.

Typology and Chronology Peculiarities of the Old Russian Ceramics from the Suburb of the Annalistic Ltava

Summary

Setting a relative chronological scale of the Old Russian ceramic materials, coming from the suburb of the annalistic Ltava in Poltava, it is taken as a starting point finds of fragments of earthenware pots, discovered in a household building no. 2, dig no. 6/1997. As a base of analysis of the Old Russian pottery it is taken characteristic of technology for forming upper parts of the kitchen pots, through the theoretical modeling of the forming, which is the most obvious indicator. The study of the Poltava ceramics complexes gives opportunity to conclude that the upper base of vessels changed its form through sticking excess clay on into two directions: from the inward side to the outer and vice versa, from the outer to the inward. In some cases these two directions could be united, forming most quaint forms. The two mentioned tendencies were spread in different time, shoving changes of fashions in decoration of pot rim. Exactly the same methodic gave opportunity to set comparative table, showing the spread of pottery of different types since the late tenth till the late fourteenth century.

© Ієвлев М.М.
(м.Київ)

Дослідження на території Митрополичого корпусу Софіївського заповідника

У статті вміщені результати досліджень культурних нашарувань давньоруського часу, отримані під час археологічних розкопок у Митрополичому корпусі на території Софіївського заповідника в Києві.

У ході ремонтних робіт на території Софіївського заповідника в Києві, у Митрополичому корпусі, проведені археологічні дослідження площею 60 кв. м. На дослідженій ділянці залишків житлових і господарських будівель не виявлено. Під будівельним сміттям кінця XVIII-XIX ст., що залягало потужним масивом в 1,0-1,2 м, знаходився культурний шар, який містив матеріали та будівельні рештки X-XV ст. завтовшки 1,0-1,5 м. На глибині 1,2 м (від рівня підлоги), у південній кімнаті, на площі близько 20 кв. м зафіксований прошарок цем'янки і попелу в 1-5 см. У південно-східному куті на глибині 1,3-1,5 м виявлене скупчення необробленого каміння, яке займало площу не більше 1,4 кв. м, а на глибині 1,1-1,5 м, — скупчення фрагментів амфор.

Рештками єдиної споруди, що досліджена на ділянці, був ровик (вірогідно, від паркану) давньоруського часу. Він проходив через північно-східний кут північної частини будівлі, — із заходу на схід. Можливо, рівчак входив до системи захисних споруд митрополичого двору, виявлених М.К. Кар-

гером у середині XX ст. [4]. За матеріалами із заповнення, час його існування можна датувати XI — першою половиною XIII ст. Таким чином, судячи за розташуванням ровика, більша частина дослідженої ділянки знаходилася поза межами Софійського подвір'я.

Культурний шар виявився інтенсивно насиченим господарським сміттям, в т.ч. фрагментами різноманітної кераміки, кістками диких і свійських тварин, фрагментами виробів з чорного та кольорових металів, металевими і скляними шлаками, залишками будівельних матеріалів (плінфа, цем'янка, фрагменти фресок тощо) давньоруського часу. На цій досить невеликій ділянці було знайдено близько 200 фрагментів плінфи товщиною 2,5-4,5 см, 48 уламків брущатої цегли, що датуються X — першою половиною XIII та XIV - XV ст. Основна частина скупчення уламків плінфи зафіксована у південній частині ділянки. Серед них наявні фрагменти, що належать до першої половини XI — початку XIII ст. Крім того, окремо відзначимо знахідки уламків плиток для підлоги. З них п'ять мали поливу (одна ціла, квадратної форми, розмірами 3,84 x 3,80 см, товщиною 2,0 см) (рис. 2), а решта — прямокутні, трикутні та більш складні за обрисами, з товщиною 1,2 - 2,0 см.

Зі знахідок у культурному шарі вирізняються 23 фрагменти фресок, на деяких з них збереглися смуги завширшки 2,0-3,5 см, нанесені фарбами коричневого, червоного, болотно-зеленого та трав'яного кольорів.

Є також численні знахідки шматків оплавленого свинцю і частини свинцевого листа, завтовшки 1,2 мм, зі слідами різки. Можливо, ці фрагменти були залишками від покрівлі даху Софіївського монастиря, заміненими під час його будівництва чи ремонту.

Очевидно, що всі рештки будівельних матеріалів на дослідженій ділянці є свідченнями будівництва і ремонтних робіт на території як самого Софіївського храму, так і будівель, розташованих на його подвір'ї.

У культурному шарі виявлено понад 1500 фр-тів різноманітного керамічного посуду X-XIV ст., більшість із яких належала кераміці XI — перш. пол. XIII ст. Посуд був представлений головним чином фрагментами від горщиків, глеків, корчаг, плошок, амфор, уламками світильників (рис. 1, 2).

Так, усі фрагменти амфор можна датувати X-XIII ст. Дві ручки від корчаг мали круглі штампи (рис. 1). Найбільш численними виявилися уламки гончарних горщиків. Okремо варто відзначити знахідку цілого горщика та фрагмента вінець з лінійним орнаментом, час виготовлення яких відноситься до X — початку XI ст. (рис. 1).

Переважає більшість вінець посуду відноситися до XII — першої половини XIII ст. Їх кількість більша, в порівнянні з XI — першою половиною XII ст., майже в 1,5 рази, або більша у понад 10 разів при порівнянні з кількістю вінець другої половини XIII - XIV ст. Ці дані можуть частково відображати інтенсивність рівня життя та щільність заселення цього району стародавнього Києва зазначеної епохи.

З-поміж інших виділяється група уламків столової кераміки, вкритої поливою жовтого, світло-зеленого та темно-зеленого кольорів. Виявлені і скляні вироби, представлені фрагментами браслетів синього і зеленого кольорів, частини келихів, а також сім уламків заготовок для виготовлення смальти темно-синього, зеленого і темно-червоного кольорів, частина фрити (заготовки для виготовлення смальти) (рис. 2).

Серед виробів з чорного металу переважали залізні цвяхи довжиною 4-10 см. Знайдені три давньоруські ножі різного стану збереженості, ключ та кілька невизначених знарядь.

Найцікавішою знахідкою з кольорового металу є деталь світильника з мідного сплаву у вигляді птаха, візантійського виробництва, яка датується VI-VII ст. Найявна також частина прикраси з мідного сплаву, вірогідно, випрямлений браслет, довжиною 11 см і діаметром 2 мм, який має посередині потовщення, прикрашене хрестоподібним орнаментом. Трапилося також частина хороса (рис. 2).

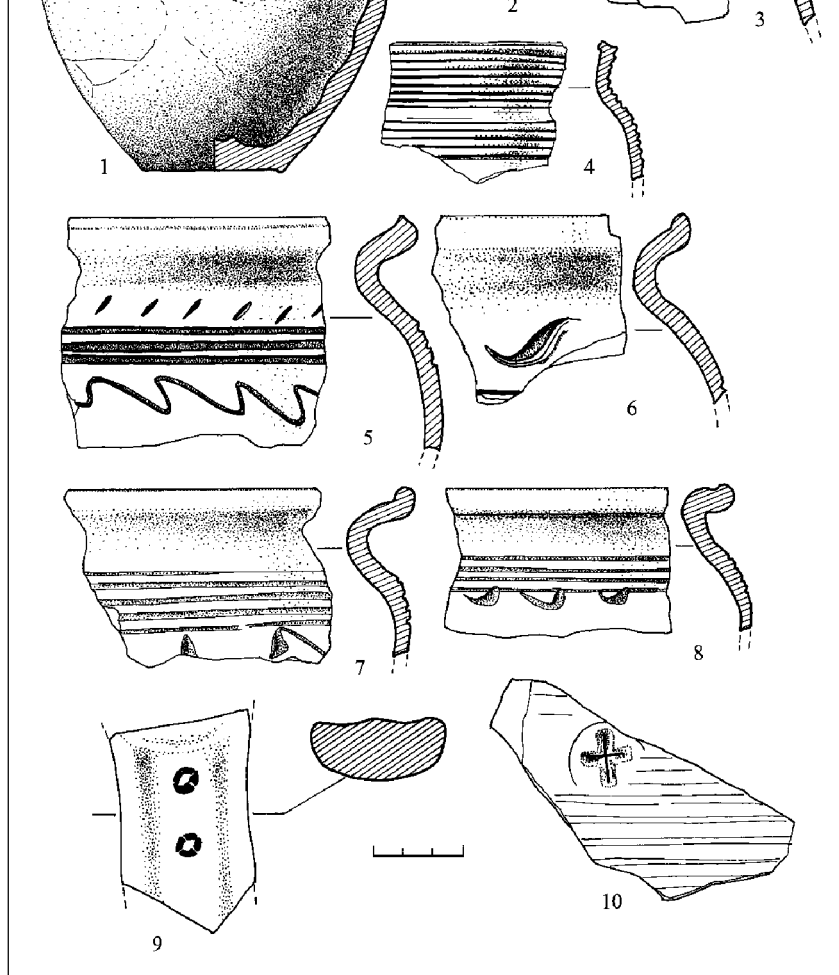


Рис. 1. **Київ, м.** Софіївський заповідник, Митрополичий корпус.
 Кераміка X - XIV ст.
 1-2 - X-XI ст.; 3-4 - XI-XII ст.; 5-6 - XII-XIII ст.;
 7-8 - XIII-XIV ст.; 9 - ручка корчаги; 10 - фрагмент амфори.

Крім уламків виробів з чорних та кольорових металів і скла, культурний шар містив шматки залізного шлаку, частину залізної криці та фрагменти скляного шлаку зеленого і темно-червоного кольорів. Знахідки цих решток виробництва свідчать про існування поблизу майстерень, які, вірогідно, працювали під час будівництва Софіївського храму і після його завершення. Зазначимо, що поблизу св. Софії, за її будівництва, існувало кілька виробничих комплексів з виготовлення будівельних матеріалів, скла, виробів з металу. Один з них був досліджений 1979 р. і знаходився з північного боку від храму. Він складався із залишків кількох печей з виготовлення скла [7]. Крім скляних шлаків та бракованої продукції, біля цих печей знайдені цілі й фрагментовані фрити [8], подібні до виявленої за наших досліджень (рис. 2).

Серед виробів з каменю необхідно відзначити фрагмент пірофілітової плити з різьбленим рослинним орнаментом (рис. 2). Цілі та уламки таких плит з пірофіліту виявлені під час досліджень Софіївського собору та в майстерні з обробки каменю біля нього, де вони, вірогідно, й виготовлялися [3; 4]. Останній виробничий комплекс часу будівництва храму розташовувався з північного боку від собору, на західному схилі стародавнього яру. До нього входили майстерні з обробки каменю, виготовлення скла, в т.ч. смальти, вапна, виробів з кольорових і чорних металів [3].

Ровик, відкритий на дослідженій ділянці, ймовірно, входив до системи оборонних споруд митрополичого двору [4]. Він знаходився у північній частині розкритої ділянки. Його вивчена довжина становила 5 м, ширина — 1 м, глибина від рівня материка — близько 1,2 м. Стіни ровика були майже вертикальними, на дні його ширина зужувалася на 10-15 см.

Матеріали із заповнення ровика, за своїм складом і чисельністю, не відрізнялися від знахідок з масиву культурного шару. Проте, на відміну від останнього, знахідок решток будівельних матеріалів та фрагментів амфор в його заповненні було мало. Порівнюючи співвідношення між кількістю фраг-

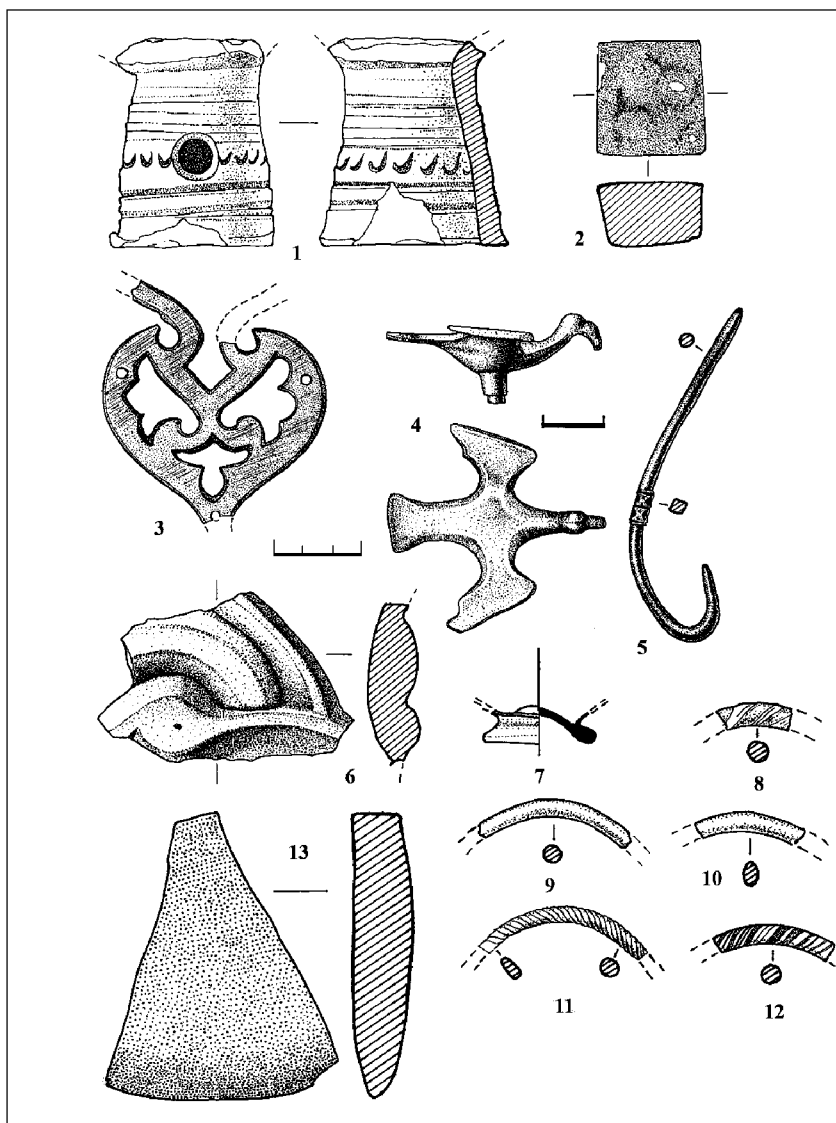


Рис. 2. Київ, м. Софіївський заповідник, Митрополичий корпус.
Знахідки.

1 — ніжка світильника; 2 — плитка для підлоги; 3-5 — вироби з бронзи;
6 — фрагмент пірофілітової плити; 7-12 — вироби зі скла; 13 — фрита
(заготовка для виготовлення смальти)

ментів кераміки за три періоди використання навколишньої території, необхідно відзначити, що вони майже не відрізнялися від співвідношень груп кераміки цих же періодів з культурного шару. На одній зі знайдених ручок корчаг був наявний відбиток тканини з внутрішнього боку. Хоча кількість фрагментів полив'яної кераміки, виявлених у ровику, майже така сама, як і у культурному шарі навкруги, проте, зважаючи на той факт, що площа рівчака набагато менша за площу культурного шару, то кількість її, як і всіх ін. знайдених матеріалів на 1 куб. м, набагато більша за ту, що містилася в культурних нашаруваннях. Крім того, у ровику виявлена верхня частина гранітного жорна діаметром близько 50 см та товщиною до 4 см.

Варто звернути увагу на значну кількість кісток тварин, що трапилися під час досліджень всієї ділянки, частина з яких мала також і сліди обробки. Останнє свідчить про те, що в цьому районі, можливо, знаходилася косторізна майстерня. Оброблені кістки були, головним чином, заготовками для руків'їв ножів та інших знарядь. Ці знахідки підтверджують припущення Г.Ф. Корзухіної про можливість існування косторізних майстерень в окрузі і на території Софіївського монастиря [6].

За остеологічними визначеннями О.П. Журавльова, перше місце і за кількістю кісток, і за числом особин займав бик свійський, тобто, велика рогата худоба. Віковий склад, а саме переважання в кухонних рештках кісток від напівдорослих та дорослих тварин (як і в ін. свійських тварин), свідчить про розвинену кормову базу тваринництва, що дозволяла зберігати взимку не тільки основне поголів'я стада, а й підростаючий молодняк. Переважання самиць свідчить, що, крім м'ясного, існував і молочний напрямок у розведенні великої рогатої худоби. Цікавим є порівняння розмірів та пропорцій кісток особин свійського бика з дворища Софії Київської та з ін. місць. Так, порода бика свійського з території Софії Київської не відрізнялася, за розмірами кісток, від порід, які роз-

водили племена д'яківської та верхньоокської культур. В той же час, такі тварини переважали, за розмірами кісток, биків з давньоруських пам'яток лісової зони. Отже, в різних областях Київської Русі розводили різні породи великої рогатої худоби. Хоча порода бика свійського з розкопок на території Софії Київської майже не відрізнялася за розмірами і пропорціями кісток від породи, яку розводило населення київської культури на території сучасної Чернігівської області. Таким чином, за цими результатами, цілком можливо, що давньоруське населення могло успадкувати породи великої рогатої худоби від племен ще київської культури, які мешкали на цих територіях набагато раніше. Цікавим фактом, за остеологічними матеріалами, є переважання овець над козами, що є свідченням наявності біля Стародавнього Києва значних вільних від лісів ділянок, де могли випасатися ці тварини. Четверте місце серед остеологічних матеріалів займав кінь свійський. Знайдені кістки напівтонконогих і середньоногих коней, яких часом називають "універсальними", тобто такими, яких могли використовувати в якості верхових, упряжних і тяглових тварин. Кісток диких ссавців виявлено набагато менше від свійських. Отже, полювання за тієї доби великої ролі не відіграло. Видовий склад цих тварин характерний для лісових масивів, розташованих біля Києва [2].

Таким чином, отримані матеріали свідчать про досить інтенсивну життєдіяльність в першій половині XI — першій половині XIII ст. у районі розташування дослідженої ділянки. Знахідки залишків металообробного, скляного та косторізного виробництв вказують на те, що з південного боку від Софіївського собору, як і з північного, існували майстерні, що виготовляли матеріали для його будівництва. Подібного типу комплекси, пов'язані з будівництвом, були відкриті і на території поблизу Десятинної церкви та Успенського собору в Києві [1].

Судячи з виявлених матеріалів, як на дослідженій ділянці, так і на території, що належала Софіївському монастирю,

можна зробити висновок, що вже після завершення його будівництва частина навколишніх майстерень продовжувала своє існування. Знахідки другої половини XIII - XIV ст. є свідченням продовження життя на цьому місці і після розгрому Києва монголо-татарами, проте, зрозуміло, що чисельність мешканців цієї частини міста значно скоротилася.

Проведені дослідження хоча і не виявили археологічних об'єктів, але підтвердили факт масштабного будівництва на території Стародавнього Києва у першій половині XI ст., яке зафіксували більшість дослідників [5].

Джерела та література

1. Богусевич В.А. Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве / В.А. Богусевич // КСИА АН СССР. — Москва-Ленинград, 1954. — Вып. 3. — С. 14-20.
2. Журавльов О.П. Остеологічні матеріали з розкопок Митрополічного корпусу Софії Київської / О.П. Журавльов, М.М. Ієвлев//АДУ 2005-2007 рр. — Київ-Запоріжжя: Дике поле, 2007. — С. 487-490.
3. Ієвлев М.М. Забудова центральної частини "міста Ярослава" поблизу Софіївського собору в XI ст. / М.М. Ієвлев, А.О. Козловський // RUTHENICA. — Київ, 2009. — Т. VIII. — С. 138-150.
4. Каргер М.К. Древний Киев / М.К. Каргер. — Киев: Изд-во АН УССР, 1961. — Т. 2. — 661 с.
5. Килиевич С.Р. Детинец Киева в IX — первой половине XIII веков / С.Р. Килиевич. — Киев: Наукова думка, 1982. — 174 с.
6. Корзухина Г.Ф. Новые данные о раскопках В.В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве / Г.Ф. Корзухина // СА. — Москва, 1956. — Т. XXV. — С. 318-342.
7. Тоцкая И.Ф. Производственные комплексы на подворье Софии Киевской / И.Ф. Тоцкая // Археологические исследования на Украине. — 1978-1979. — Киев: Изд. ИА АН УССР, 1980. — С. 169.

8. Щапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси / Ю.Л. Щапова. — Москва: Изд-во МГУ, 1972. — 214 с.

Ключові слова: Кераміка, Київ, майстерня, Митрополичий корпус, плінфа, Софія Київська, Софійський заповідник, храм, шлаки
Key Words: Cathedral, ceramics, Kyiv (Kiev), Metropolitan palace, plinthite, the Holy Sophia of Kyiv, the Holy Sophia of Kyiv Resere, wastes, workshop.

Иевлев М.М.

**Исследования на территории Митрополичьего корпуса
Софиевского заповедника**

Резюме

В статье рассматриваются результаты археологических исследований Митрополичьего корпуса на территории Софиевского заповедника в Киеве. Полученные материалы расширяют представления о жизни этого района Древнего Киева в XI-XIV вв.

Iyevlev M.M.

**Archaeological Examinations of the Metropolitan Palace
on the Territory of the Holy Sophia Cathedral Reserve in Kyiv.**

Summary

The article deals with the results of archaeological examinations in the Metropolitan Palace, located on the territory of the Holy Sophia Cathedral Reserve in Kyiv. The obtained artifacts make contribution to the study of ancient Kyiv in the eleventh-fourteenth centuries.

УДК 904.25(477.53) "13"

© Коваленко О.В., Луговий Р.С.
(м.Полтава)

Кочівницьке поховання XIII ст. поблизу с. Сторожове Полтавської обл.

У публікації розглядаються матеріали з жіночого кочівницького поховання XIII ст. з курганного могильника біля с. Сторожове Полтавської області, дослідженого 2008 р., поховальний інвентар якого складає унікальний комплекс речей, що включає: ювелірну прикрасу головного убору, дзеркало, ніж, шило, астрагал, рештки шапочки-бокка.

Кочівницьких поховань на території сучасної Полтавської області досліджено не так вже і багато. Зокрема, для XIII ст. вони були невідомими в басейні р. Коломак — лівобережної притоки р. Ворскли, яка позначала природний рубіж між степовою та лісостеповою зонами. З огляду на це, важливим є виявлення 2008 р. поховання в кургані поблизу с. Сторожового Чутівського району Полтавської обл., результати досліджень якого пропонуються до уваги дослідників [3, арк. 7-11].

Сторожівський курганний могильник та майданний комплекс — комплексна пам'ятка археології місцевого значення, знаходиться на високому правому березі р. Коломак, на мисоподібному виступі, обмеженому ярами. Ділянка плато берега зазнає впливу активної ерозії, характеризується розгалуженою яружною системою. Комплекс відомий за розвідками, проведеними в XX ст. [8, с. 52; 9, с. 129-131; 10; 4, арк. 21-22; 6, с. 63]. Розкопки 2007-2010 р. показали, що більшість насипів (5) належить до пізньосар-

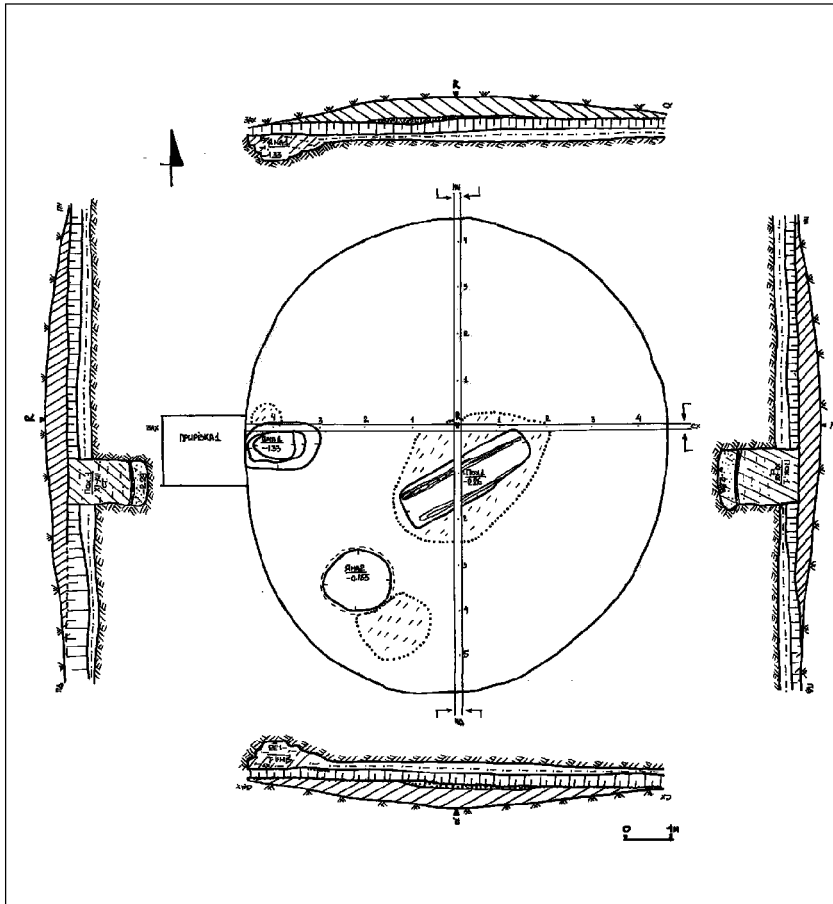


Рис.1. **Сторожове, с.** Курган № 16. Загальний план.

матського часу і споруджені над аланськими похованнями [4, с. 35-43]. Проте, один з курганів (№ 16, за загальною нумерацією насипів могильника), який розташовувався у крайньому від поля північному ряду насипів, найближче до яру, був зведений над похованням пізньокочівницького часу. Його оприлюдненню друком та інтерпретації і присвячена ця публікація.

Висота кургану — 0,59 м, діаметр — 10 x 9 м. Насип —

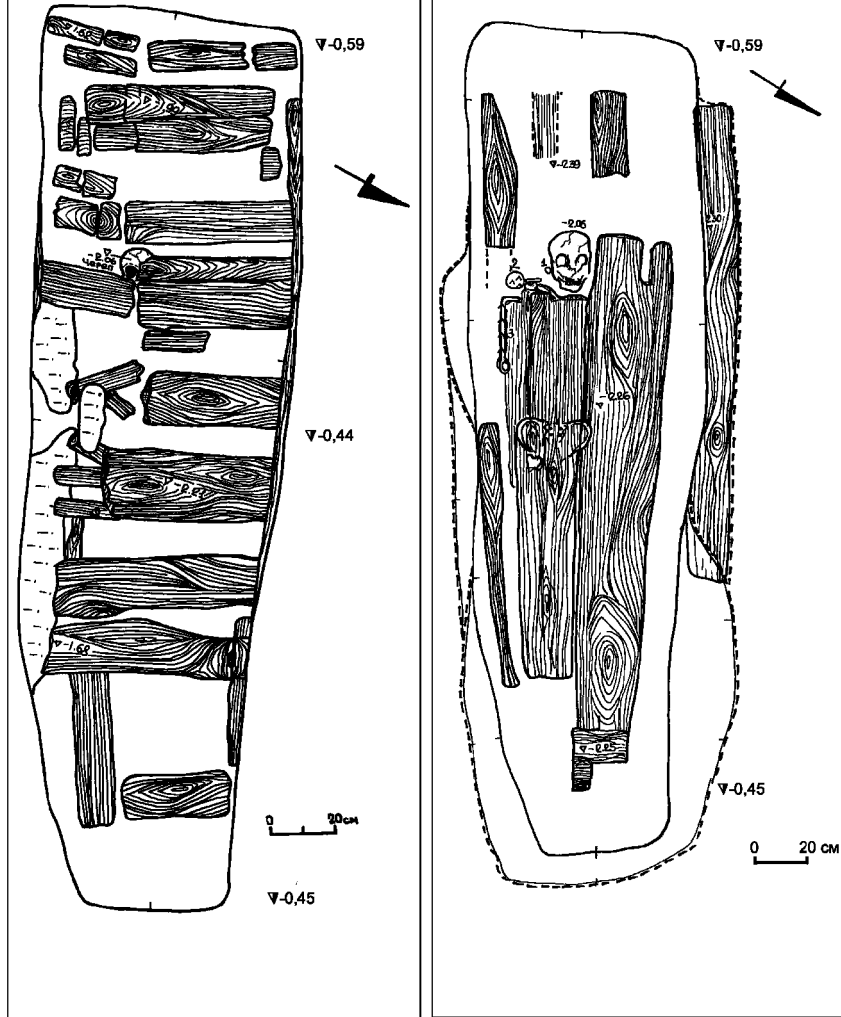


Рис.2-3. Поховання 1. Поперечне та повздовжнє дерев'яні перекриття.

Цифрами позначені: 1 – прикраса; 2 – дзеркало; 3 – ножиці.

округлої форми, напівсферичний, складений із чорного лучного супіщаного ґрунту. Навколо кургана, особливо у південно-західному напрямку, виділялася понижена в рельєфі ділянка (діам. бл. 20 м), яка, можливо, використовувалася для вибирання ґрунту під час зведення насипу. Лінія давнього горизонту — на рівні 0,60-0,65 м від умовного центру (УЦ), позначена білою смугою мінералізації на поверхні викиду. Передматерик фіксувався на глибині — 0,70-0,75 м, материк — 0,80-0,85 м, і мав ухил 0,05 м у південному напрямку (рис. 1).

Проведення аналізу законсервованого стародавнього ґрунту дозволило доктору географічних наук Ж.М. Матвіїшиній та кандидату географічних наук О.Г. Пархоменку зробити наступні висновки. Ґрунт часу спорудження кургану має профіль, подібний до профілю чорнозему звичайного. В зональному аспекті такі ґрунти широко поширені на півдні лісостепової зони і в приазовському степу (північно- і середньостепової підзони).

Про належність охарактеризованого ґрунту до звичайних чорноземів свідчать: характер профілю з горизонтами Н, Нрк, Рhk, Рк; його глибина — до 1 м з високою (на 0,2 м від поверхні) лінією кипіння з 10% HCl; коричнево-темносірими (до чорного) тонами забарвлення; грудкувато-зернистою структурою; поступовістю переходів між горизонтами, а також слідами фауністичної активності і надмірністю білозірки в Рк.

Визначення типу підтверджується також мікроморфологічними даними: наявність складних до IV порядку мікроагрегатів, основу яких складають згустки і грудочки гумусу діаметром 0,02-0,04 мм — екскременти черв'яків і надзвичайно розвинена сітка звивистих пор. Вже в лесі простежується прошарок ініціального ґрунту — бурого за кольором, неповно розвиненого. Формування його, можливо, пов'язане з лісовим ґрунтоутворенням холодних перигляціальних умов. Ґрунт сучасний сформований на легко суглинному,

переважно крупнопилуватому матеріалі бузького лесу [3, арк. 37-38].

На рівні давнього горизонту зафіксована пляма поховання 1, зорієнтована за лінією північний схід — південний захід, перекрита чотирма напівколодами. Три з них лежали вздовж північної стінки ями (довжина — від 0,7 до 1,7 м), а четверта — вздовж південної стінки. Остання простежувалася лише за залишками деревного тліну.

Форма ями — прямокутно-трапецієподібна, з розширенням у західній частині. Заповнення складалося з трьох прошарків:

- 1) 0-0,2 м р.в. — чорно-жовтого ґрунту;
- 2) 0,2-1,0 м р.в. — жовто-чорного із більшим включенням піску;
- 3) 1,0-1,8 м р.в. — піску із чорними вкрапленнями та рештками дерева.

Тобто, верхню частину заповнення, зважаючи на перепад висоти у бровці над похованням, слід вважати просівом насипу до поховальної ями.

На глибині 1,62-2,21 м УЦ у поховальній ямі розчищене дерев'яне перекриття, яке суцільно вкривало всю площину могили. Воно складалося з 13-14 плах (із залишками кори), шириною близько 0,25 м. Встановлені вони були навскоси — один край упертий у південну стінку ями, інший — поставлений на повздовжню колоду (довжина понад 1,6 м, ширина 0,2 м), яка виявилася втиснутою в північну стінку. Проміжки між плахами склали 3-4 см. Це перекриття розламалося та завалилося із нахилом під північну стінку (рис. 2).

Під ним знаходився ще один шар перекриття — повздовжно покладених напівколог, які суцільно вкривали простір дна ями та кістяк небіжчиці. Їх довжина — 1,5-1,6 м, ширина — 0,25-0,35 м, товщина — 0,05-0,08 м. У західній частині ями вони фіксувалися лише за залишками деревного тліну. За 0,7 м від західної стінки був залишений віль-

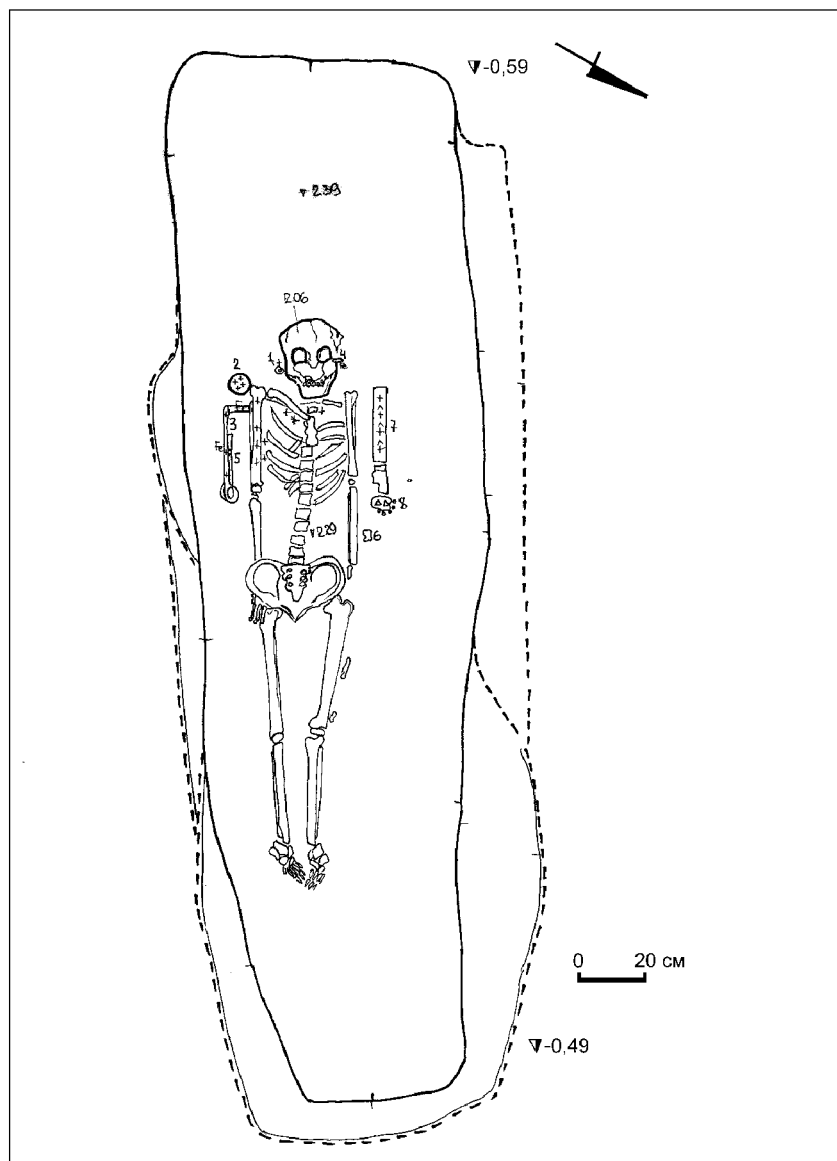


Рис.4. Поховання 1. Положення кістяка.

Цифрами позначені: 1 – прикраса; 2 – дзеркало; 3 – ножиці;
 4 – шило; 5 – ніж; 6 – астрагал; 7 – виріб із берести; 8 – рештки
 бляшок, намистини.

ний простір, не перекритий деревом. На кістяку дерево збереглося суцільним шаром (рис. 3).

Похована, жінка 20-25 років*, була викладена (2,06-2,26 м УЦ) випростано на спині, головою на південний захід, руки — вздовж тулуба, ноги — ледь зведені в колінах, права стопа — підвернута всередину, пальці правої руки зігнуті у фалангах, лівої — не збереглися (відсутні-?). Похована була покладена на чотири тонкі дерев'яні повздовжні плахи, шириною 5-7 см, що співпадали з довжиною кістяка (рис. 4).

На черепі, біля правої вилиці, виявлена прикраса у вигляді квітки з п'ятьма пелюстками. На краях трьох пелюсток — три великі отвори, в які вміщені маленькі кулеподібні намистинки з насічками із жовтого металу, прикріплені на нитці (збереглася одна). Основна частина прикраси виготовлена із тонкого дроту жовтого металу, розділеного рубчиком, що імітує скручування. Вона припаяна на пластину з білого металу. Посередині чотирма утримувачами, також із жовтого металу, закріплена вставка з двох прозорих каменів квадратної форми, між якими було вставлене зображення, що не збереглося. Нижній камінь має пірамідальну нижню площину, верхній — дещо випуклу, зі скругленими кутами — верхню (рис. 5). Прикраса була пришита на тканину, тобто, вірогідно, складала деталь головного убору. Аналогій прикрасі поки що знайти не вдалося.

З лівого боку від черепа стирчало залізне шило, із дерев'яним руків'ям (кінчик шила корозований, не зберігся) (рис. 6: 4). Біля правого плеча (за 0,1 м на південь від черепа) (рис. 4) покладене дзеркало, у вигляді круглого диска (діаметр — 6,3 см), зворотний бік якого орнаментований

* Антропологічні визначення проведені старшим науковим співробітником Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, асистентом Української медичної стоматологічної академії Артем'євим А.В. За них та багаторічну співпрацю автори щиро вдячні вченому.



Рис.5. Прикраса головного убору. Фото.

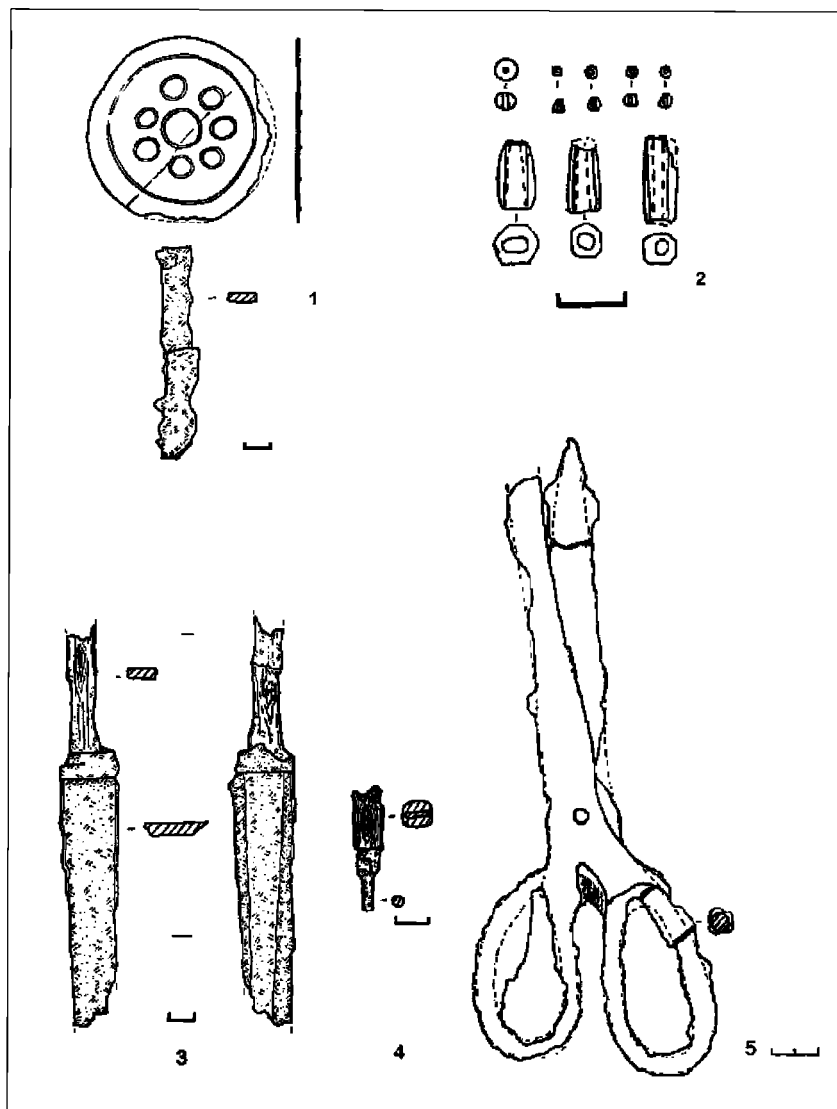


Рис.6. Поховання 1. Знахідки.

1 – дзеркало (бронзовий сплав, лиття, штампування; залізо, ковка);
 2 – намистини та бісер з декору шапочки-бокка (склопаста); 3 – ніж,
 4 – шило (залізо, ковка; дерево); 5 – ножиці (залізо, ковка).

рельєфними колами (у вигляді кола, в яке вписані сім концентричних кілець, і восьмим — більшим, — у центрі), із залізним руків'ям, відламаним у давнину, яке лежало на ключиці (рис. 4; 6:1). На диску помітні сліди тривалого використання, у вигляді потертостей краю та рельєфу орнаменту. Можливо, первісно диск люстерка знаходився у шкіряному мішечку. Ручка його прямокутна, із загнутим кінцем. На поверхні помітні відбитки тканини. Подібні дзеркала без бортика, прикрашені солярним орнаментом, побутовали саме у XII-XIII ст. [7, с. 90, 162, рис. 1; 1].

Поряд, вздовж правої плечової кістки, у шкіряному мішечку, обшитому тканиною зі сплєтеними нитками-зав'язкою, знаходилися поставлені руба гвіздкові залізні ножиці (рис. 4; 6: 5). Кільця ножиць — овальні, виготовлені з круглого у перетині дроту. Розміри: довжина — 25 см; максимальна ширина — 9,5 см, довжина леза — 15,8 см, ширина леза — 2,2 см, товщина леза — 0,5 см. Під ними знаходився залізний черешковий ніж, з прямим, підтрикутним у перетині лезом, із частково збереженим руків'ям (рис. 4; 6: 3). Розміри: довжина — 15,5 см, максимальна ширина леза — 2,5 см, довжина леза — 8,9 см, товщина леза — 1,0 см; розміри руків'я — 5,1 x 1,4 см. Вироби дуже корозовані, у розвалах, кінчики розкришилися.

Біля кисті лівої руки знаходилася таранна кістка кози або вівці, без слідів додаткової обробки. На кістках правої руки збереглися шматки тканини із жовтою металевою ниткою піткання. Подібні фрагменти знаходилися на грудині, мали фігурну "місяцеподібну" форму, вірогідно, позначали виріз плечового одягу.

Значну цікавість викликає знаходження решток шапочки-бокки, оскільки жіночі головні убори мали велике семіотичне значення, адже виступали соціальними, статевими і віковими маркерами. Вздовж лівої руки (передпліччя) був викладений виріб із берести та тканини — рештки "бокки", у вигляді сплюснутого пустотілого берестяного

циліндру, зшитого нитками (рис. 4), та нижньої частини — з тканини. Збереглася берестяна частина довжиною 0,3 м, нижня частина, у вигляді розвалу: шматків берести, тканини, намистин, окислів бляшок. Реконструюється шапочка таким чином: циліндричної форми пустотіла берестяна трубочка, обшита тканиною (під тканиною на бересті насічки у вигляді прямо і діагонально перехрещених ліній різного розміру), із берестяним дном, скріпленим тонкими смужками шкіри, прошитими нитками (рис. 7). Нижня частина — з іншою, за кольором, тканиною, по якій були розшиті бляшки на тонкій штампованій пластині, у вигляді трилисника, з трьома отворами (фактично, всі не збереглися, простежувалися у вигляді скупчень окислів, можливо, їх було 5-7 од.), та намистинами із блакитного глухого скла (рис. 6:2). Збереглися три намистини пірамідальної форми, зі зрізаною вершиною і конусоподібним отвором. Довжина — 1,0 см, діаметр — до 0,6 см. Найвні також п'ять бісеринок округлої форми, деякі дещо витягнутих пропорцій, діаметром — від 0,2 до 0,4 см.

Подібні шапочки, розшиті бісером, широко побутували за золотоординської доби [1, с. 162, рис. 4: 4].

Крім поховання, в кургані виявлені дві ями. У куті північно-східного сектору, в плані, на рівні передматерика (0,75 м УЦ) простежувалася чорна за кольором заповнення пляма ями 1 (рис. 1). Її заповнення було дуже щільним: 0-0,2 м р.в. — чорноземне, зі включеннями лесу та залишками зотлілої органіки. У цьому шарі виявлений зуб корови чи бика. Нижній шар чорноземно-лесовий, щільний, без включень і знахідок. Біля дна до заповнення входив білий пісок. Форма ями — овальна. Розміри — 1,45 x 1,05 м. Стінки — прямі до глибини 1,2 м УЦ, далі звужувалися до похилого дна, особливо похилою виявилася східна стінка. Дно мало розміри 0,80 x 1,05 м. Глибина ями — 1,33 м УЦ.

Яма 2 була виявлена з рівня материка (0,83 м УЦ), на якому виділялася округлою плямою чорного кольору (рис. 1).

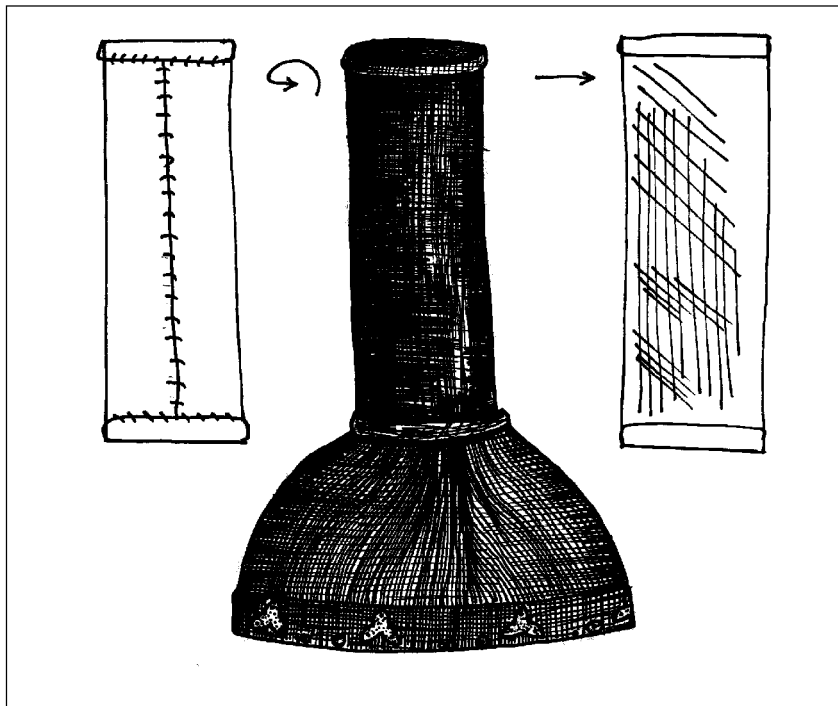


Рис.7. Реконструкція головного убору — бокка.

Заповнення ями чорноземне, із вкрапленнями лесу, зотлілої органіки, щільне. Впущена яма до лесу, з 0,9 м — у пісок. Форма — горщикоподібна. Діаметр верху — 1,5 м, максимального розширення — 1,75-2,00 м, дна — 1,4 м; глибина — 1,88 м УЦ . Знахідок в ямі не виявлено. Призначення її на разі нез'ясоване.

Проведення радіовуглецевого датування, за кістковими рештками з поховання 1 (Київська радіовуглецева лабораторія), дало такі результати: 970 ± 70 , тобто 1? — 1100-1160 рр. н.е.; 2? — 950-1220 рр. н.е. Кореляція дат з поховальним інвентарем дає на сьогодні можливість висунути припущення, що час здійснення поховання знаходився в межах — від кінця XII до початку XIII ст. Безсумнівного виснов-

ку про етнічну належність поховання, на даному етапі, дійти важко. Як стверджує Р.Р. Ямілова, шапочки-бокки не зустрічаються у похованнях кипчаків раніше золотоординського часу, оскільки вони були принесені монголами. Крім того, бокка — ознака високого соціального статусу жінки [11, с. 122]. В той же час, В.А. Іванов дійшов висновку, що у половців домонгольського часу жіноче вбрання відрізнялося вираженим поєднанням ознак, обов'язковими елементами якого, крім сережок-підвісок та намиста, є металеві дзеркала та головні убори типу бокки [2]. Саме цей набір знайшов відображення на половецьких кам'яних скульптурах XII — початку XIII ст. Відсутність монголоїдних рис в антропологічному типі похованої вказує на користь належності поховання до кипчацького кола, в той же час, як поховальний інвентар (дзеркало, ножиці, бокка), так і обряд знаходять аналогії як серед половецьких, так і серед старожитностей пізнішого монгольського часу, тобто, комплекс пов'язаних ознак належить саме до кипчацького золотоординського періоду.

Джерела та література

1. Захариков А. П. Курганний могильник "Большие Копены — 2" / А. П. Захариков, Ю. А. Матюхина // Археология Восточно-Европейской степи: межвуз. сб. науч. тр. / ред. доц. В. А. Лопатин. — Саратов: Научная книга, 2006. — Вып. 4. — 264 с.
2. Иванов В.А. Убранство костюма средневековых кочевников Евразии / В. А. Иванов // ТД III Международной археологической конференции "Культуры степей Евразии второй половины 1-го тысячелетия н. э. (из истории костюма)". — Самара, 2000. — Режим электронного доступа до ст.: <http://www.south-rus.narod.ru/kochevnikcostume.html>.
3. Коваленко О. В. Звіт про охоронні розкопки курганів біля с. Сторожове Чутівського району Полтавської області

- у 2008 році / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 581. — 157 арк.
4. Коваленко О. В. Пізньосарматські поховання Сторожівського курганного могильника / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2008. — № 1-2 (23-24). — С. 34-44.
 5. Кулатова И. Н. Отчет о разведках и охранных раскопках в Поворсклье и Поорелье в 1987 г. (Полтавская область) / И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1987/56; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 18. — 43 арк.
 6. Кулатова І. Майдани на Коломаку / Ірина Кулатова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: Сіяч, 1999. — Вип. 8. — С. 60-65.
 7. Недашковский Л. Бронзовые зеркала второй половины X-XIV вв. из музеев Саратовской области / Леонард Недашковский, Алексей Ракушин // Татар археологиясе. — Казань: Изд. Татарстан феннер академиясенен Тарих институты, 1998. — С. 87-109.
 8. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — Т. 1. — С. 39-62.
 9. Рудинський М. Кантамирівські могили римської доби / Михайло Рудинський // Записки ВУАК. — Київ, 1930. — Т. 1. — С. 129-131.
 10. Сидоренко Г. О. Щоденник описів Середне-Дніпровської розвідочно-археологічної експедиції ПМК АН СРСР 13.09-10.10-45 р. / Г. О. Сидоренко // НА ПКМ. — Спр. 03-145: Матеріали археологічних експедицій Полтавського історико-краєзнавчого музею 1945 р.
 11. Ямилова, Р.Р. Головные уборы кочевников Золотой Орды / Р. Р. Ямилова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена — СПб., 2009. — № 12 (89): Общественные и гуманитарные науки (философия, история, социология, политология, культурология, искусствоведение, языкознание, литературоведение, экономика, право). — С. 118-124.

Ключові слова: Дзеркало, кипчаки, курган, поховання, ножиці, Сторожове, шапочка-бокка, шило, ювелірна прикраса.
Key Words: Awl, burial, mirror, cap-bokka, jewel, mound, Polovtsians, scissors, Storozhove,

Коваленко О.В., Луговой Р.С.
**Кочевническое погребение XIII в. вблизи с.Сторожовое
Полтавской области.**

Резюме

В публикации рассматриваются материалы из женского кочевнического погребения XII-XIII ст., исследованного в 2008 г. в одном из курганов могильника у с. Сторожовое Полтавской области. Погребальный инвентарь представляет, собой уникальный комплекс вещей, который включает: ювелирное украшение головного убора, зеркало, нож, шило, астрагал, остатки шапочки-бокка. Авторы относят комплекс к кипчакскому кругу погребений золотоордынского периода.

Kovalenko O.V., Lugovoy R.S.
**Nomadic Burial of the Thirteenth Century near to village Storozhove
in the Poltava Region**

Summary

There, in the publication, are given results of investigations of a nomad woman burial (the twelfth-thirteenth cc.), discovered near the village Storozhove in Tchutovo district in Poltava region. The burial complex includes head-dress jewel, mirror, awl, collar, and cap-bokka. Authors date the burial back to the Polovtsians and Golden Horde Time e

УДК 903.6(477.64):930.85“13/14”

© Єльников М.В.
(м.Запоріжжя)

Нові дослідження культової споруди на золотоординському поселенні Мечеть-Могила

*Наводяться результати останніх досліджень культової споруди
на золотоординському поселенні Мечеть-Могила (Кінські Води)
біля с. Юрківка Оріхівського району Запорізької області.*

У 2008 — 2010 рр. експедиція Запорізького національного університету проводила дослідження поселення Мечеть-Могила часу Золотої Орди, поновивши роботи після п'ятнадцятирічної перерви. Пам'ятка розташована поблизу с. Юрківка Оріхівського району Запорізької області, на локальному, пануючому над місцевістю, підвищенні лівого берега р. Конка (Кінська, Кінські Води). Поселення площею близько 1,76 га займає рівну ділянку між відрогами балки Московської, залісної у 60-х рр. ХХ ст.

Перші теоретичні розробки щодо локалізації пам'ятки були здійснені 1968 р. запорізьким краєзнавцем В.Г. Фоменком [8, с. 237-238]. 1971 р. В.Л. Єгоров, за аналізом свідчень географічного збірника початку ХVІІ ст. — "Книге Большому Чертежу", дійшов висновку про знаходження на правому березі р. Конка золотоординського городища (без точного місця розташування), давши йому назву Кінське (на мапах дослідника — Кінські Води) [4, с. 121; 5, с. 86, карта 2]. Серед писемних джерел також привертають увагу свідчення

послів Московського царства від 1680 р., які проходили повз р. Конки і бачили залишки давніх споруд, котрі належали "...Кримським татарам, за Мамай Хана" [9, с. 573-574]. За примітками М.Н. Мурзакевича до цієї статті, зазначене поселення відноситься до XIII ст. та лежало на "східному торговому шляху", що пов'язував місто Крим (Солхат) з Києвом [9, с. 574]. Після 1774 р. на місці сучасного с. Юрківка виникло поселення, що носило на мапах першої половини — середини XIX ст. назву Аул. За свідченнями єпископа Гермогена другої половини XIX ст., з південно-західного боку до с. Аул примикав "пагорб Москов або Мечеть, на якому було в давні часи татарське селище з мечеттю" [2, с. 222].

Через ділянку, де знаходиться зазначена пам'ятка, під час російсько-турецьких війн першої половини XIX ст. постійно переходили російські війська, лишаючи по собі картографічні дані з позначенням "мечетей" в цій місцевості. В зв'язку з рішенням від 1770 р. про будівництво між річками Конка і Берда Нової Дніпровської лінії число мап з докладним описом узбережжя Конки значно зростає, на більшості з них є позначки мечетей в межах сучасних сіл Кірове і Юрківка. Отже, є всі підстави вважати поселення Мечеть-Могила складовою частиною золотоординського городища Кінські Води, що розташовувалось на обох берегах р. Конка [7, с. 110]. Остаточо це можна буде з'ясувати після досліджень пам'ятки на правому березі, значна частина якого забудована і знаходиться під садибами.

Перші археологічні дослідження поселення Мечеть-Могила відносяться до 1993 р., коли на місці грабіжницької ями співробітниками Запорізького краєзнавчого музею були відкриті залишки цегляної будівлі. Незначні роботи не дали змоги визначити характер, хронологічні рамки і культурну належність пам'ятки [10, с. 38-40]. Того ж року до експозиції музею з району пам'ятки потрапила архітектурна деталь з різьбленого вапняку [12, с. 6], рослинний мотив якої мав сельджуцькі (малоазійські) корені (рис. 1:1). Стиль і окремі еле-

менти декору схожі на орнамент капітелі колони від мечеті, що була передана 2005 р. мешканцем с. Юрківка В. М. Саєнку. Капітель, за орнаментациєю (рис. 1: 2), близька кримським зразкам, зокрема колонам порталу мечеті хана Узбека першої половини XIV ст. [11, с. 287]. Унікальність цієї знахідки стимулювала поновлення інтересу до пам'ятки.

Розвідками Запорізького національного університету 2007 р. на поселенні Мечеть-Могила виявлені залишки п'яти будівель, що перебували у занедбаному стані, на них фіксувалися нещодавні грабіжницькі ями. За три польових сезони 2008-2010 рр. на поселенні була відкрита більша частина західної стіни, центральна частина споруди № 1 культового призначення, розмірами 14,0 x 14,5 м. Фундаментом будівлі слугували грубо отесані крупні блоки вапняку прямокутної форми, розмірами 0,85 x 0,52 x 0,22 м, 0,71 x 0,48 x 0,3 м, 0,73 x 0,5 x 0,37 м. Проміжки між блоками заповнені рваним камінням (вапняк, ракушняк, пісковик і граніт). Котлован під фундаментом не споруджувався, долівка під блоками вирівняна за допомогою вапнякової крихти, що слугувала своєрідною "подушкою".

Фундамент споруди зорієнтований по вісі північ — південь (з відхиленнями до сходу). Він був кам'яним цоколем, на якому знаходилась цегляна стіна, що впала до центру будівлі, частина її склалася "ялинкою". Стіна споруджена з випаленої цегли, розмірами 21-22 x 21-22 x 3,8-4,8 см, характерної для міст Золотої Орди [3, с. 184]. Цегла між собою скріплювалась за допомогою глинистого, але на окремих ділянках зустрічається використання й вапнякового розчинів. Окрім типової квадратної, зустрічається цегла з "плічками" (рис. 2:1). Нижня частина стіни прикрашалася подвійними смугами кашиних глазурованих кахлів-цеглин прямокутно-усіченої форми, розмірами 19,8-20 x 7,8-8,3 см і товщиною 7,1-8,2 см. Зовні вони вкриті непрозорою по-ливою бірюзового кольору, бокові подовжені сторони мали поздовжні пази-фаски для більш міцної фіксації в розчині (рис. 2:2).

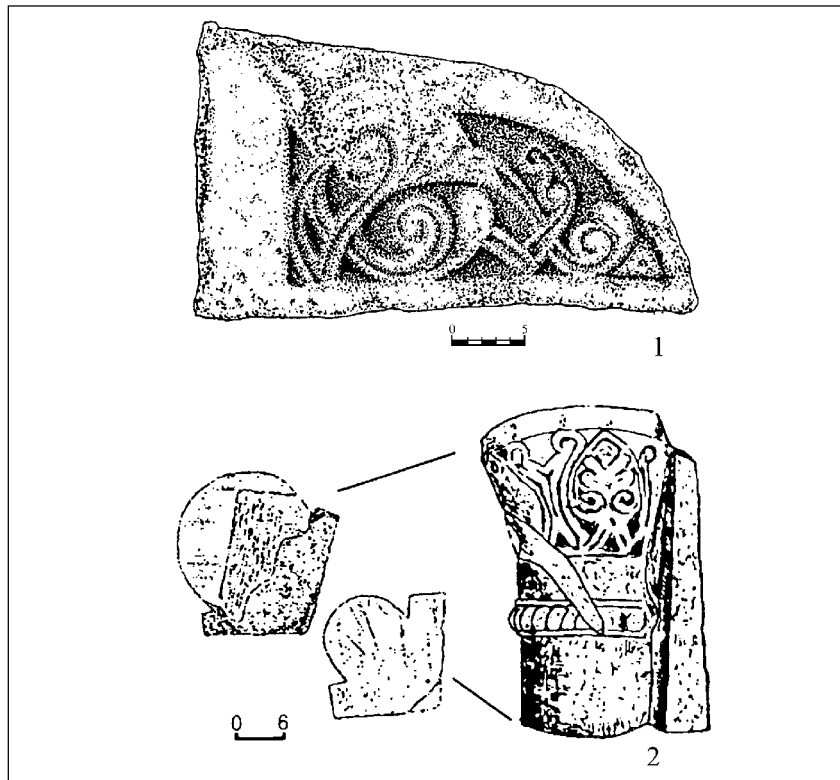


Рис.1. Мечеть-Могила, поселення.
1-2 — архітектурні деталі, вапняк.

Кашині вироби таких пропорцій з пазами-фасками були поширені на золотоординських пам'ятках Подоння, Поволжжя, Кавказу і Північного Ірану [1, с. 36, рис. 3:6; 16, с. 114-115), де з'явилися у XIV ст. [13, с. 35].

Архітектурним декором карнизу і наличників споруди № 1 слугували штаповані ганчові обойми з гіпсу подовженої вузької (шириною до 11,6 см) форми, візерунок яких утворювався чергуванням рослинних і геометричних мотивів (рис. 2:3) з кашиними плитками, вкритими непрозорою поливою білого, бірюзового (блакитного і ніжно-блакитного), синього, зеленого, синьо-зеленого (кольору "морської

хвилі"), червоно-коричневого і жовтого кольорів. Декор ганчових обойм має прямі аналогії в Поволжжі на мечетях Селітренного і Водянського городищ [6, с. 78, табл. III:4-8; 14, с. 235, рис. 102:16-17]. Без сумніву, будівля з поселення Мечеть-Могила була за часів Золотої Орди визначною громадською спорудою, вірогідно, мечеттю. Серед плиток з геометричним і рослинним орнаментом — шестикутники (в тому числі у вигляді "зірки Давида"), пальмети, трилисники і лілії (рис. 2:4-7), що є типовими для міст Золотої Орди [15, с. 153]. Крім обойм, у декорі будівлі використовувались крупні ганчові панно з геометризованим (за термінологією Г.О. Федорова-Давидова) рослинним орнаментом, що кріпилися на стіні за допомогою цем'яноквого розчину. Для більш міцного скріплення ганчові обойми і панно зі зворотного боку мали глибокі розчоси пальцями, що наносилися по сирому гіпсу. За розташуванням архітектурного декору і розвалу цегли, висота стіни реконструюється в межах 5,0-5,5 м (включаючи висоту фундаменту будівлі).

У північній частині решток будівлі виявлений фрагмент колони з обробленого тонким інструментом ракушняку висотою 0,38 м, неправильної округлої в перетині форми, діаметром 20,5 x 22 см. Уламок оздоблений вертикальними заглибленнями — канелюрами. Вірогідно, в північній частині споруди № 1 знаходився портал будівлі з колонами.

Долівкою в центральній частині слугувала цегляна викладка, зміцнена зверху товстим шаром гіпсу, товщиною 2-5 см. Цегла на цій ділянці має інші розміри: 23 x 23 x 5 см. На решті ділянки підлоги наявні залишки горілого дерева. Під долівкою проходила ціла система каналів (з півдня на північ, із заходу на схід) шириною 1,4-2,4 м, стінки яких у нижній частині були викладені рваним камінням з пісковику на вапняному розчині. Ці канали могли використовуватися в якості водозбору або дренажу. Канали заповнені будівельним сміттям — вапняковим розчином, фрагментами випаленої цегли, рваного каміння. На двох ділянках за-



Рис. 2. Мечеть-Могила, поселення.

1 — цегла з "плічками"; 2 — кашина кахля-цеглина; 3 — ганчова обійма; 4-7 — кашині поливні плитки геометричної та рослинної форм.

фіксована концентрація битої кашиної плитки, фрагментів посуду з білої глини і глазурованого кашину. Тут знайдені також уламки посуду XVIII-XIX ст., що вказує на час руйнації цієї ділянки споруди. Канал закінчувався в північній частині розкопу 2010 р. тошнау (?), складеного на вапняному розчині з цегли. Тошнау виступає над долівкою, донизу має широкий поглинальний колодязь, дослідження якого планується продовжити 2011 р.

В північній і східній частинах розкопу 2010 р. знайдені фрагменти черепів двох осіб зрілого віку. Відповідь на те, потрапили вони до будівлі випадково, чи походять зі зруйнованих поховань, що знаходилися безпосередньо у споруді, дадуть наступні дослідження. І хоча розкопки цієї унікальної для Запорізького краю археологічної пам'ятки тільки розпочалися, значення її надзвичайно велике, а, отже, можливі нові відкриття. Вже зараз можемо стверджувати, що за часу Золотої Орди через регіон проходила ділянка Великого шовкового шляху. Етнічний склад золотоординських міст був надзвичайно строкатий. Серед їх мешканців були зігнані та захоплені у полон майстри і ремісники, в тому числі з території Київської Русі. Найбільшу схожість пам'ятка має із спорудами золотоординських міст на Волзі і Кримському півострові. З'ясувати період існування цієї унікальної будівлі — справа часу.

Джерела та література

1. Волков И. В. Поливная керамика Маджара / И. В. Волков // Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X-XVIII вв.: ТД II междунар. науч. конф. — Ялта, 2007. — С. 33-42.
2. Гермоген. Таврическая епархия. Гермогена, епископа Псковского и Порховского, бывшего Таврического и Симферопольского / Гермоген. — Псков, 1887. — 524 с.

3. Егоров В. Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959-1965 гг.) / В. Л. Егоров / Отв. ред. А. П. Смирнов // Поволжье в средние века. — Москва: Наука, 1970. — С. 172-193.
4. Егоров В. Л. География городов Золотой Орды / В. Л. Егоров // СА. — Москва, 1977. — № 1. — С. 114-125.
5. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. / В. Л. Егоров / Отв. ред. В. И. Бугайов. — Москва: Наука, 1985. — 246 с.
6. Егоров В. Л. Археологические исследования Водянского городища в 1967-1971 гг. / В. Л. Егоров, М. Д. Полубояринова / Отв. ред. А. П. Смирнов, Г. А. Федоров-Давыдов // Города Поволжья в средние века. — Москва: Наука, 1974. — С. 39-79.
7. Єльніков М. В. До локалізації золотоординського городища Кінські Води / М. В. Єльніков // Музейний вісник. — Запоріжжя: Дике поле, 2009. — Вип. 9. — С. 103-111.
8. Єльніков М. В. В. Г. Фоменко — першовідкривач городища Кінські Води / М. В. Єльніков // Музейний вісник. — Запоріжжя: Дике поле, 2010. — Вип. 10. — С. 237-246.
9. Мурзакевич Н. Список со Статейного списка Великого Государя его царского величества посланников: стольника и полковника и наместника переяславского Василия Михайлова сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова, писана со слов, чрез огонь, в Цареве-Борисове-городке, в нынешнем во 1681 г. мая в день / Н. Мурзакевич // ЗООИД. — Одесса, 1848. — Т. 2. — С. 568-658.
10. Попандопуло З. Х. Отчет об охранных исследованиях в Запорожском, Васильевском и Ореховском районах Запорожской области в 1993 г. / З. Х. Попандопуло, И. Р. Тихомолова // Архів ЗОКМ. — Спр. 2960. — 42 арк.
11. Саенко В. М. Знахідка капітелі колони часів Золотої Орди в Нижньому Подніпров'ї / В. М. Саенко, С. Г. Дзюба // Причорноморье, Крым, Русь в истории и культуре: Материалы III Судакской междунар. науч. конф. — Київ — Судак: Академперіодіка, 2006. — Т. II. — С. 284-289.
12. Тихомолова И. Р. Поселение и могильник XIV в. у с. Верхняя Криница / И. Р. Тихомолова // ДСПК. — Запорожье: изд. ЗГУ, 1997. — Т. VI. — С. 5 — 9.

13. Федоров-Давыдов Г. А. Золотая Орда и Монгольский Иран / Г.А. Федоров-Давыдов // Вестник Московского университета. — Москва, 1978. — № 6. — С. 25-37. — (Серия: История).
14. Федоров-Давыдов Г. А. Монгольское завоевание и Золотая Орда / Г. А. Федоров-Давыдов // Степи Евразии в эпоху средневековья. — Москва: Наука, 1981. — С. 229-239. — (Археология СССР).
15. Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья. — Москва: Из-во Моск. ун-та, 1994. — 232 с.
16. Цыбин М.В. Архитектурный декор золотоордынского мавзолея у пос. Красный Воронежской области // Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X-XVIII вв.: ТД II междунар. науч. конф. — Ялта, 2007. — С. 114-115.

Ключові слова: Будівля, ганч, ганчові обійми, кашині плитки, Кінські Води, Мечеть-Могила, Золота Орда, цем'янковий розчин, тошнау.

Key Words: building, clay and slack lime solution, Kinsky Vody, Mosque-Grave, the Golden Horde, toshnau

Ельников М. В.

Новые исследования культового сооружения на золотоордынском поселении Мечеть-Могила.

Резюме

Статья посвящена результатам работ экспедиции Запорожского национального университета на поселении Мечеть-Могила. Исследовалось культовое сооружение, которое можно отнести по типу к мечети или крупному мавзолею. Архитектурный декор здания близок материалам столичных городов Поволжья периода Золотой Орды.

Elnikov M. V.

New the Research of the cult structure on the Mosque-Grave settlement.

Summary

The article outlines the results of the expedition of the Zaporizhia National University to the Mosque-Grave settlement. The examined cult structure is regarded as a mosque or a large mausoleum. Architectural decoration of the building is similar to materials of capital cities in the area of Volga, during the time of the Golden Horde.

УДК 902/904 (477) "17/18"

© Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М.
(м.Дніпропетровськ)

Нові знахідки товарних пломб та особистих печаток з козацьких пам'яток Дніпровського Лівобережжя

Публікується добірка товарних пломб та особистих печаток з колекції археологічного кабінету Дніпропетровського національного університету ім. Олесь Гончара, що походять з Новобогородицької фортеці у Присамар'ї, з Поорілля та Поворскля, в межах колишнього Полтавського полку.

У 2008 - 2009 рр. до колекції археологічного кабінету Дніпропетровського університету ім. Олесь Гончара надійшли нові зразки товарних пломб та особистих печаток, знайдені під час розкопок Новобогородицької фортеці та розвідкових робіт на місці містечка Соکیلки — колишнього центру Сокологірської (Сокологірської) сотні Полтавського полку [9, с. 90-91], а також випадкові знахідки з Лівенської фортеці [3, с. 11]. Виходячи з хронологічної та територіальної близькості обох пам'яток, надходження розглядаються разом.

Товарні пломби, відомі за знахідками в культурних шарах козацького містечка Самарь XVI-XVII та Новобогородицької фортеці XVII-XVIII ст., неодноразово ставали об'єктом нашого вивчення як важливе джерело відомостей про торгівельні зносини козацького Присамар'я [5, с.20-24; 6, с.187-190; 7, с.43-45]. Вкрай слабка розробленість типології зарубіжних пломб, що походять з території України, і загальна їх нечисельність, потребують оперативного введення до наукового обігу кожної нової знахідки.

У 2008 р. до колекції надійшли два нових екземпляри (всього в зібранні нараховується 14). Обидві пломби знайдено під час робіт на розкопі V, за яким закріплено назву "Митниця" (саме за чисельністю знахідок пломб), монет, лічильних жетонів, важків-екзагій. За типологією, пломби, відлиті із свинцю, належать до т. зв. дискових із гнучкою поєднаною платівкою стрічкою-бандероллю. За станом збереженості та інформативністю, на особливу увагу заслуговує одна з них, опис якої наводимо нижче.

Пломба (рис. 1: 1), виходячи із наявності кількох відтисків штампів, пройшла довгий шлях від місця виготовлення товару до місця його призначення, яким вважаємо Присамар'я.

За лицеву платівку, позначена штампом із зображенням ансамблю з трьох будівель. Центральне положення займає храм із баневою покрівлею, надбудованою підтрикутною верхівкою із латинським хрестом на "яблуці", над якою вміщена шестипроменева "віфлеємська" зірка. З боків від храму знаходяться дві вежі зі шпилями, на яких встановлено флюгери-прапорці. Нижня частина споруд перекрита пізнішим штампом.

Залишаючи на майбутнє спробу визначити тотожність зображення на пломбі реальним будівлям, розглянемо зворотний бік штампів (рис. 1: 1). У прямокутній рамці із однобічно зрізаним кутом вміщено ліву половину геральдичного орла. Реалістично передано лапу із пазурами, махове пір'я на крилі і хвості; знизу на штампі — подвійна рельєфна риска та дугоподібний рубчастий пасок. Праворуч у рядок вміщений напис латиною "BREIT", що в перекладі з німецької має значення "ширина", зокрема, — "ширина полотна" [10, с.171].

Пошук місця виготовлення пломби потребує перегляду нумізматичних та фалеристичних матеріалів. Композицію з трьох будівель, близьких за архітектурою до зображених на аверсі пломби, знаходимо на талері м. Нюрнберга карбування 1779 р. Головна відмінність полягає у заміні "віфлеємської" зірки на трикутник з трьома зірками, в оточенні саява

(символ Бога-Отця) [12, taf. №№ 2945 - 2947]. Також близький план міста знаходимо на рейхсталері Нюрнберга 1649 р. карбування, однак тут зірку або трикутник замінено хмарою із написом на івриті — Іегова (יהוה) в оточенні латинського тексту "SVB VMBRA ALARVM TVARVM", що перекладається — "під покровом твоїх крил" [13, s. 164, № 2092].

На реверсі монети вміщено три герби, серед яких привертає увагу герб Нюрнберга із зображенням лівої половини геральдичного орла та написом "MONETA NOVA REPVB. NORIMBERG-ENSIS. 1694" (Монета нова респуб. Нюрнберг). В гербі Нюрнберга на аверсі багатьох золотих та срібних монет XVIII ст. вміщено щит, поділений навпіл із зображенням у ньому лівої половини орла. Прикладом можуть слугувати талер 1767 р. та півталер 1766 р.

Пізнішим, за часом, вважаємо двобічний штамп на бандеролі, від якого на аверсі пломби залишилися літери "...FH" (рис. 1: 1), на реверсі — задня частина лева з подвоєним і закрученим хвостом (рис. 1: 1). Відносно цієї ознаки у сучасному словнику міжнародної символіки та емблематики [11, с.222-223] зазначено: "Геральдический лев может иметь один, два и три хвоста, что четко фиксирует национальный признак". Подвоєний хвіст присутній на зображеннях "Білого лева" чеського герба, що, виходячи із реалій європейської торгівлі XVII-XVIII ст., має безсумнівну перевагу перед "Золотим левом" з подвоєним хвостом в гербі далекої від України Фінляндії. Віддана Чехії перевага враховує, в першу чергу, розташування тогочасних торговельних шляхів, які проходили з Нюрнберга на схід саме через її територію.

Що стосується третього штампу на аверсі пломби, то, швидше за все, останній належить до складських позначок. На штампі міститься подвійне коло з літерами "PG". Сподіваємося, що публікація пломби буде сприяти появі нових версій.

У розкопі V в культурному шарі, поза житловими спорудами, в 2008-2009 рр. знайдені ще дві товарні пломби. Перша з них (рис. 1: 2) належить до ранніх — XVI ст., — що по-

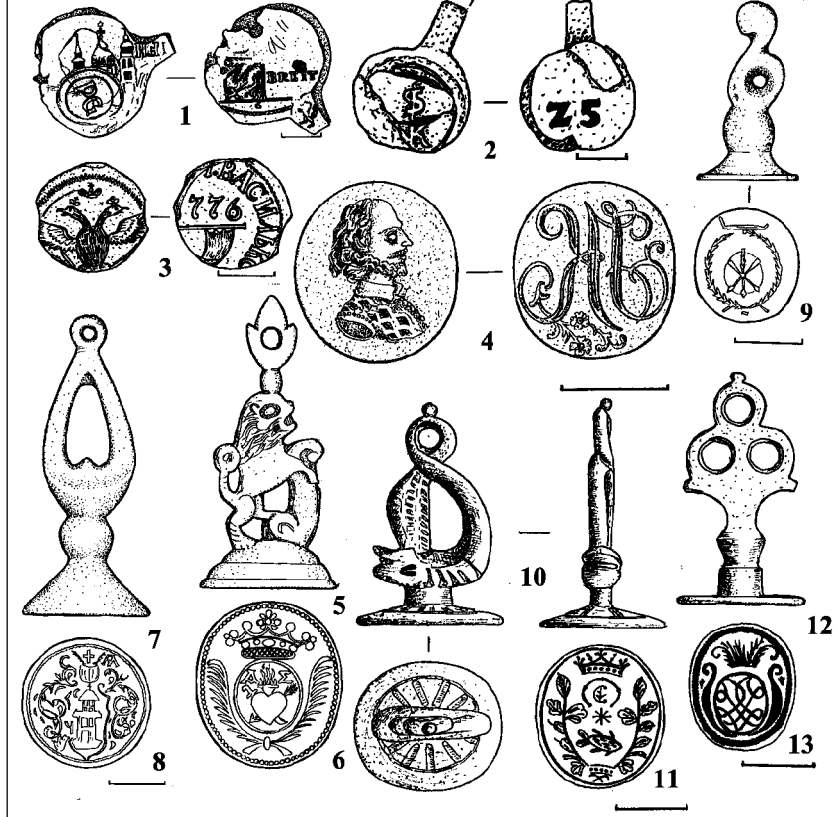


Рис. 1. Товарні пломби та печатки з козацьких пам'яток XVI - XVIII ст.

1-4. — товарні пломби та печатка з Богородицької фортеці;
 5-8. — печатки з с. Сокілки та їх відбитки; 9. — незавершена
 печатка з с. Сокілки; 10-13. — печатки та їх відбитки з
 Лівенської фортеці (с. Маячка)

в'яже її з існуванням м. Самарь. За типом, — це дискова; на
 лицевій платівці в центрі вміщено літеру S, по якій відтис-
 нуто римську одиницю — I. В нижній зім'ятій частині пла-
 тівки, зафіксовано літери A та K. Дата відтиснута на зворот-
 ному боці — Z5. Інші позначки відсутні. Збереження в палеографії
 пломби особливостей написання цифри 2 у вигляді

літери Z властиве західноєвропейським монетам та пломбам початку XVI ст., що, разом з ініціалами Сигізмунда I Старого, підтверджує датування 1525 роком [2, с.17]. Аналогією до неї слугує пломба, вміщена у "Каталозі ..." [4, с.16, рис.1], датована 1524 р. Пізнішою за часом виявилася друга товарна пломба (рис. 1: 3), позначена на аверсі зображенням російського двоголового орла під Великою імператорською короною часів Катерини II. По краю платівки вміщений обідок з дрібних вертикальних рисок. На зворотній стороні пломби є напис: "І. Василько" (прізвище виробника), рік [1]776 та зображення цехового прапора. Це вже друга знахідка в Богородицькій фортеці російської пломби XVIII ст.

Цікавою випадковою знахідкою 2008 р. з площі фортеці є овальна матриця двобічної печатки (розмірами 17 x 15 мм, завтовшки 3 мм), що виготовлена з бронзи. Наскрізний повздовжній канал засвідчує вільне кріплення до руків'я або, менш вірогідно, використання в якості вставки до персня. На лицевому боці гравійовано погрудне профільне зображення чоловіка середнього віку з європейською зачіскою та борідкою а-ля Генріх IV, зодягнутого в каптан зі стоячим коміром, що застібається на гудзики. Рельєф передає фактуру оксамитової тканини (рис. 1:4). На зворотному боці вміщена монограма з літер Г та К, від якої відходить квітуча гілка. В монограмі спокусливо вбачати ініціали одного з будівельників та в наступному коменданта Богородицької фортеці, думного дворянина Григорія Івановича Косагова — знакову постать петровської епохи.

Переходячи до розгляду другого комплексу знахідок, слід побіжно зупинитися на характеристиці самої пам'ятки. Характеризуючи групу Поорільських сотень, В.О. Мокляк, посилаючись на В.Г. Ляскоронського, наводить опис Соکیلської, створеної у 1660 р., що існувала до 1764 р. Містечко Сокілка (тепер Правобережна Сокілка Кобеляцького р-ну Полтавської обл.), займало підвищений відріг правого берега р. Ворскли, який домінував над долиною. Рештки укріплень повто-

рювали конфігурацію рельєфу і склалися із земляних валів та рову. У центрі знаходилася церква, яка простояла до 30-х рр. XX ст. Сьогодні площа городища розорюється [9, с.90-91]. Зацікавлення цією пам'яткою з боку співробітників лабораторії археології ДНУ зумовлене розробкою наукової держбюджетної теми № 2 - 202 - 09 "Степова Наддніпрянина за козацьких часів: пошук, дослідження, збереження".

Розвідкові роботи здійснювалися під керівництвом ст. наукового співробітника В.М. Шалобудова. Під час огляду площі городища в районі колишнього перевозу через р. Ворсклу, за 3,5 м від урізу води, було піднято печатку, опис якої наводимо нижче. Обставини знахідки — разом із кількома монетами дрібних номіналів, — свідчать на користь їх випадкової втрати.

Печатку відлито разом із фігурним руків'ям з бронзового сплаву. Основу руків'я становить зображення лева у геральдичній позі, передні та одна задня лапи якого охоплюють фігурну колонку. Хвіст лева зігнутий "вісімкою", гравіюванням передані деталі морди та волосся довгої гриви. Верхівку руків'я утворює трилисник з отвором у центрі, вміщений на барабані (рис. 1: 5). Перехід від руків'я до площини печатки трьохсхідчастий, із позначеними борозенками.

Овальна платівка печатки несе на собі гербове зображення під дворянською короною. Герб, вміщений в овалі, складається з "палаючого" серця, навскіс зліва пронизаного шаблею та справа стрілою. З боків від серця викарбувано літери З та А, які, швидше за все, відповідають ініціалам володаря герба. Ззовні герб оточений двома пальмовими гілками (рис. 1: 6).

Пошуки відповідностей у "Малоросійському гербовнику" В.К. Лукомського та В.Л. Модзалевського призвели до розгляду родового герба Бакуринських [8, с.5-6]. Автори наводять опис поділеного на чотири частини герба, що належав нащадкам одного з найстаріших чернігівських землевласників, власника містечка Репок (1609 р.), Миколи Батури-

ського: "Щит разделен на четыре части, из коих в первой, в серебряном поле, красный крест. Во второй, в голубом поле, дворянская корона. В третьем, в красном поле, серебряная подкова шипами вниз обращенная. В четвертой части в золотом поле, красное сердце с пламенем, пронзенное крестообразно саблею и стрелой".

Співпадіння герба на печатці з описом зображень герба Бакуринських безсумнівне і, можливо, вказує на побічну гілку цього розвиненого родоводу. На жаль, поки що ми не маємо підстав для уточнень, кому саме належала печатка і яким чином її власник був пов'язаний із Соколкою.

Ще одну печатку знайдено у центральній частині городища, поруч із руїнами церкви. На наш погляд, печатка має особистий характер і належала духовній особі. Печатку відлито із бронзового сплаву разом із руків'ям. За формою останнє тричасне: у верхній частині овально-подовжене, із серцеподібним отвором в центрі та кільцевим навершшям; середня частина кулеподібна, з двома перехватами; нижня — конусоподібна (рис. 1:7).

Круглу платівку печатки прикрашає достатньо складний гравіюваний візерунок, в центрі якого вміщене зображення двоповерхової будівлі із хрестом на трикутній покрівлі (церкви-?). Зліва, на рівні покрівлі, знаходимо літеру Ч або Ц. Над будівлею знаходиться зображення напівовальної посудини — чаші або церковного потира, також під хрестом, з боків від якої вміщені літери С та А (чи Я). Обидва зображення об'єднано у недбало вирізьбленому геральдичному щиті, в оточенні стилізовано-рослинного орнаменту (рис. 1: 8).

Слід також згадати невелику печатку, знайдену місцевими жителями. Овальна матриця відлита з бронзи разом з фігурним руків'ям і, на наш погляд, незавершена. У центрі печатки у вінку з гілок зображені три перехрещені стріли вістрями донизу; зверху — розпочате гравіювання зображення корони (рис. 1: 9). Вірогідно, майстер припустився помилки, тому й полишив роботу. Якби з боків від стріл були зобра-

жені ще й зірки, герб міг би належати полковому осавулу Івану Волинському, нащадку Лаврентія Долинського (1684) [8, с.46]. На користь наступного використання печатки свідчать залишки олов'яного припою на матриці. Ймовірно, до неї було припаяне інше зображення, котре було втрачене.

Ще дві особисті печатки походять з культурного шару Лівенської фортеці Української лінії, розташованої в центрі сучасного с. Маячка [3, с.11] Новосанжарського р-ну (Сотенне місто Полтавського полку — 1674 - 1764 рр. [1, с.288]). Обидві мають фігурні руків'я, на одній з яких зображена риба (рис. 1: 10), на другій — фігура у вигляді трилисника з отворами (рис. 1: 12). Матриці обох печаток — овальної форми — відлиті разом із руків'ями. На одній з них зображено підкову шипами донизу із літерою С та гілочкою всередині під дворянською короною. Нижче знаходиться восьмипроменева зірка, вміщена над зображенням риби коропової породи, що пливе ліворуч (рис. 1: 11). За нашими спостереженнями, печатку прикрашає так званий "говорящий герб", який, враховуючи присутність двох зображень риби, натякає на родове прізвище власника, пов'язане з цим символом, наприклад, Коропчевські або Рибальські. В якості прикладу, можна навести герби козацьких родів з "Малоросійського гербовника" В.К. Лукомського та В.Л. Модзалевського, де прізвища передані через зображення [8, с.18, 99, 129, 171].

Друга печатка має на матриці зображення ненобілітованого герба, яке складається зі стилізованої під пір'я псевдокорони, під якою в овалному щиті вміщене т. зв. плетіння (рис. 1: 13). Герб обплямований волютоподібними рельєфними фігурами. Достатньо близькою аналогією короні та волютам є зображення на печатці з Богородицької фортеці [4, с.20, рис. 6: 6.], Плетиво нагадує собою відомий символ "вузла щастя", який широко вживався у східній середньовічній емблематиці [11, с. 440, 441]. Можливо, власник печатки мав

східне коріння, як це мало місце з польською шляхтою, в гербах якої присутні зображення, що походять від золотоординських тамг [8, табл. XXVI].

Перегляд доступної нам літератури не завжди дає позитивну відповідь відносно походження та належності пломб і печаток, що спонукає сподіватися на кваліфіковану допомогу читачів.

Джерела та література

1. Археологія доби українського козацтва XVI - XVIII ст. / Д.Я. Телегін (відп. ред.), О.М. Титова, Л.І. Виноградська та ін. — Київ: вид. ІЗМН, 1997. — 336 с.
2. Векленко В.О. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В.О. Векленко, І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов // Український археографічний щорічник. — Київ - Нью-Йорк, 2004. — Вип. 8/9. — С. 199-221.
3. Заїка Г.П. Українська лінія / Г.П. Заїка. — Київ - Полтава: Археологія, 2001. — 86 с.
4. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Векленко В.О. — Дніпропетровськ: Вид-во Дн. НУ, 2007. — 108 с.
5. Ковальова І.Ф. Археологічні дослідження житлової забудови Богородицької фортеці у 2008 році / І.Ф. Ковальова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. — Вип. 18.
6. Ковальова І.Ф. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я / І.Ф. Ковальова // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — №№ 2/2002 — 1/2003 (12-13). — С. 187-190.
7. Ковальова І. Ф. Свідчення польської торгівлі з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Україна і Польща у світовій історії: політика, економіка, культура. — Острог, 2002.
8. Лукомський В.К. Малоросійський гербовник / В.К. Лукомський, В.Л. Модзалевський. — Київ: Либідь, 1993.

9. Мокляк В. Полтавський полк / В. Мокляк. — Полтава: Диво-світ, 2008. — 112 с.
10. Немецко-русский словарь / Под ред. А.А. Лепинга. — Москва, 1964.
11. Похлебкин В.В. Словарь международной символики и эмблематики / В.В. Похлебкин. — Москва, 2004.
12. Auktion 6-11 Mai 1992. Katalog 333. — Frankfurt a. — М., 1992.
13. Auktions — Katalog. 35 auktion. — Hamburg, 1996.

Ключові слова: Козацький час, Маяка, Новобородицька фортеця, печатка, Поворскля, Поорілля, Присамар'я, товарна пломба, Сокилка.

Key Words: Goods seal, Mayachka, Novobogoroditska fortress, signet, Vorskla area, Orel area, Samara area, Sokilka, the Cossacks Time.

Ковалёва И.Ф., Шалобудов В.Н.

**Новые находки товарных пломб и личных печатей
с казачьих памятников Днепропетровского Левобережья**

Резюме

В результате археологических исследований, проведенных экспедицией НИЛ археологии Приднепровья ДНУ в 2008 - 2009 гг. на территории казачьего городка Самарь XVI - XVII вв. — Новобородицькой (Богородицькой) крепости XVII - XVIII вв., расположенной в устье р. Самара на северной окраине г. Днепропетровск, и краеведческих разведок в сс. Сокилка и Маячка Полтавской области, получены новые сфрагистические материалы.

Находки торговых пломб с культурных слоев из Самари — Новобородицькой крепости подтвердили наличие широких социально-экономических связей казачьего Присамарья с европейскими государствами в XVI - XVII вв. В крепости впервые найдена личная печать кон. XVII — нач. XVIII вв. с мастерски исполненным портретом владельца, что свидетельствует о высоком социальном статусе последнего.

Вводимые в научный оборот личные печати казачьей старшины XVII - XVIII вв. из сотенных местечек Полтавщины представляют интерес в связи с несением службы казаками Полтавского полка в Новобородицькой крепости, а также являются важным источником для уточнения становления и развития геральдики украинских родов.

Публикуемые материалы свидетельствуют о необходимости дальнейших исследований в данном направлении.

Kovaleva I.F., Shalobudov V.N.

**New Finds of Goods and Personal Seals from the Cossacks Sites
of the Dnieper Left Bank Area**

Summary

Archaeological examinations, made by an expedition of Laboratory of Archaeology of Dnepropetrovsk National University, in 2008 - 2009, on the territory of the former Cossacks town Samar, dated back to the sixteenth - seventeenth centuries, Novobogoroditska (Bogoroditska) fortress of the seventeenth - eighteenth centuries, situated at the outfall of the river Samara, at the northern outskirts of Dnepropetrovsk, and the regional studies in villages Sokilka and Mayachka in the Poltava Region, resulted receiving of new sphragistic materials. Finds of goods seals from the cultural strata of Samara and the Novobogoroditska fortress prove wide social and economical connections of the Cossacks Samara area with European countries in the sixteenth - seventeenth centuries. In the fortress, for the first time, is found a personal seal, dated back to the late seventeenth - early eighteenth century, with skillfully made portrait of the owner, what witness his high social statues. Put into scientific circulation personal signets of Cossacks starshyna, dated back to the seventeenth - eighteenth centuries, from towns of a hundred in the Poltava Region, are interesting as Cossacks of the Poltava regiment served in the Novobogoroditska fortress, and also are an important source to specify genesis and the development of the heraldry of Ukrainian families. It is also obvious that the published materials testify the further studies in this direction are to be done.

© Щербань А.Л.
(с-ще Опішня)

Новодосліджене Опішнянське підземелля

Охарактеризовано результати вивчення фрагмента підземної споруди козацької доби в селищі Опішня на Полтавщині. Висунуто версію щодо призначення та наведений висновок про можливість музеєфікації підземелля.

Наукові дослідження опішнянських підземель (місцеві мешканці називають їх "льохами") було розпочато в зв'язку з розгортанням діяльності Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішньому (далі — Музей). Перший етап зацікавлення ними (середина 1990-х років) пов'язаний з роботою у Музеї архітектора Овсія Величка. Він наніс на карту селища відомі йому провалля і дослідив кілька з них. На жаль, ніякої інформації про результати цих досліджень опубліковано не було, не збереглося й польової документації, крім єдиного відеозапису. Другий етап, з 2006 року, пов'язаний з діяльністю автора. З цього часу знову було нанесено на карту селища місця відомих проваль, досліджено новоутворені. Важливе місце приділено опитуванню місцевих мешканців, в тому числі тих, які спускалися в підземелля. В результаті досліджень побачили світ три наукові й одна науково-популярна статті [3, 4, 6, 7].

Восени 2009 р. утворилося провалля найдовшого з досліджених нами фрагменту підземного тунелю (рис. 1). Роз-

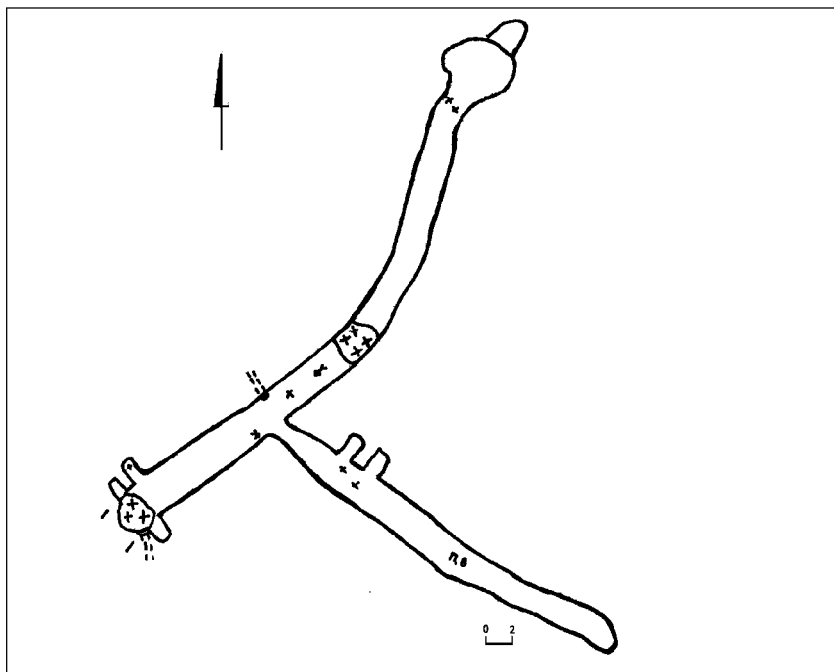


Рис.1. Опішня, с-ще. План підземелля по вул. Заливчого.
Креслення Андрія Ковальова.

ташований він на території приватної садиби по вул. Заливчого (плато вододілу річок Тарапуньки і Ворскли), неподалік від місця, де, принаймні, з кінця XVII ст. височіла Михайлівська церква. Чи не вперше умови для дослідження й музеєфікації підземної споруди виявилися сприятливими, оскільки господар садиби підтримує всі ініціативи. Skorиставшись цим, протягом осені 2009 — літа 2010 рр. було проведено попереднє її обстеження, консультації щодо призначення та можливостей музеєфікації з археологом Тимуром Бобровським (м.Київ) і геологом-спелестологом Андрієм Ковальовим (м.Харків) [1, 2].

Як і всі інші, в Опішньому дане підземелля викопане в жовтувато-бурих і коричневатобурих суглинках (визначення Андрія Ковальова). Глибина (до склепіння) — 4,5-4,8 м від

сучасної поверхні. Споруда складається з основного тунелю (рис. 2) (довжина бл. 40 м), спрямованого з північного сходу на південний захід (у напрямку долини р. Тарапуньки) і бічного відгалудження (рис. 3) (довжина 26 м), спрямованого на південний схід. Основний хід з північного сходу і відгалудження закінчуються однаковими тупиками (рис. 4). Інший кінець перегороджує потужний завал. Висота тунелів — близько 2 м, ширина — 2-2,2 м. Склепіння — напівсферичне. Споруду викопано кайлоподібним (типу "копаниці") і пласким (типу лопати) інструментами. Провал утворився в тупиковій частині основного тунелю, ймовірно, через руйнування його склепіння кореневою системою дерева.

З-поміж інших споруда вирізняється наявністю великих ніш і душників, про які в підземеллях Опішного досі доводилося лише чути. Ніші (рис. 5) розташовано на висоті 0,7-0,8 м від сучасного рівня підлоги. Вони мають стрільчасті склепіння, висоту і ширину 1-1,1 м, глибину — 1,5-1,7 м. Дві розташовані в бічній галереї, неподалік від початку. Три — в основному тунелі, неподалік від кінцевого завалу.

Обидва душники виявлені в основному тунелі. Один (рис. 6), розміщений на місці розгалудження ходів, вдалося прослідкувати на всю довжину. Він мав чотирикутну форму (зі сторонами близько 0,2 м) і довжину 8,5 м. Був викопаний під кутом близько 45° до сучасної поверхні. Другий душник розташовувався біля ніш, мав овальну форму й висоту близько 0,5 м. Інших його параметрів прослідкувати не вдалося, оскільки в кінці XIX ст. душник було засипано сміттям з обійстя гончаря-посудника — у нижній частині його заповнення зібрано представницьку колекцію фрагментів готових полив'яних і пережижкових виробів, в т.ч. бракованих.

Цікаво, що в цій споруді немає ніш зі слідами кіптяви для освітлювальних приладів. Обмаль у ній зображень і написів. Усі ритовані написи датовано 1951 р. — часом попередніх відвідин споруди "шукачами пригод". Традиційним для Опішного є зображені кіптявою чотирикінцеві прямі хрести.

В основному ході вони розташовані: один — в районі перехрестя, три — біля тупика. Восьмикінцевий хрест зображено на стелі однієї з ніш. Шестикінцевий (рис. 7) — на стіні перед входом у бічний тунель. У бічному ході два чотирікінцеві хрести зображено на стелі напроти ніш. Кіптявою по центру основного ходу зображено стрілку, спрямовану вістрям до завалу, бічного — ініціали "П.В."

Призначення стрілки очевидне — вона вказує на місце виходу з тунелю. Про функції хрестів свідчать етнографічні матеріали — віруючі опішняни донині малюють їх у своїй оборі з обереговою метою на два релігійні свята: Водохрещу (Йордань) і Чистий Четвер. На Водохрещу хрести зображують переважно освяченою крейдою на дверях, воротах, вікнах, передніх кутах будівель. На Чистий Четвер хрести малюють освяченою ("страсною") свічкою на одвірках і сволоках. Метою таких зображень був захист обійстя від грому й нечистої сили. На нашу думку, етнографічні матеріали й особливості розташування хрестоподібних знаків в опішнянських підземеллях, їх наявність у більшості досліджених споруд, засвідчують традиційність нанесення таких зображень з обереговою метою [3]. До речі, подібні хрести непоодинокі й у підземеллях Великих Будищ, Диканьки, Полтави.

На жаль, наявні на сьогодні дані не дозволяють точно датувати підземелля. На наш погляд, що підтверджує висновок Тимура Бобровського, його було споруджено наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Щодо призначення можна лише здогадуватися. Найбільш доцільно використовувати це підземелля як складське приміщення. Виникає думка, що ж могли зберігати в такому величезному складі? Можливо, селітру. Відомо, що протягом кінця XVII — XVIII ст. Опішне було одним з провідних центрів виробництва селітри в Східній і Центральній Європі. Її видобували протягом теплого періоду року, а відправляли замовникам узимку. Обсяги видобутої селітри були вражаючими. Наприклад, з 1732 до 1735 рр. — від 79,32 до 120,47 тон щорічно. Зберігали її в діжках у

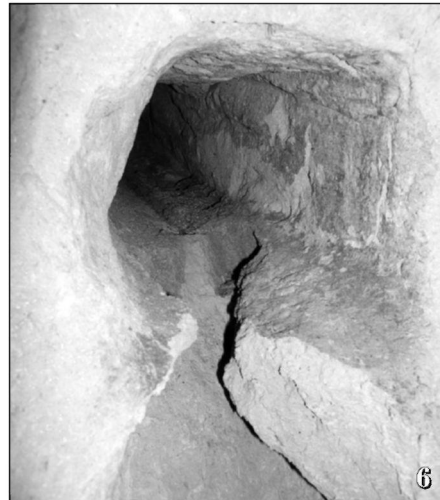
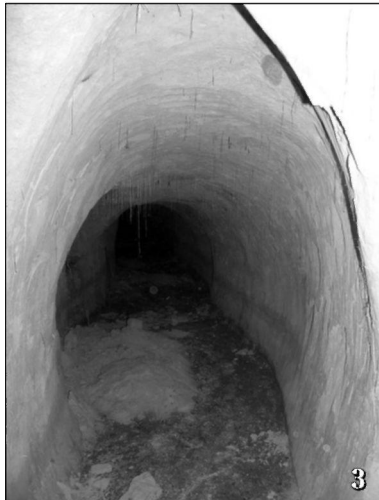
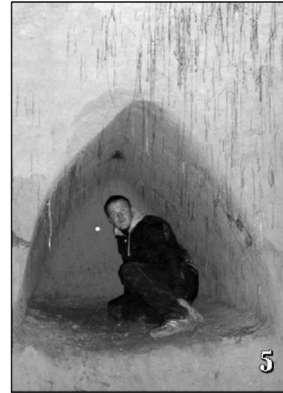


Рис. **Опішня**, с-ще. Підземелля по вул. Заливчого:

2. У основному тунелі. Вигляд з південного заходу. *Фото Анатолія Щербаня.*
3. Бічний тунель. Вигляд із заходу. *Фото Анатолія Щербаня.*
4. У тупику бічного тунелю. *Фото Анатолія Щербаня.*
5. У ніші основного тунелю. Вигляд зі сходу. *Фото Володимира Бабича.*
6. Душник. *Фото Анатолія Щербаня.*
7. Шестикінцевий хрест. *Фото Анатолія Щербаня.*

вогнебезпечних приміщеннях — погрібах [5]. Досліджене підземелля для зберігання селітри майже ідеальне.

Зважаючи на порівняно гарну збереженість дослідженої споруди, зроблено попередній висновок про можливість її музеєфікації, з умовою укріплення проблемних ділянок. Для цього планується провести археологічні розкопки нашарувань на долівці, дослідити за допомогою георадара місце розташування (з метою огляду нашарувань над ним і з'ясування можливості наявності продовження), спорудити сходи й капітальне накриття вхідної ями, розробити паспорт історичної пам'ятки і проект її музеєфікації

Джерела та література

1. Ковалев А.Г. Подземный тоннель в Опошне / А.Г. Ковалев // Материалы III научно-практической конференции "Освоение подземного пространства Харьковщины". — Харьков: изд. Харьковского областного благотворительного фонда содействия историко-культурных исследований "Дети подземелья", 2010. — С. 35-38.
2. Ковалев А.Г. Подземный тоннель в Опошне / А.Г. Ковалев // Спелеология и спелестология: развитие и взаимодействие наук / Материалы международной научно-практической конференции. — Набережные Челны, 2010. — С. 168-169.
3. Щербань А.Л. Дослідження підземель Опішні / А.Л. Щербань // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2008. — № 1-2 (23-24). — С. 133-135.
4. Щербань А.Л. Зображення християнських символів у підземеллях Опішного / А.Л. Щербань // Материалы III научно-практической конференции "Освоение подземного пространства Харьковщины". — Харьков: изд. Харьковского областного благотворительного фонда содействия историко-культурных исследований "Дети подземелья", 2010. — С. 30-34.
5. Щербань А.Л. Історія селітроваріння в Опішному (кінець XVII — XVIII ст.) / Щербань А.Л. // Харьковский истори-

ко-археологический сборник. — Харьков: Мачулин, 2010. — Вып. 6. — С. 6-14.

6. Щербань А. Параметри підземель Опішного / Щербань А. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. — Київ: ХІК, Часи козацькі, 2007. — Вип. 16. — С. 74-80
7. Щербань А.Л. "Терра інкогніта" — підземелля Полтавщини / Щербань А.Л. // Зоря Полтавщини. — м.Полтава. — 2007. — 26 січня. — №№ 12-13. — С. 6, 11.

Ключові слова: Козацька доба, Опішня (Опішне), підземелля, підземна споруда, сховище для селітри.

Key Words: building, Opishne, saltpeter store, the Cossacks Time, underground, underground.

Щербань А.Л.

Новое Опішнянское подземелье

Резюме

Приводятся результаты исследований участка подземного сооружения казачьей эпохи, обнаруженного в поселке Опішня Зеньковского района Полтавской области. Это сооружение, датируемое концом XVII — XVIII вв., видимо, предназначалось для хранения селитры.

Scherban M.V.

New Underground in Opishne

Summary

It is given examination results of a part of an underground building, dated back to the Cossacks Time, discovered in Opishne in the Zenkov Area in the Poltava Region. Dated back to the late seventeenth or the eighteenth century, the building was supposedly constructed as a saltpeter store.

УДК 902/904 (477.53)

© Захарченко Є.С., Бовкун І.В.
(м.Полтава, с.Лівенське Новосанжарського р-ну)

Знахідки з Нижнього Поорілля

Публікація добірки археологічних знахідок бронзового, раннього залізного віків, середньовічної та козацької доби з Нижнього Поорілля, з околиць сс. Губарівка і Маячка Новосанжарського району Полтавської обл.

Краєзнавцями І.В. Бовкуном і С.А. Андрущенком за 0,5 км на схід від с. Губарівка Маячківської сільської ради Новосанжарського району Полтавської обл. восени 2010 р. зібрана невелика колекція підйомних матеріалів. Територія, де проводилася розвідка, займає розорану площину першої та другої надзаплавних терас лівого берега р. Суха Маячка (ліва притока р. Оріль). Вдалося обстежити лише невелику, площею 100 x 300 м, ділянку в межах одного з польових масивів. На цій території зібрані підйомні матеріали, репрезентовані знахідками різних епох, зокрема, старожитностями доби бронзового, раннього залізного віків та козацького часу, що вказують на розташування на окремих ділянках терас короткочасових стійбищ.

Отримані предмети представляють добірку речей широкого хронологічного діапазону, опис яких і подається нижче.

Епоха *бронзового віку* в колекції представлена фрагментами кераміки, уламком бронзового кинджала та виробами з кременю.

Так, до часу поширення старожитностей катакомбної культури можна віднести два фрагменти ліпних посудин: орнаментовану ялинковими відбитками восьмизубого штампую стінку горщика та вінцеву частину миски-чаші з широким горизонтальним зрізом і добре вираженим плічком-ребром та перегином нижче зрізу (рис. 1: 2, 4). Остання вкрита неглибокими насічками вправо по верху, валикоподібним потовщенням на зовнішньому боці стінки, з обох боків якої розташовані горизонтальні ряди пальцево-нігтьових вдвлень, скошених вправо [1, с.406].

До досить виразних знахідок належить уламок леза бронзового листоподібного кинджалу, довжиною 5,6 см, шириною 1,8 см і товщиною 0,4 см (рис. 3: 1). В силу того, що уламок знайдений не в комплексі, точне датування цієї знахідки ускладнюється, однак його більш-менш достовірно можна пов'язувати зі старожитностями періоду ранньої бронзи [3, с.67], адже профілювання подібних виробів за наступних епох дещо відрізнялося.

Серед 14 од. виробів з кременю цілеспрямованій обробці піддавалися лише 5. Решту можна вважати відходами виробництва. До оброблених кременів — типових знарядь — можна віднести три однобічні (рис. 2: 1, 2, 4) й один двобічний (рис. 2: 3) невеликі скребки та один різець (рис. 2: 5), який міг також використовуватися у якості проколки [8, с.25]. Вони виготовлені з напівпрозорого сіро-коричневого кременю, частина зі знарядь вкрита молочною і світло-голубою непрозорою патиною. Зважаючи на поширення комбінованих знарядь за періоду ранньої бронзи та порівняну однорідність комплексу, їх можна інтерпретувати в якості виробничого інвентаря катакомбного населення.

Доба пізньої бронзи представлена трьома фрагментами вінця горщиків зрубної культури. Серед них — верхня частина профільованого ліпного горщика, виготовленого з низькоякісного тіста з домішками шамоту. На ньому помітні сліди загладжування трав'яною на зовнішній і внутрішній поверх-

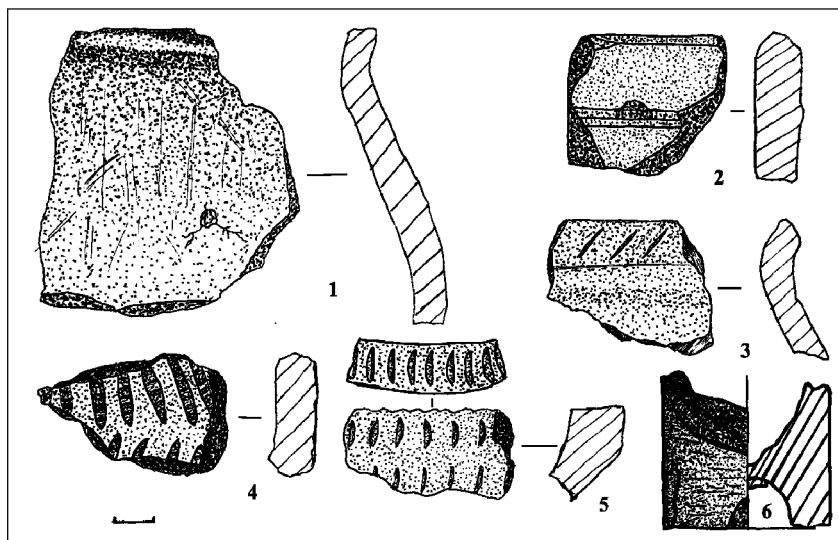


Рис. 1. Нижнє Поорілля. Знахідки. Кераміка.
1-5 — Губарівка, с., 6 — Маячка, с.

нях (рис. 1: 1). Другий фрагмент — уламок вінця горщика банкової форми з невеликим підтрикутним у перетині валиковим потовщенням із зовні, третій — уламок ліпного горщика із реберчастим профілем та комірцевим потовщенням ззовні по зрізу (рис. 1: 5), вкритому скошеними насічками [1, с.468]. Зразки подібного ліпного посуду характерні саме для керамічного комплексу зрубної культури.

Доба *раннього залізного віку* представлена уламком стременоподібного вудила (рис. 3: 2), яке можна датувати як пізньокімерійським, так і ранньоскіфським часом (довжина 7,3 см, діаметр кільця вудила 2,3 см, його висота 1,1 см, діаметр стрижня 0,7 см). Аналогії деталі вузди знаходимо як серед старожитностей Полтавщини, а саме, матеріалів з с. Мозолівка Глобинського району [5, с.146], так і з-поміж знахідок з Північного Кавказу [9, с.20-24]. Пізнішим часом датується бронзовий, трикутний у плані, трилопатевий втульчастий, з рівними гранями наконечник стріли, довжиною 2,8 см, з обламаним вістря (рис. 3: 3). Краї лопатей зрізані під гост-

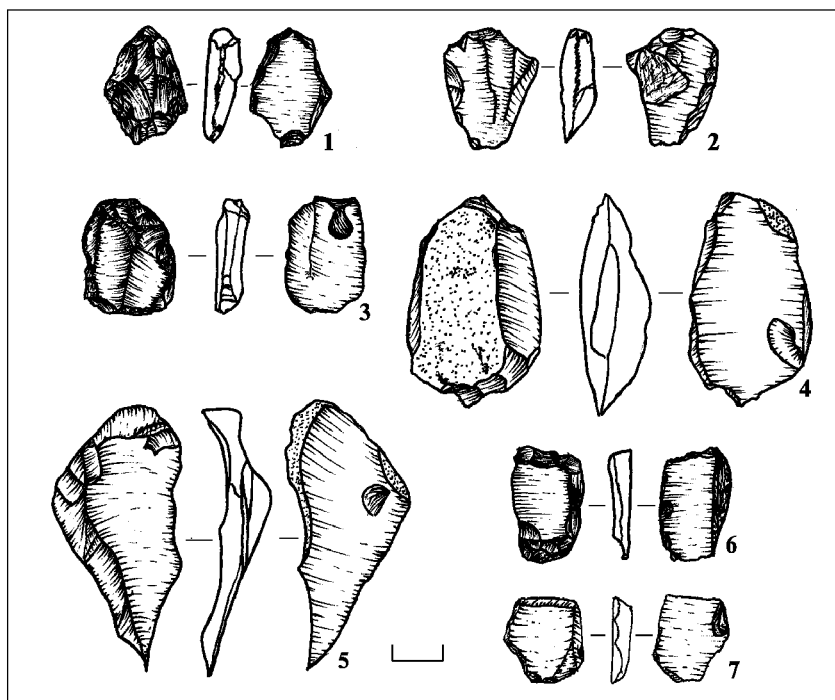


Рис. 2. Губарівка, с. Вироби з кременю.

рим кутом до втулки. Наконечник відноситься до II-го відділу, 10 типу, за Г.І. Мелюковою [6, с.22, рис.1], завдяки чому знахідку можна датувати VI - V ст. до н. е.

З поверхні плато другої тераси, поряд із місцезнаходженням матеріалів доби раннього залізного віку, походить досить цікава індивідуальна знахідка — накладна пласка бронзова деталь до ременя видовжено-фігурної форми, з двома припаяними, поперечно розміщеними кільцями для підвішування кинджала або ножа (рис. 3: 4), що має на звороті два масивні прямі круглі штифти для закріплення на поясі. Довжина поясної прикраси — 5,0 см, ширина — 2,1 см, висота штифтів — 0,7 см. За формою щитка, деталь поясної гарнітури нагадує менше — крилоподібні, а більше — птахоподібні нашивки огузів Північного Прикаспію IX-XI ст. [4, с.398, рис. 2: 6,

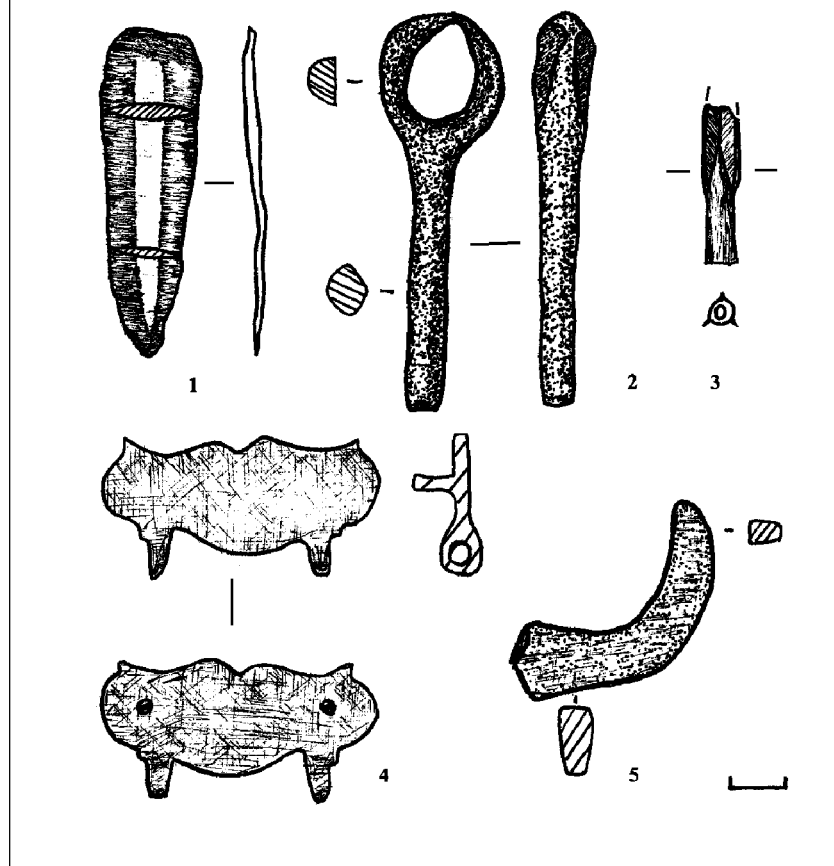


Рис. 3. Губарівка, с. Знахідки.
1 — мідь, 2-5 — бронза

11-12, 15-16, 18, 20] і може відноситися до кола печенізько-торчеських старожитностей XI ст. [7, с.259, рис.82].

Знахідки часу *козаччини* репрезентують два кремені розмірами 1,5 x 2,2 x 0,5 і 1,5 x 1,6 x 0,5 см, котрі використовувалися в якості рушничних чи кресальних (рис. 2: 6-7). Подібні знаряддя вже відомі у межах даного мікрорегіону — в околицях с. Маячка [2, с.101]. Заслуговує на увагу й бронзова накладка для скрині (футляру) фігурної форми з двома зак-

лепками зсередини та петлями зверху для кріплення ручки. Її розміри 2,5 x 5,0 см, товщина 0,2 см. З інших предметів до колекції потрапив і гакоподібний уламок бронзового виробу (рис. 3: 5). На жаль, на разі датування та інтерпретація останнього поки що неможлива.

Варто зазначити, що неподалік, на південний схід від с. Маячка (ур. Войнівка), у заплаві лівого берега р. Орель, тими ж краєзнавцями серед переважаючих знахідок XVII-XVIII ст., виявлено фрагмент ніжки амфори пізньоримського часу, виготовленої з сірої глини, з домішками піроксену та піску, вірогідно, інкерманського типу (рис. 1: 6).

Зазначені матеріали розширюють і дещо доповнюють археологічну карту Нижнього Поорілля, стануть у нагоді при підготовці відповідних розділів "Зводу пам'яток історії та культури" по Полтавській області.

Література

1. Археология Украинской ССР: [глав. ред. Артеменко И.И.]. — Киев: Наукова думка, 1985. — Т. 1. — 568 с.
2. Калашник Є.С. Козацький рушничний ладунок XVII ст. / Євген Калачник // Середньовічні старожитності Центрально — Східної Європи : мат-ли ІХ Міжнар. студ. наук. археолог. конф., 16 — 17 квітня 2010 р. — Чернігів: Сіверянська думка, 2010. — С. 101-105.
3. Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України / В.І. Клочко. — Київ : АртЕк, 2006. — 336 с.
4. Круглов Е.В. Погребальний обряд огузов Северного Прикаспия 2-й пол. IX — 1-й пол. XI в. / Е.В. Круглов // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. науч. тр.; [гл. ред. Евглевский А.В.]. — Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2001. — Т. 2. — С. 395-446.
5. Кулатова І.М. Старожитності доби раннього залізного віку Кременчуцького Подніпров'я / І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко // Старожитності степового Причорномор'я і Криму: зб. наук. праць. — Запоріжжя: вид. ЗДУ, 2004. — Т. XI — С. 143-149.

6. Мелюкова. А.И. Вооружение скифов / А.И. Мелюкова // САИ — Москва: Наука, 1964. — Вып. Д 1-4 — 115 с.
7. Плетнёва С.А. Печенеги, торки, половцы / С.А. Плетнёва // Степи Евразии в эпоху средневековья. — Москва: Наука, 1981. — С. 213-221. — (Серия "Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах").
8. Ремесло эпохи энеолита — бронзы: [С.С. Березанская, Е.В. Цвек, В.И. Клочко, С.Н. Ляшко]. — Киев: Наукова думка, 1994. — 192 с.
9. Скорый С.А. Киммерийцы в украинской лесостепи / С. Скорый // Киев-Полтава: Археология, 1999. — 144 с.

Ключові слова: Губарівка, епоха бронзи, кинджал, Маячка, Полтавська обл., Поорілля, стременоподібне вудило
Key Words: Dagger, Hubarivka, Mayachka, Orel, Poltava Region, the Bronze Age.

Захарченко Е.С., Бовкун І.В.

Находки с Нижнего Поорелья

Резюме

Публикується невелика колекція археологічних знахідок з Нижнього Поорелья, а саме — околиць сс. Губарівка і Маячка Новосанжарського району Полтавської області, знайдені на місцях короткочасних стоянок населення різних епох. Приводиться культурно-хронологічна атрибуція знахідок.

Zakharchenko E.S., Bovkun I.V.

Finds from Area of the Low Orel

Summary

In is published a collection of archaeological finds from area of the low Orel. Most of finds come from environs of villages Hubaryvka and Mayachka in the Novy Sanzhary District in the Poltava Region, found in places of short-term settlements of different times. It is given their cultural and chronological attribution.

© Зайцев А.В., Артемьев А.В.
(м.Полтава)

Эволюционные аспекты развития кариеса зубов как маркер датировки одонтологического материала

В статье проведен анализ особенностей развития иммунных реакций организма человека в эволюционном аспекте. Замечено, что указанные приспособительные реакции приводят к морфологическим изменениям в твердых тканях, на основании чего может быть проведена хронологическая интерпретация одонтологических и остеологических материалов.

Среди методов, которые позволяют установить время функционирования исторического или археологического памятника, сегодня практически отсутствуют приемы медицинского анализа. Факты патологии способны во многом пролить свет на происхождение антропологического материала, а вместе с ним и всего исторического комплекса, в котором обнаружены скелетные останки, в частности одонтологические органы. Одной из патологий, которая может служить источником такой информации, является кариес [22, с. 146-152].

Под кариесом понимают патологический процесс, возникающий после прорезывания зубов при активном участии микроорганизмов, который проявляется изменением цвета, деминерализацией и деструкцией твердых тканей зубов. Механизм его развития однообразен, однако существует множество вариаций, в зависимости от месторасположения на зубах, глубины, интенсивности поражения [24, с. 203; 46, с. 68-69; 47, с. 230].

В настоящее время наукой установлено, что, начавшись со времен формирования человеческого сообщества, кариес зубов прогрессирует вместе с его развитием [11, с. 18-19; 21, с. 117-125; 26, с. 119-124; 37, с. 6]. Со вступлением цивилизации в период своего экономического и научного прогресса интенсивность кариеса достигла небывалых величин [26, с. 119-124]. Поражение твердых тканей зубов является причиной осложнений кариеса воспалительного характера — пульпита и периодонтита [16, с. 5-7; 39, с. 3]. Для объяснения причин возникновения кариеса предложено более 400 теорий [46, с. 68]. Эти обстоятельства делают актуальным рассмотрение эволюции и объяснение кариозного процесса в неразрывном единстве с историей его носителя — человека, что может дать сведения как археологического, так медико-биологического характера. Стоматологией накапливаются новые факты, указывающие на связь кариозного поражения с неучитываемыми ранее обстоятельствами. Многообразие гипотез и поступающих данных делают актуальным пересмотр или интерпретацию рассматриваемой патологии с новых позиций — для нахождения наиболее объективной ее трактовки.

Многие источники указывают, что факторами кариеса являются различные виды раздражителей [6, с. 113; 8, с. 13; 12, с. 16-18; 13, с. 18-20; 15, с. 32; 17, с. 5-6; 26, с. 119-124; 27, с. 68-72; 28, с. 25-27, 29, с. 14; 31, 242; 41, с. 15-20; 42, с. 62-65; 43, с. 439; 45, с. 55-59, 103-112, 132-143; 46, с. 68-69; 50, с. 3-12; 52, с. 19]. Публикуемые работы подтверждают связь между кариозным процессом и иммунокомпетентными клетками [23, с. 50-52; 53, р. 36-38]. Почти 100%-я распространенность кариеса в настоящее время [30, с. 120, 125-129], а также направленность развития человечества в сторону активного изменения условий обитания [5, с. 41-47; 18, с. 29-32] позволяют провести аналогию этого заболевания с иммунными процессами, выработанными эволюцией в результате взаимодействия организма со внешней

средой. Рассматриваемыми объектами в этой работе выступают твердые ткани зуба, неспецифические и специфические реакции организма и отношения между ними.

В свете решения обсуждаемой проблемы для объяснения аналогии кариозного процесса с иммунными следует, прежде всего, кратко остановиться на характеристике твердых тканей зуба (и кости).

Понятие о зубе неразрывно связано с дентином. Многие гистологи считают дентин разновидностью кости, а именно самым древним и самым консервативным ее видом, сохранившим свое характерное строение на протяжении десятков миллионов лет филогенеза позвоночных [9, с. 192-201; 40, с. 160-161]. Твердым тканям дентального органа присуща своеобразная система микроциркуляции в виде каналов, пространств в эмали и дентине [7, с. 7-8, 17-20; 32, с. 29-33]. Стоматологическими исследованиями было установлено, что внутреннее строение зубов является слишком сложным и предполагает выполнение функции, связанной с циркуляцией в них жидкости [10, с. 44-45; 49, с. 22-27]. В 1912 г. Von Beust, а в последующем — И.А. Бегельман (1913), Fish (1926, 1933, 1937), Bodecker (1923, 1929, 1937) и Lefkovitz (1943), на основании проведенных опытов, пришли к выводу, что дентинные каналы являются своеобразными лимфатическими сосудами, по которым питательные вещества, кислород, антитела поступают в дентин, а продукты его метаболизма — выводятся наружу [38, с. 91-96]. Объясняют данное обстоятельство влиянием целостного организма через пульпу, посредством зубного ликвора на минеральные структуры одонтологического органа [33, с. 15-30].

Работами многих авторов доказана тесная связь между костной и иммунной системами [14, с. 94-98; 36, с. 15-18; 44, с. 57-59]. Обе системы объединены кроветворным костным мозгом — единым источником как иммунокомпетентных, так и остеотропных клеток. Кость непрерывно пере-

страивается, в ней постоянно и мозаично сосуществуют микроскопические участки, в которых происходит разрушение ткани, и возникают участки вновь образуемые [2, с. 19-28; 40, с. 71]. Эти процессы происходят сразу в трех измерениях (в глубину, ширину и высоту), то есть, костная система способна к высокоскоростной структурной реорганизации. Зубы также решают эту проблему, но значительно медленнее и примитивнее [32, с. 29-33; 54, р. 9459-9462].

Обеспечивают костные перестройки макрофаги, которые находятся во всех органах и тканях, образуя единую гистиомакрофагальную систему — фагоцитирующих мононуклеаров. Эти клетки имеют самые разнообразные названия — гистиоциты кожи, купферовские клетки печени, остеокласты в костной ткани, макрофаги альвеол легких, плевры, брюшины, свободные и фиксированные макрофаги селезенки и лимфатических узлов [25, с. 46-51; 20, с. 18].

Возвращаясь к объяснению взаимосвязи кариееса с иммунными процессами, следует обратить внимание на такое эволюционное приспособление, как воспаление. Этот защитно-приспособительный механизм был приобретен живыми организмами и развивался как реакция на различные воздействия внешней среды, состоявшая сначала из весьма примитивных актов, а в дальнейшем — при филогенезе животных, — постепенно усложнялся, в соответствии с изменением окружающей среды и условий существования [1, с. 207].

Воспаление — реакция тканей и органов на любое раздражение. Причины воспаления могут быть самые разнообразные (проникновение микробов в организм, механическое повреждение, высокая или низкая температура, химические вещества и т.п.). Несмотря на то, что перечисленные факторы резко отличаются по своей качественной характеристике, течение воспалительной реакции более или менее однообразное. И.И. Мечников доказывал, что воспаление в основе своей — защитная реакция. Она не дает

возможности распространиться факторам, вызывающим воспаление, на весь организм. Особенно ярко это видно на примере инфекционного воспаления, которое идет от болезнетворных микробов. Во всех случаях воспаление начинается с комплекса сосудистых реакций, а именно со стороны микроциркуляции того участка тканей, который был поврежден или куда попали микроорганизмы. Таким образом, под воспалением понимают реакцию живой ткани на повреждение, характеризующееся комплексом изменений в системе микроциркуляции крови и соединительной ткани [51, с. 49].

Дальнейшим продолжением эволюции иммунных реакций у теплокровных явились различные состояния изменения реактивности организма, а, в частности, у человека, — повышение чувствительности к воздействиям раздражителей (аллергия, аутоаллергия). Более того, аллергию считают наиболее тонкой формой специфического реагирования высокодифференцированного организма, а именно цивилизованного, лишенного эпидемий, не отягощенного тяжелыми инфекциями человека, живущего в достатке и хорошо питающегося. Существуют заболевания, при которых аллергия уже участвует как обязательный компонент патогенеза — туберкулез, ревматизм и др. Поэтому некоторые исследователи (Arthus M., Paris, 1921) придерживаются взгляда на аллергию, как на стадию развития иммунитета [3, с. 5, 7, 22].

В патологии рассмотрение воспалительного процесса и аллергической реакции всегда связано с активным участием в нем клеток иммунной системы [35, с. 158-175; 34, с. 215-231]. В кариесологии также имеются публикации, подтверждающие связь между кариозным процессом и иммунокомпетентными клетками. Только трактуются эти связи по-разному. Одни исследователи считают, что лейкоциты, а именно — нейтрофильные гранулоциты ротовой жидкости выделяют ферменты, лизирующие снаружи

органическую матрицу твердотканых структур зуба [53, с. 36-38]. Другие же считают, что органический матрикс распадается вследствие отсутствия трофики со стороны одонтобластов, поврежденных лимфоцитами или макрофагами в результате иммунной реакции на приобретенные аутоантигены эмали, что влечет за собой деминерализацию твердых тканей [23, с. 50-52].

Необходимо заметить, что в самих понятиях "здоровье" и "болезнь" проявляется всеобщий философский закон диалектического материализма — закон единства и борьбы противоположностей [19, с. 156-158; 48, с. 109]. Болезнь есть способ существования организма в ненормальных условиях, благодаря наличию приспособительных механизмов, в том числе и вышеуказанных [4, с. 15-16].

При подобном подходе трактовка воспалительного механизма и аллергической реакции показывает свою двойственность (дуалистичность) — в результате эволюционирования организмов особей определенного вида в изменившихся условиях окружающей среды, защитный компонент с преобладанием пролиферации может перейти на второй план и начнет доминировать приспособительный с превалярованием альтерации. А это уже может означать, что иммунная система, подобным образом воздействует на ткани и органы, повреждением вызывая в них изменения, в результате чего организм может "достроить" необходимые элементы или "перестроить" уже имеющиеся для адекватного функционирования в сложившейся экологической ситуации.

Интерполяция всего вышеуказанного логически приводит нас к тому, что кариозный процесс может быть представлен как иммунный (в частности аналог воспалительного или аллергического), однако имеющий свои особенности вследствие патриархальности возникновения зубов в филогенезе животного мира и существующей в связи с этим специфики строения их тканей. Это приводит к по-

явлению новых взглядов на то, что в защитно-приспособительном дуализме кариеса в настоящее время преобладает приспособительный компонент описанного выше плана.

Изучение пути, пройденного кариесом в эволюции вида *Homo sapiens*, в свою очередь, может помочь решить проблему более точного определения места и времени исторического (и, естественно, чисто хронологического) существования антропологического материала, добытого в ходе археологических исследований, а также определить возможность выбрать в дальнейшем направление исследования — изучение связи кариеса и его осложнений воспалительного характера, что не исключено, приведет к объяснению множества нюансов морфологического строения организма.

В этом плане интересны результаты, полученные в ходе изучения значительной выборки антропологических материалов населения низовьев Псла эпох энеолита — позднего средневековья (по данным раскопок 2003-2010 гг.). Кариеса в эпоху энеолита не обнаружено вообще (нет и следов этиологических факторов, вызывающих данную патологию, — зубных минерализованных отложений). Для эпохи бронзового века кариес выявлен только у людей пожилого возраста, в основном в прикорневой зоне зубов. В эпоху раннего железа с преобладанием кариеса у пожилых людей встречаются уже отдельные случаи осложнения данной патологии (в т.ч., воспаление околозубных тканей). Для средневековья отмечается некоторое омоложение кариеса, с преобладанием утраченных зубов (где причиной утрат являются осложнения кариеса), и обнаружены все известные современной науке формы этой болезни (правда, в небольшом количестве) [22, с. 146-152].

По результатам работы с одонтологическими материалами, принадлежащими разновременному населению г. Полтава, следует разделять кариес: 1) пожилого возраста — например, прикорневой кариес или кариес цемента корня (как следствие естественного старения организма и доминиру-

ющий до эпохи позднего средневековья); 2) относительно молодой вид кариеса, с разнообразным клиническим течением — например, осложнения кариеса, появление всех классов по Блэку (следствие потребления очищенного сахара, получившего распространение в это время); 3) сочетанный (этот вид кариеса начинает появляться в скифское время, вместе с замеченными явлениями редукции зубной системы, как причина действия пищевого фактора и естественного старения организма).

Представляется перспективным продолжить работу по выявлению признаков воспаления у сообществ разных исторических эпох.

Джерела та література

1. Абрикосов А.И. Основы общей патологической анатомии / А.И. Абрикосов. — 4-е изд. — Москва-Ленинград: Биомедгиз, 1936. — 404 с.
2. Аврунин А.С. Старение костной ткани. Теоретическое обоснование новых путей оптимизации процесса механотрансдукции / А.С. Аврунин, Р.М. Тихилов, А.В. Климов // Морфология. — Москва, 2005. — № 5. — С. 19-28.
3. Адо А.А. Общая аллергология: Руководство для врачей / А.А. Адо. — Москва: Медицина, 1970. — 544 с.
4. Атаман А.В. Патологическая физиология в вопросах и ответах: Учеб. пособие / А.В. Атаман. — Киев: Вища школа, 2000. — 608 с.
5. Баландин Р. Геологическая эпоха, в которую мы живём / Р. Баландин // Наука и жизнь. — Москва, 1983. — № 1. — С. 41-47.
6. Биохимия органов ротовой полости: Уч. метод. пособие для студ. стомат. фак-тов / Сост. Л.М. Тарасенко, Р.А. Юхновец, В.К. Григоренко и др. — Полтава: изд. УМСА, 1990. — 119 с.
7. Боровский Е.В. Биология полости рта / Е.В. Боровский, В.К. Леонтьев. — Москва: Медицина, 1991. — 304 с.
8. Бушан М. Кариес зубов, его лечение и профилактика с применением вакуум-электрофореза / М. Бушан, Н. Ко-

- дола, В. Кулаженко. — Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1975. — 207 с.
9. Виллер И.Б. Эволюция зубов и взаимоотношение дентина и кости, образующих зубы и покровные окостенения позвоночных. География кариеса зубов / И.Б. Виллер // Тр. VI расширен. пленума Всесоюзн. общ-ва стоматологов. — Москва: Медицина, 1966. — С. 192-201.
 10. Гамзаев Б.М. К моделированию движения зубного ликвора / Б.М. Гамзаев // Новое в стоматологии. — Москва, 2004. — № 1. — С. 44-45.
 11. Гамзаев Б.М. Неизученные аспекты патогенеза кариеса зубов / Б.М. Гамзаев, Л.К. Ибрагимова // Новое в стоматологии. — Москва, 2007. — № 1. — С. 18-19.
 12. Гарус Я.Н. Зависимость интенсивности кариеса от дозы воздействия профессионального ионизирующего фактора / Я.Н. Гарус, В.Н. Олесова, В.В. Уйба и др. // Российский стоматологический журнал. — Москва, 2006. — № 3. — С. 16-18.
 13. Гарус Я.Н. Сравнительные показатели интенсивности кариеса зубов у персонала атомной станции в зависимости от дозы ионизирующего воздействия (на примере Смоленской АЭС) / Я.Н. Гарус, В.Н. Олесова, В.В. Уйба и др. // Стоматология. — Москва, 2006. — № 3. — С. 18-20.
 14. Делевский Ю.П. Особенности иммунологического статуса при различных формах hipp-spine синдрома / Ю.П. Делевский, А.Н. Хвисюк, Н.А. Заржецкая // Ортоп. травматология и протезирование. — Москва, 1999. — № 4. — С. 94-98.
 15. Деньга О.В. Адаптогенні профілактика та лікування основних стоматологічних захворювань у дітей: Автореф. дис... д-ра мед. наук: спец. 14. 00. 21 "Стоматологія" / О.В. Деньга. — Нац. мед. унів-т ім. О.О. Богомольця. — Київ, 2001. — 32 с.
 16. Детская терапевтическая стоматология: Учебное пособие / Под ред. проф. В.И. Куцевляка — Балаклея: ИИК "Балаклеящина", 2002. — 420 с.
 17. Донский Г.И. Применение близнецового метода для определения генетической предрасположенности к кариесу / Г.И. Дон-

- ский, С.В. Исаков // Вісник стоматології. — Одеса, 2001. — № 3. — С. 5-6.
18. Заварзин Г. Микромир и глобальные процессы / Г. Заварзин // Наука и жизнь. — Москва, 1987. — № 10. — С. 29-32.
19. Зайцев А.В. Возможная роль патсостояний в механизмах эволюционных преобразований биологических форм / А.В. Зайцев, А.В. Ващенко // Вісник Української медичної стоматологічної академії. — Полтава, 2010. — Т. 10. — Вип. 2 (30). — С. 156-158.
20. Зернов Н.Г. Кроветворение у ребенка / Н.Г. Зернов, В.Е. Поляков — Москва: Знание, 1981. — 96 с.
21. Каськова Л.Ф. Результаты антропо-одонтологического анализа костных останков XVII-XVIII вв. из археологических раскопок на Николаевской горке в 2007 г. / Л.Ф. Каськова, А.В. Артемьев // Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка. — Київ-Полтава, 2008. — Кн. 1. — С. 117-125.
22. Каськова Л.Ф. Население низовьев Псла эпох энеолита — позднего средневековья по данным одонтологической палеопатологии / Л.Ф., Каськова, А.В. Артемьев // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: зб. наук. пр. і мат-лів X наук.-практич. семінару "Охорона та дослідження пам'яток археології" (м. Комсомольськ, 14-16 серп. 2010 р) — Київ-Полтава, 2010. — С. 146-152.
23. Костиленко Ю. Структура тератомного зуба / Ю. Костиленко, И. Старченко, И. Бойко и др. // Дент Арт. — Полтава, 2008. — № 3. — С. 50-52.
24. Курякина Н.В. Терапевтическая стоматология детского возраста / Н.В. Курякина. — Москва: Мед. книга, Ниж. Новгород: Изд-во НГМА, 2001. — 744 с.
25. Лебедев К.А. Образраспознающие рецепторы и их регуляторная роль в иммунных реакциях организма и контроле микробного биоценоза в ротовой полости / К.А. Лебедев, Ю.М. Максимовский, А.В. Митронин и др. // Стоматолог. — Киев, 2007. — № 2. — С. 46-51.
26. Левицкий А.П. Современные представления об этиологии и патогенезе кариеса зубов / А.П. Левицкий // Вісник стоматології. — Одеса, 2002. — № 4. — С. 119-124.

27. Леонтьев В.К. Эволюция представлений о причинах возникновения кариеса зубов / В.К. Леонтьев, Л.А. Мамедова // Стоматология. — Москва, 2000. — № 1. — С. 68-72.
28. Лукиных Л.М. Кариес зубов (этиология, клиника, лечение, профилактика) / Л.М. Лукиных. — 2-е изд. — Ниж. Новгород: Изд-во НГМА, 1998. — 186 с.
29. Лукиных Л.М. Профилактика кариеса зубов и болезней пародонта / Л.М. Лукиных. — Москва: Мед. книга, 2003. — 196 с.
30. Новик И. О. Болезни зубов и слизистой оболочки полости рта у детей / И.О. Новик — Москва: Медицина, 1971. — 456 с.
31. Овруцкий Г.Д. Клиника терапевтической стоматологии / Г.Д. Овруцкий, Н.А. Горячев, Ю.Ф. Майоров — Казань, 1991. — 242 с.
32. Окушко В.Р. Зуб в качестве реликта наружного скелета / В.Р. Окушко // Новое в стоматологии. — Москва, 2002. — № 6. — С. 29-33.
33. Окушко В.Р. Клиническая физиология эмали зуба / В.Р. Окушко — Київ: Здоров'я, 1984. — 64 с.
34. Патологічна фізіологія: Підручник / М.Н. Зайко, Ю.В. Биць, О.В. Атаман та ін.; за ред. М.Н. Зайка, Ю.В. Биця. — Київ: Вища школа, 1995. — 615 с.
35. Патологическая физиология / Под ред. А.Д. Адо и Л.М. Ишимовой. — Изд. 2-е, испр. и доп. — Москва: Медицина, 1980. — 520 с.
36. Подрушняк И.П. Ультраструктура минерального компонента и прочность костной ткани позвонков у людей различного возраста / И.П. Подрушняк, А.И. Новохотский // Ортопедия, травматология. — Киев, 1983. — № 8. — С. 15-18.
37. Рыбаков А.И. Профилактика кариеса зубов / А.И. Рыбаков, А.В. Гранин. — Москва: Медицина, 1976. — 224 с.
38. Рыбаков А.И. Роль общих и местных факторов в этиологии кариеса зубов / Стоматология. — Москва, 1978. — № 2. — С. 91-96.
39. Рыбаков А.И. Эпидемиология стоматологических заболеваний и пути их профилактики / А.И. Рыбаков, Г.В. Базиян. — Москва: Медицина, 1973. — 320 с.

40. Румянцев А.В. Опыт исследования эволюции хрящевой и костной тканей / А.В. Румянцев. — Москва: Изд-во АН СССР, 1958. — 376 с.
41. Севбитов А.В. Факторы индивидуальной радиочувствительности в заболеваемости кариесом населения радиационно-загрязненных регионов. / А.В. Севбитов, Е.А. Скатова // Стоматология. — Москва, 2005. — № 2. — С. 15-20.
42. Сеницын Р.Г. Динамика прорезывания и сохранности молочных зубов у детей дошкольного возраста / Р.Г. Сеницын, Л.И. Пилипенко, Р.Т. Жадько // Терапевтическая стоматология: республ. межвед. сб. — Киев, Здоров'я, 1972. — Вып. 7. — С. 62-65.
43. Справочник по стоматологии / Т.Ф. Виноградова, Е.И. Гаврилов, М.М. Царинский и др.: под ред. А.И. Рыбакова. — 3-е изд., перераб и доп. — Москва: Медицина, 1993. — 576 с.
44. Степанюк С.С. Динаміка локальних імунних реакцій при експериментальному остеопорозі / С.С. Степанюк, М.С. Гнатюк, І.І. Зінчук // Ортопедія, травматологія. — Київ, 2000. — № 2. — С. 57-59.
45. Стоматологічна профілактика у дітей: Навч. посібник / Л.О. Хоменко, В.І. Шматко, О.І. Остапко та ін. — Київ: вид. ІСДО, 1993. — 192 с.
46. Стоматология: Учебн. для мед. вузов и последипломн. подготовки специалистов / Под ред. В.А. Козлова. — Санкт-Петербург: СпецЛит, 2003. — 478 с.
47. Терапевтична стоматологія: Підручн. для студентів стомат. фак-тів вищих мед. навч. закладів IV рівня акредитації: У 2-х т. / За ред. проф. А.К. Ніколішина. — Полтава: Дивосвіт, 2005. — Т. I. — 392 с.
48. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. — Москва: Политиздат, 1981. — 4-е изд. — 445 с.
49. Хадирбегишвили О. Парадоксы современной кариесологии / О. Хадирбегишвили // Стоматолог. — Киев, 2003. — № 5. — С. 22-27.
50. Цепов Л.М. Микрофлора полости рта и ее роль в развитии воспалительных генерализованных заболеваний пародонта /

- Л.М. Цепов // Пародонтология. — Москва, 2007. — № 4 (45). — С. 3-12.
51. Чернух А.М. Микроциркуляция в здоровом и больном организме / А.М. Чернух — Москва: Знание, 1974. — 64 с.
52. Шаповалов Г.И. Комплексна профілактика захворювань твердих тканин зубів у дітей, які підпадали під дію радіації в зв'язку з аварією на ЧАЕС: Автореф. дис... канд. мед. наук: спец. 14.00.21 "Стоматологія" / Нац. мед. ун-т ім. О.О. Богомольця. — Київ, 2000. — 19 с.
53. Gabrivsek J. Кариес: всегда ли виноваты бактерии? / J. Gabrivsek // Стоматолог. — Киев, 1999. — № 5. — С. 36-38.
54. Lin H.Y. Expression cloning of ade-nylat cyclase-coupled coupling receptor / H.Y. Lin, T.L. Harris // Science. — 1991. — V. 245. — P. 9459-9462.

Ключові слова: археология, биология, кариес, стоматология, эволюция
Key Words: archaeology, biology, caries, stomatology, evolution

Зайцев А.В., Артемьев А.В.

**Еволюційні аспекти розвитку карієсу зубів
як маркер датування одонтологічних матеріалів.**

Резюме

У статті розглядаються питання можливості використання особливостей розвитку імунних реакцій в еволюції цивілізації, для пояснення походження та датування одонтологічних матеріалів і змін їх морфологічних характеристик.

Zaytsev A.V., Artemyev A.V.

**Evolutional Aspects of Dental Caries as a Marker for Dating
of the Odontologic Material**

Summary

In the article is considered a possibility to use the immunoreactions peculiarities to study the evolution of civilization, explaining the origin of Odontologic material and the changes of its morphological descriptions.

Список скорочень

АДУ	– Археологічні дослідження в Україні, Київ, Київ-Запоріжжя, Київ-Луцьк
АЛЛУ	– Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АП УРСР	– Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
АС	– Археологический съезд
АС ГЭ	– Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград
ВВР	– Відомості Верховної Ради України, Київ
ВГУ	– Воронежский государственный университет, Воронеж
ВУАК	– Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ГЗК	– гірничо-збагачувальний комбінат
ГИМ	– Государственный исторический музей, Москва
ГЭ	– Государственный Эрмитаж, Ленинград – Санкт-Петербург
ДДУ	– Дніпропетровський державний університет, Дніпропетровськ
Дн.НУ	– Дніпропетровський національний університет, Дніпропетровськ
Дон.НУ	– Донецький національний університет, Донецьк
ДП НДЦ "ОАСУ"	ІА НАНУ – Державне підприємство НДЦ "Охорона археологічна служба України" Інституту археології НАН України, Київ
ДСПК	– Древности Северного Причерноморья и Крыма, Запорожье

ЗГУ	– Запорожский государственный университет, Запорожье
ЗОКМ	– Запорізький обласний краєзнавчий музей, Запоріжжя
ЗООИД	– Записки Одесского Общества истории и древностей, Одесса
ІА НАНУ	– Інститут археології НАН України, Київ
ІЗМН	– Інститут засобів та методів навчання, Київ
ІМК АН СРСР	– Інститут історії матеріальної культури Академії наук СРСР, Ленінград
ІКМ	– історико-краєзнавчий музей
ІАК	– Известия Императорской Археологической комиссии, Санкт-Петербург – Петроград
ІА РАН	– Інститут археології Російської Академії наук, Москва
КСИА АН ССРСР	– Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
МАО	– Московское Археологическое общество, Москва
МГУ	– Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, Москва
МКУ	– Музей історичних коштовностей України, Київ
НА ІА НАНУ	– Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
НА ПКМ	– Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
НА ЦОДПА	– Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
НГМА	– Нижегородская государственная медицинская академия, Нижний Новгород
ПАЗ	– Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПДМ	– Полтавський державний музей ім. В.Г. Короленка, Полтава
ПКМ	– Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
СА	– Советская археология, Москва
САИ	– Свод археологических источников, Москва
ТД	– тези доповідей, тези доповідей конференції
ТДК	– тези доповідей конференції
ТДС	– тези доповідей доповідей і повідомлень
УМСА	– Українська медична стоматологічна академія, Полтава
УТОШК	– Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ЦОДПА	– Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ	– Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

Автори

Артем'єв Андрій — старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, асистент Української медичної стоматологічної академії, антрополог.

Бовкун Іван — директор ПП "Корал" — "Центр історичних подій та військової археології", краєзнавець.

Гавриш Петро — кандидат історичних наук, доцент Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, археолог.

Гейко Анатолій — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні, археолог.

Зайцев Андрій — асистент Української медичної стоматологічної академії, стоматолог.

Захарченко Євген — молодший науковий співробітник ДП "Рятівна археологічна служба України" Інституту археології НАН України, археолог.

Ієвлев Михайло — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України, археолог.

Єльніков Михайло — кандидат історичних наук, старший викладач Запорізького національного університету, археолог.

Ковальова Ірина — доктор історичних наук, професор, заслужений професор Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара, керівник лабораторії археології Подніпров'я, археолог.

Коваленко Оксана — кандидат історичних наук, старший викладач Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, керамолог та археолог.

Комар Олексій — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, археолог.

Кулатова Ірина — директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, археолог.

Луговий Роман — науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею, археолог та музейник.

Мінаєва Наталія — молодший науковий співробітник Польового комітету Інституту археології НАН України, археолог.

Милашевський Олександр — аспірант відділу археології давніх слов'ян Інституту археології НАН України, археолог.

Мироненко Костянтин — завідуючий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, археолог.

Пуголов Юрій — магістр історії, науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України, старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, археолог.

Рейда Роман — кандидат історичних наук, науковий співробітник Департаменту підводної спадщини Інституту археології НАН України, археолог.

Сапегін Сергій — старший науковий співробітник Музею-заповідника А.С. Макаренка у с. Ковалівці Полтавського району, викладач Ліцею для обдарованих дітей із сільської місцевості, заслужений працівник освіти України, археолог та педагог.

Скорий Сергій — доктор історичних наук, професор, завідуючий відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, науковий консультант Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України", археолог.

Супруненко Олександр — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, начальник Полтавської археологічної експедиції та заступник директора ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України по Полтавській обл., заслужений працівник культури України, археолог.

Хардаєв Володимир — завідуючий відділом історії ювелірного мистецтва Музею історичних коштовностей України, археолог та мистецтвознавець.

Шалобудов Володимир — старший науковий співробітник лабораторії археології Подніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, археолог.

Шерстюк В'ячеслав — магістр історії, завідуючий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України, археолог.

Щербань Анатолій — кандидат історичних наук, завідуючий відділом палеогончарства Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, археолог.

Зміст

Минаєва Н.І. Основи грошової оцінки пам'яток археології	3
Шерстюк В.В. Курган епохи бронзи — доби середньовіччя поблизу с. Хоружі Решетилівського району на Полтавщині	18
Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Черноліський поховальний комплекс в кургані у Лівобережному Припсіллі	42
Гейко А.В., Сапегін С.В. Нові дослідження Малотростянецького могильника в Поворсклі	50
Гавриш П.Я. Нові дослідження селища Царина у Більському городищі	60
Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б. Рештки пізньоскіфського поховання у Лівобережному Припсіллі	79
Гейко А.В., Рейда Р.М., Милашевський О.С. Черняхівське поховання з Лохвиччини (за матеріалами досліджень М.Д. Ренського 1927 р.)	95
Комар О.В., Хардаєв В.М. Колекція Зачепилівського (“Новосанжарського”) комплексу 1928 р.: втрачене і збережене	101
Пуголовок Ю.О. До історії вивчення фортифікації літописних сіверян	116
Мироненко К.М. Типолого-хронологічні особливості давньоруської кераміки з посаду літописної Лтави	120
Ієвлев М.М. Дослідження на території Митрополичого корпусу Софіївського заповідника	150
Коваленко О.В., Луговий Р.С. Кочівницьке поховання XIII ст. поблизу с. Сторожове Полтавської обл.	160
Єльніков М.В. Нові дослідження культової споруди на золотоординському поселенні Мечеть-Могила	174
Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М. Нові знахідки товарних пломб та особистих печаток з козацьких пам'яток Дніпровського Лівобережжя	182

Щербань А.Л. Новодосліджене Опішнянське підземелля	193
Захарченко Є.С., Бовкун І.В. Знахідки з Нижнього Поорілля	199
Зайцев А.В., Артем'єв А.В. Еволюційні аспекти розвитку карієсу зубів як маркер датування одонтологічних матеріалів	206
Список скорочень	219
Автори	221

Наукове видання

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я - 2011

Збірник наукових праць

На 1-й с. обкладинки: Візантійські соліди Зачепилівського комплексу (VII ст.) з колекції Полтавського краєзнавчого музею (*золото*).
Фото О.В. Комара (2010).

На 4-й с. обкладинки: Особиста печатка (поч. XVIII ст.) Г.І. Косагова (?) з Новобогородицької фортеці Полтавського полку, з колекції археологічного кабінету Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара (*бронза*).
Фото В.М. Шалобудова (2011).

Відповідальна за випуск — **І.М. Кулатова.**

Науковий та відповідальний редактор — **О.Б. Супруненко.**

Коректори — **О.Б. Супруненко, Л.К. Філоненко.**

Комп'ютерний набір — авторський.

Комп'ютерна верстка, технічний редактор — **О.В. Тітков.**

Підготовка частини ілюстрацій — **А.І. Тимощук.**

Переклад на англійську мову — **В.В. Чернишов.**

Здано в набір 10.03.2011. Підписано до друку 05.04.2011.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 16,20. Ум.-друк. арк. 15,25.

Тираж 305 прим. (1-й з-д - 250 прим.).

Вид. № 154. Зам. № 01/2011.

Віддруковано: ПП Вид-во "Друкарня "Тротек"

Тел. (05322) 66-16-85

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДР № 255 від 22.11.2000 р.

ANTIQUITIES

OF THE DNEIPER LEFT BANK REGIONS



ISBN 966-8999-35-2



9 789668 199935 2